

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

На правах рукопису

ОСТРОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР СТАНІСЛАВОВИЧ

УДК 343.42 (477)

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВА
ЛЮДИНИ НА СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ
ПРАВОМ УКРАЇНИ**

12.00.08 – кримінальне право та криминологія;
кримінально-виконавче право

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Лихова Софія Яківна,
доктор юридичних наук,
професор

Львів-2014

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
Розділ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ.....	14
1.1. Сучасний стан дослідження питання щодо кримінальної відповідальності за порушення права людини на свободу віросповідання	14
1.2. Історичні аспекти розвитку кримінального законодавства щодо відповідальності за злочини проти права людини на свободу віросповідання	23
1.3. Порівняльно-правова характеристика кримінального законодавства країн континентальної Європи щодо відповідальності за злочини проти права людини на свободу віросповідання	35
Висновки до розділу 1	49
Розділ 2. ЮРИДИЧНИЙ АНАЛІЗ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ	52
2.1. Проблеми визначення об'єкта злочинів проти права людини на свободу віросповідання.....	52
2.2. Зміст безпосередніх об'єктів і предметів злочинів проти права людини на свободу віросповідання	69
2.3. Ознаки об'єктивної сторони складів злочинів проти права людини на свободу віросповідання.....	95
2.4. Суб'єкт складів злочинів проти права людини на свободу віросповідання	109
2.5. Суб'єктивна сторона складів злочинів проти права людини на свободу віросповідання.....	121
Висновки до розділу 2.....	130

Розділ 3. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ	135
3.1. Юридичні склади злочинів проти права людини на свободу віросповідання в системі Особливої частини КК України	135
3.2. Відмежування складів злочинів проти права людини на свободу віросповідання від інших суміжних складів злочинів і правопорушень	151
3.3. Удосконалення законодавства щодо відповідальності за злочини проти права людини на свободу віросповідання	167
Висновки до розділу 3	173
ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	181
ДОДАТКИ	213

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЗМІ – Засоби масової інформації

КК – Кримінальний кодекс

ООН – Організація Об'єднаних Націй

РПЦ – Російська Православна Церква

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РФ – Російська Федерація

СНД – Союз незалежних держав

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква

УПЦ (МП) – Українська Православна Церква Московського Патріархату

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ФРН – Федеративна Республіка Німеччина

ЦК – Цивільний кодекс

ВСТУП

Актуальність теми. Розвиток суспільного життя в Україні, який здійснюється на ґрунті визнаних в усьому світі демократичних принципів з одночасним закріпленням широкого спектру прав і свобод особи, обумовив істотне розширення форм і видів правовідносин, які виникають, розвиваються та припиняються в межах державно організованого суспільства. Одним із різновидів правовідносин, які обумовлені сучасним розумінням і правовим опосередкуванням невід’ємних прав особи, є ті, що виникають у зв’язку із реалізацією особою (групами осіб) права на свободу віросповідання. Водночас належний розвиток та існування цих правовідносин повинні бути гарантовані та забезпечені державою, що і реалізовано в частині встановлення кримінальної відповідальності за протиправні дії, котрі посягають на ці відносини та завдають їм істотної шкоди.

Однак, як свідчить узагальнення наукової літератури, ознайомлення із доповідями правозахисних організацій, публікаціями в ЗМІ, реалізація права, передбаченого ст. 35 Конституції України, – права на свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодну, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, провадити релігійну діяльність – не завжди забезпечена в повному обсязі. Як правило, це пов’язується із конфліктами навколо церковного майна, церковних споруд і будівель між представниками різних релігійних учень, конфесій, що іноді призводить до пошкодження цього майна або навіть його руйнування. Крім цього, трапляються випадки незаконного впливу на представників релігійних громад з метою перешкоджання їхній діяльності, що набувають злочинних форм впливу. Варто звернути увагу на необхідність запобігання засобами кримінального права спробам окремих осіб використати проголошене в Конституції право на свободу віросповідання для досягнення власних цілей. Наприклад, як це було у випадку діяльності сумнозвісного «Великого Білого братства», відомого як «Юсмалос».

Слідчі органи та суди повинні мати належне методичне та правове забезпечення на випадок досудового розслідування та судового провадження про злочини, які посягають на свободу віросповідання. Сьогодні таких напрацювань практично немає, що іноді призводить до необґрунтованого закриття кримінального провадження, або кваліфікації таких дій за іншими статтями Кримінального кодексу України (далі – КК).

З огляду на наведене є всі підстави для висновку про потребу у науковому дослідженні проблематики, пов'язаної із кримінальною відповідальністю за порушення права людини на свободу віросповідання.

Теоретичну основу цього дослідження становлять праці П. П. Андрушка, М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, В. К. Грищука, О. М. Костенка, А. М. Красікова, Н. Ф. Кузнєцової, С. Я. Лихової, О. А. Лукашевої, М. І. Мельника, А. А. Музики, В. О. Навроцького, А. В. Наумова, Т. М. Нуркаєвої, М. І. Панова, В. Ф. Погорілка, П. М. Рабіновича, А. В. Савченка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація, В. П. Тихого, Ю. М. Тодики, А. П. Тузова, Є. В. Фесенка, М. І. Хавронюка, С. Д. Шапченка, М. Д. Шаргородського, Н. Г. Шукліної, Н. С. Юзікової, С. С. Яценка та інших учених. Питання кримінально-правової охорони права на свободу віросповідання в основному висвітлювалися у підручниках із кримінального права та науково-практичних коментарях. У сучасній науці кримінального права це питання розглядалося переважно представниками російської кримінально-правової науки (Шовкопляс Є. М. Кримінально-правова охорона свободи совісті в Росії, 1999 р.).

Стосовно вітчизняних напрацювань варто зазначити монографію та докторську дисертацію С. Я. Лихової (2006 р.). Питанням кримінально-правової охорони права на свободу віросповідання в Україні присвячено кандидатські дисертації: М. В. Палія «Злочинність у сфері віросповідання та боротьба з нею» (2002 р.), І. Г. Швидченко «Свобода віросповідання як об'єкт кримінально-правової охорони» (2009 р.), В. І. Маркіна «Кримінально-правова охорона свободи віросповідання в Україні» (2012 р.), О. В. Білаша «Кримінальна відповідальність за незаконні дії щодо релігійних споруд або святинь» (2013 р.).

Окрім того, питання правового забезпечення охорони правовідносин у цій сфері, особливостей елементів та ознак окремих складів злочинів проти свободи віросповідання досі не вирішені, що потребує відповідного дослідження.

Зважаючи на певну неповноту та фрагментарність спеціальних кримінально-правових досліджень із цієї проблематики, а також наявність дискусійних і таких, що неоднозначно тлумачаться, питань наукового аналізу, тема цієї дисертаційної роботи видається актуальною, оскільки, як свідчать результати здійсненого нами дослідження, існує необхідність удосконалення норм розділу V Особливої частини КК (ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК) та практики їх застосування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у Львівському державному університеті внутрішніх справ у межах комплексної теми наукових досліджень «Проблеми реформування правової системи України» на 2009–2012 і 2012–2015 роки (номери державної реєстрації 0109U007853, 0112U007492).

Мета і задачі дослідження. *Мета* дисертації – створення цілісної кримінально-правової концепції охорони конституційного права особи на свободу віросповідання, яке реалізується в межах системи відповідних правовідносин, і розробка оптимальної системи норм КК, що передбачають відповідальність за злочини проти права особи на свободу віросповідання, яке становить зміст цих правовідносин, і розроблення на цій підставі конкретних пропозицій щодо удосконалення чинного кримінального законодавства та практики його застосування.

Зазначена мета обумовила постановку та вирішення таких *задач*:

– з'ясувати сучасний стан наукових досліджень проблем кримінально-правової охорони права людини на свободу віросповідання та виявити на цій основі не вирішені або недостатньо вивчені аспекти кримінально-правового регулювання відповідних відносин;

– висвітлити генезис кримінально-правових норм, що передбачають відповідальність за злочини проти права людини на свободу віросповідання;

- здійснити порівняльно-правову характеристику кримінального законодавства країн континентальної Європи у цій сфері;
- визначити зміст родового та безпосередніх об'єктів злочинів проти права людини на свободу віросповідання, а також розкрити ознаки предметів цих злочинів;
- здійснити юридичний аналіз ознак об'єктивної сторони складів цієї групи злочинів;
- надати кримінально-правову характеристику ознак суб'єкта та суб'єктивної сторони цієї групи злочинів;
- розкрити особливості кримінально-правового захисту права особи на свободу віросповідання та визначити місця статей, які передбачають склади цих злочинів, у системі Особливої частини КК;
- здійснити відмежування складів цієї групи злочинів від інших суміжних складів злочинів;
- розробити пропозиції щодо вдосконалення кримінально-правового захисту права людини на свободу віросповідання.

Об'єкт дослідження – відносини у сфері реалізації особою (групами осіб) конституційного права людини на свободу віросповідання.

Предмет дослідження – кримінальна відповідальність за порушення права людини на свободу віросповідання за кримінальним правом України.

Дисертант не розглядає питання щодо санкцій за злочини проти права людини на свободу віросповідання із двох причин: по-перше, кримінально-правова характеристика складу злочину розуміється як з'ясування змісту таких його ознак (компонентів), як безпосередній об'єкт, об'єктивні та суб'єктивні ознаки; по-друге, питання щодо санкцій потребує окремого наукового дослідження і сягає за межі цієї наукової роботи. Традиційно питання про санкції статей розглядається в межах кримінальної відповідальності за ті чи інші злочинні діяння. Безумовно, дисертант усвідомлює, що внесення змін до диспозицій статей КК має обумовлювати і необхідність дослідження у подальшому питання щодо санкцій.

Науково-теоретичною базою дисертації є також праці з філософії, релігієзнавства, психології, загальної теорії права, міжнародного права, конституційного права, цивільного права, довідково-енциклопедична література.

Емпіричну базу дослідження становлять матеріали судової практики різних регіонів України та судів м. Києва та Київської області, зокрема матеріали реєстру судових рішень. Виявлено лише 4 справи, які безпосередньо стосуються обвинувачення у злочинах, що становлять предмет дослідження. Усього опитано 150 респондентів. У науковій роботі використані результати досліджень міжнародних організацій, рішення Конституційного Суду України та постанови Пленуму Верховного Суду України.

Методи дослідження обрані з огляду на його тему, мету та задачі. Методологічну основу дисертації становлять положення та висновки загальної теорії пізнання. У дослідженні застосовано такі методи: формально-логічний, заснований на використанні законів формальної логіки, – для пізнання об'єкта та предмета дослідження, емпіричної бази і побудови понятійних конструкцій; герменевтичний – з метою тлумачення змісту окремих термінів вітчизняного і зарубіжного законодавства та їх сутнісних ознак, які аналізувались у контексті дисертаційної роботи; історичний – для дослідження закономірностей та тенденцій розвитку кримінального законодавства щодо захисту права людини на свободу віросповідання; метод системного аналізу застосовано під час з'ясування елементів та ознак складу злочину з огляду на структурно-функціональні закономірності взаємодії цих елементів та ознак; порівняльно-правовий – для виявлення особливостей функціонування кримінально-правового матеріалу в праві зарубіжних країн щодо захисту права людини на свободу віросповідання та використання пізнаних закономірностей як емпіричного матеріалу; статистичний – задля з'ясування соціальних закономірностей та для вимірювання соціально значущих рішень для подальшого вдосконалення законодавства.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертантом створено цілісну кримінально-правову концепцію охорони конституційного права людини на свободу віросповідання, розроблено оптимальну систему норм КК, що передбачають відповідальність за ці злочини, та розроблені на цій основі конкретні пропозиції щодо удосконалення чинного кримінального законодавства та практики його застосування у сфері кримінально-правової охорони права людини на свободу віросповідання.

Найістотнішими теоретичними та практичними результатами є такі:

вперше:

– доведено, що основна мета кримінально-правового регулювання відповідальності за злочини проти права людини на свободу віросповідання полягає у правовому опосередкуванні найважливіших правовідносин у цій сфері нормами кримінального права з метою запобігання правопорушенням, охорони та захисту цих правовідносин від суспільно небезпечних посягань;

– акцентовано, що право на свободу віросповідання обумовлює потребу у кримінально-правових нормах, що гарантують реальність існування та можливість безперешкодної реалізації цього права;

– встановлено, що одним із напрямів удосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти права людини на свободу віросповідання є виявлення найважливіших елементів правовідносин у сфері віросповідання, які підлягають кримінально-правовій охороні;

– визначено зміст об'єктів цієї групи злочинів. Родовий об'єкт становлять правовідносини в сфері виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина та правовідносини, які виникли з приводу реалізації громадянських (особистих) прав; видовими об'єктами виступають правовідносини з приводу реалізації права на свободу віросповідання та майнові правовідносини релігійних організацій; безпосереднім об'єктом виступають окремі правовідносини, їх елементи (суб'єкти, об'єкти і зміст) – немайнові права окремих громадян, які

сповідують релігію або утримуються від її сповідання, або майнові та немайнові права релігійних організацій;

удосконалено:

– положення, що кожний зі складів злочинів, який порушує право людини на свободу віросповідання, виконує специфічну та притаманну лише йому роль, захищаючи окремий елемент права на свободу віросповідання в межах відповідних складів (ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК);

– наукові підходи до періодизації етапів опосередкування нормами кримінального права прав людини у релігійній сфері, які наведено у висновках;

– зміст диспозицій ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК. Наприклад, ураховуючи, що безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 178 КК, є майнові та пов'язані з ними відносини, що обумовлені діяльністю релігійних організацій, з приводу задоволення власних потреб відправляти релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність із використанням релігійних споруд чи культових будинків, запропоновано нову редакцію цієї статті;

дістали подальший розвиток:

– аргументи на користь позиції, згідно з якою об'єктом злочину є правовідносини. Так, свобода віросповідання має широкий спектр свого прояву, що реалізується у відповідних суспільних відносинах у цій сфері, але кримінально-правовій охороні підлягає правовий спектр вияву цього права;

– положення про те, що суб'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ст. 178 КК, може виявлятися і у формі умислу, і необережності, що потребує виокремлення у межах ст. 178 КК частини, яка б передбачала відповідальність за необережне вчинення такого злочину.

Практичне значення одержаних результатів. У дисертації сформульовано й обґрунтовано висновки і пропозиції, що сприятимуть подальшому осмисленню і впровадженню заходів, спрямованих на удосконалення чинного законодавства, правозастосовної практики і нормотворчої діяльності. Результати дисертації можуть бути використані:

– у науково-дослідній сфері – як теоретична основа для подальшого розроблення проблематики об'єкта злочину, а також окремих питань кримінально-правової охорони правовідносин, пов'язаних із реалізацією конституційних прав і свобод особи;

– у сфері правотворчості – запропоновані зміни до ст.ст. 178–181 КК можуть бути використані в процесі вдосконалення кримінального законодавства;

– у правозастосуванні – при кваліфікації конкретних злочинів у слідчо-прокурорській та судовій практиці;

– у навчальному процесі – під час викладання навчальних дисциплін «Кримінальне право України. Особлива частина», «Кримінологія», а також спецкурсів «Порівняльне кримінальне право», «Актуальні проблеми кримінально-правової охорони конституційних прав людини і громадянина».

Особистий внесок здобувача. Положення, які викладені в дисертації та виносяться на захист, розроблені автором особисто. Висновки дисертації мають самостійний характер. В опублікованих у співавторстві із С. Я. Лиховою наукових працях обсяг авторства становить не менше 60%. Наукові ідеї, що належать співавтору публікацій, у дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дисертації. Дисертаційна робота обговорювалася на міжкафедральному семінарі Львівського державного університету внутрішніх справ. Основні положення дисертації оприлюднені на таких науково-практичних заходах: «Актуальні проблеми в дослідженнях молодих вчених» (м. Харків, 2009 р.); «Правове регулювання релігійного життя в Україні: історія, сучасність, перспективи» (м. Харків, 2009 р.); «Актуальні проблеми в дослідженнях молодих вчених» (м. Харків, 2010 р.); «Від громадянського суспільства – до правової держави» (м. Харків, 2011 р.); «Розвиток державності та права в Україні: реалії сьогодення» (м. Одеса, 2011 р.); «Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність» (м. Харків, 2012 р.).

Публікації. Основні результати дисертації викладено у 7 статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях України, та 1 статті у зарубіжному виданні, а також 7 тезах виступів на науково-практичних заходах.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ

1.1. Сучасний стан дослідження питання щодо кримінальної відповідальності за порушення права людини на свободу віросповідання

Останніми роками можна спостерігати істотне підвищення уваги українських науковців до питань правової охорони відносин, що забезпечують свободу віросповідання людини.

На особливу увагу заслуговує те, що наукове вивчення питань, пов'язаних із реалізацією людиною свого права на свободу віросповідання, стає предметом досліджень у різних галузях юридичної науки. За останні чотири роки в Україні захищено декілька дисертацій, присвячених вирішенню теоретичних і практичних проблем правового регулювання відносин у сфері права людини на свободу віросповідання. З огляду на міжгалузевий характер права людини на свободу віросповідання, відповідні дослідження спостерігалися не лише у галузі кримінально-правового забезпечення відповідного права людини від суспільно небезпечних посягань, а й у сфері конституційного права (див., напр.: Бедь В. В. Право людини на свободу совісті: конституційно-правове регулювання: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня докт. юрид. наук: 12.00.02. – конституційне право; муніципальне право. – К., 2011 [14], Биков О. М. Конституційно-правове регулювання відносин у сфері реалізації права на свободу віросповідання в Україні: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня докт. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – К., 2012 [20]), а також адміністративного права (Москаленко Т. О. Адміністративно-правове забезпечення права людини на свободу віросповідання в Україні: автореф. дис.

на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.07. – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. – К., 2012 [133]).

Нас же насамперед цікавить кримінально-правовий аспект питання, що досліджується, тому спершу наведемо результати досліджень науковців у цій сфері за останні роки.

2010 року В. М. Панькевич захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право на тему «Кримінально-правова характеристика порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії» [173].

В. М. Панькевич здійснив спробу уточнити характеристику суспільної небезпеки цього злочину; виокремив п'ять послідовних історичних етапів генезису кримінального законодавства України про відповідальність за порушення рівноправності громадян; довів, що питання відповідальності за порушення рівноправності громадян слід розглядати у площині трьох складових – на міжнародному, національному та наднаціональному рівнях. Праця містить й інші слушні пропозиції та рекомендації, що можна застосовувати і у законотворчій, і у правозастосовній діяльності.

Водночас не з усіма висновками та пропозиціями, висловленими у цій науковій роботі, можна беззаперечно погодитися.

Так, у підрозділі 1.1 «Суспільна небезпечність порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії» учений наголошує, що суспільна небезпечність цього злочину виявляється двояко: по-перше, у спрямованості цього злочину на важливі об'єкти кримінально-правової охорони; по-друге, у негативному ставленні до них [173, с. 7].

На нашу думку, уточнення характеристики суспільної небезпеки передбачає сприйняття автором наукових здобутків попередників щодо розуміння змісту суспільної небезпеки, на підставі чого може здійснюватись відповідне уточнення. Однак, В. М. Панькевич, характеризуючи суспільну

небезпеку як «спрямованість злочину на важливі об'єкти охорони» та «негативне ставлення до них», вийшов за межі усталеного розуміння суспільної безпеки.

Розуміння суспільної безпеки у доктрині кримінального права досі залишається неоднозначним, що обумовлює значні дискусії. Проте засади усталеного розуміння закладені уже радянською кримінально-правовою наукою [175, с. 155]. У юридичній літературі суспільна безпека неодмінно визнається однією з ознак злочину [140, с. 50].

З наведеного очевидний, зокрема, такий висновок: якщо суспільна безпека є об'єктивною ознакою злочину, то чи можна вважати, що її виявленням є «негативне ставлення до об'єктів кримінально-правової охорони»? Адже ставлення є суб'єктивною характеристикою, позначає один із аспектів вини, а саме – її сутність. На нашу думку, певне ставлення може виявитись у зовні небезпечному вчинку, а не навпаки.

Дискусійними видаються і пропозиції В. М. Панькевича щодо законодавчого доповнення об'єктивної сторони злочину, передбаченого ч. 1 ст. 161 КК, додатковими ознаками. Дисертант зазначає: з огляду на те, що ступінь суспільної безпеки порушень рівноправності громадян є різним, доцільно пов'язати кримінальну відповідальність за ч. 1 ст. 161 КК України із заподіянням істотної шкоди правам, свободам та інтересам окремих людей чи громадян. Істотну шкоду В. М. Панькевич пропонує вважати оціночним поняттям, яке має матеріальний і нематеріальний характер і визначається з огляду на усі конкретні обставини справи [173, с. 12].

Ця пропозиція спірна з тих підстав, що В. М. Панькевич серед недоліків законодавчої конструкції складів злочину, передбаченого ст. 161 КК, називає використані законодавцем складні оціночні звороти: «розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті», «приниження національної честі і гідності», «образу почуттів громадян» тощо [173, с. 1]. Водночас автор пропонує перетворити злочин із формальним складом, що міститься у ч. 1 ст. 161 КК України, на злочин із матеріальним складом,

увівши до його об'єктивної сторони ознаку «істотна шкода», тобто ще одну оціночну ознаку. Така позиція дисертанта видається непослідовною.

Варто мати на увазі, що пропозиції перетворення деяких злочинів із формальним складом на злочини з матеріальним складом висувалися науковцями і раніше, але вони не завжди були такими, що могли б бути беззастережно прийняті. Так, 2005 р. Є. В. Лащук пропонував змінити законодавчу конструкцію об'єктивної сторони чинної статті 182 КК України і перетворити цей склад злочину з формального на матеріальний, використавши оціночне поняття «значна шкода потерпілому» [110, с. 17]. Є. В. Лащук у примітці до пропонованої редакції статті розкриває поняття «значна шкода», але надає їй лише майнового наповнення (пов'язує її тільки з майновими збитками). Проте заподіяння значної шкоди потерпілому може бути і не пов'язане з майновими відносинами, оскільки «значну шкоду» можна тлумачити і як моральні страждання, які не можна піддати майновому виміру. Тому вважаємо, що перетворення складу злочину з формального на матеріальний бажано уникнути.

Узагалі, питання щодо об'єкту злочинів, які посягають на свободу віросповідання, належить до дискусійних. Упродовж 2009–2013 рр. в Україні захищено три кандидатські дисертації, спеціально присвячені проблемам кримінально-правової охорони свободи віросповідання.

У дисертації І. Г. Швидченко «Свобода віросповідання як об'єкт кримінально-правової охорони» вивчено питання розвитку кримінального законодавства про відповідальність за посягання на свободу віросповідання (розділ 1), характеристики свободи віросповідання як об'єкта кримінально-правової охорони (розділ 2) та перспективи розвитку кримінального законодавства України у сфері злочинів проти свободи віросповідання (розділ 3).

З огляду на структуру дослідження, назва дисертації значно вужча за її реальний зміст. Із назви праці можна було очікувати дослідження свободи віросповідання саме як об'єкта кримінально-правової охорони, що

передбачало б іншу структуру, спрямовану на розкриття окремих аспектів означеної теми. Проте у структурі праці одразу знаходимо логічну помилку – зміст другого розділу майже у повному обсязі відтворює загальну назву праці, що є недотриманням методологічних засад співвідношення частини та цілого у наукових дослідженнях.

У наукових положеннях і висновках, які зробила І. Г. Швидченко, міститься й низка інших спірних моментів. Так, на її думку, об'єктом юридичного складу злочину (ч. 2 ст. 180 КК України) виступає фізична особа – священнослужитель [283, с. 16]. Однак погодитися з такою позицією не можемо. Як засвідчує здійснений у другому розділі нашої дисертаційної роботи аналіз позицій науковців із приводу визначення змісту поняття «об'єкт злочину», то жодної позиції, яка б визнавала саме особу як об'єкт злочину, нами виявлено не було. У своїй науковій роботі підтримуємо точку зору тих авторів, які не вважають особу (священнослужителя) об'єктом цього злочину. Адже, на їх цілком обґрунтовану думку, у разі, коли щодо особи – священнослужителя застосовується фізичне насильство будь-якого виду (заподіяння тілесних ушкоджень, завдання удару, побої, вчинення інших насильницьких дій), то застосування такого насильства потребує додаткової кваліфікації за відповідною статтею КК (наприклад, за статтями 121, 122, 125, 126) [139, с. 402]. І це прямо вказує, що юридичний склад злочину, передбаченого в диспозиції ч. 2 ст. 180 КК України, не охоплює такі об'єкти, як захист життя, здоров'я священнослужителя, а лише його свободу вільно, згідно з церковними канонами, здійснювати релігійні обряди, тощо.

Важко погодитися з висновками І. Г. Швидченко щодо законодавчої конструкції об'єктивної сторони деяких злочинів у сфері релігійних правовідносин. Так, дисертант зазначає, що злочин, передбачений ст. 180 КК України, є злочином із матеріальним складом [284, с. 5]. З цим можна погодитися лише частково. Йдеться про те, що стаття 180 КК України містить дві частини, кожна з яких є окремим злочином зі своєю конструкцією об'єктивної сторони складу. Частина перша передбачає відповідальність за

«незаконне перешкоджання здійсненню релігійного обряду, що зірвало або поставило під загрозу зриву релігійний обряд». Як очевидно з диспозиції, законодавець передбачив тут два різновиди суспільно небезпечних наслідків: 1) зрив обряду; 2) загроза зриву обряду. Тому цей злочин обґрунтовано може бути визнано злочином із матеріальним складом. Проте частина друга передбачає «примушування священнослужителя шляхом фізичного або психічного насильства до проведення релігійного обряду». Жодної вказівки на наслідки тут не знаходимо. Отже, за своєю конструкцією цей склад злочину належить до формальних. З огляду на зазначене, у цілому не можна характеризувати ст. 180 КК України як злочин із відповідним складом, оскільки її законодавча конструкція вміщує два різні злочини – один з матеріальним складом (ч. 1 ст. 180 КК), інший – з формальним (ч. 2 ст. 180 КК).

На думку І. Г. Швидченко, злочини, передбачені ст.ст. 178 і 179 КК України, мають формальний склад [284, с. 5]. Наведене твердження складно визнати обґрунтованим із таких підстав. Проаналізуємо ст. 178 КК України з точки зору законодавчої конструкції об'єктивної сторони. Диспозиція цієї кримінально-правової норми має такий зміст: «Пошкодження чи зруйнування релігійної споруди або культового будинку». Як бачимо, законодавець оперує двома термінами – «пошкодження» та «зруйнування». Системне тлумачення цих положень закону з огляду на зміст інших статей, наприклад ст. 194 КК України, дозволяє зробити висновок, що «пошкодження» та «зруйнування» є суспільно небезпечними наслідками, а не формами суспільно небезпечної дії, як вважає І. Г. Швидченко. Відтак конструкція об'єктивної сторони цього складу злочину має бути визначена як «злочин з матеріальним складом».

Дещо складніша ситуація з тлумаченням ознак об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 179 КК України. Логічне тлумачення наведеної кримінально-правової норми дозволяє зробити висновок про існування трьох форм об'єктивної сторони цього злочину: 1) незаконне утримування релігійних святинь; 2) осквернення релігійних святинь; 3) знищення релігійних

святинь. Перші дві форми – «утримування» та «осквернення» – можуть бути визнані злочинами з формальним складом, оскільки передбачають суспільно небезпечне діяння як єдину ознаку об'єктивної сторони, тоді як «знищення» може означати лише результат дії, тобто суспільно небезпечний наслідок. Отже, остання форма об'єктивної сторони сконструйована законодавцем як матеріальний склад злочину.

У цілому можна погодитися з висновками іншого дослідника цього наукового напрямку – В. І. Маркіна – щодо дисертації І. Г. Швидченко, який зауважив, що ця робота не вичерпує проблематику, чимало теоретико-прикладних питань досі дискусійні, деякі досліджені поверхнево, а окремі – не вирішені [127, с. 2].

Дисертація В. І. Маркіна «Кримінально-правова охорона свободи віросповідання в Україні», захищена 2012 року, є однією з недавніх наукових праць, присвячених досліджуваній проблематиці [127].

У цій дисертації міститься значна кількість слушних висновків і пропозицій, з якими вважаємо за потрібне погодитися. Зокрема, є підстави підтримати думку В. І. Маркіна, що релігійні святині – це об'єкти матеріального світу (релігійні реліквії, святі місця), які з огляду на свої надприродні властивості (реальні чи уявні) є предметами релігійного поклоніння, особливої пошани і становлять для вірян фундаментальну цінність [126, с. 199]. У другому розділі цього дослідження ми зазначаємо, що релігійні святині як особливі явища релігійного життя, а також обумовлені ними наслідки для вірян, охороняються нормами кримінального закону. А тому поняття «релігійна святиня» характеризується двома основними ознаками: по-перше, це предмет (об'єкт, місце) матеріального світу, оскільки він може бути утриманий, осквернений або знищений, по-друге, цей предмет (об'єкт, місце) викликає у вірян особливі почуття та шанобливе ставлення до нього, що обумовлено його особливим місцем у конкретному релігійному культі, адже він є однією із фундаментальних цінностей цієї релігії.

Слушне зауваження В. І. Маркіна про те, що свого часу термін

«осквернення» в КК України 1960 р. не вживався. Водночас у КК України 1960 р. застосовано подібний за змістом термін «глум» (ст. 187-2 «Глум над державною символікою», ст. 212 «Глум над могилою»). У чинному КК України законодавець вирішив дещо урізноманітнити термінологічний апарат і вжити ще й інші терміни – «осквернення» та «наруга». Однак, якщо у згаданих ст. 187-2 і ст. 212 КК України 1960 р. застосовано термін «глум», то у статтях-наступницях уже фігурує термін «наруга» (ст. 297 «Наруга над могилою», ст. 338 «Наруга над державними символами»). Очевидно, що застосування такої кількості подібних за змістом термінів не сприяє їх правильному розумінню, відповідно – однаковому застосуванню чинного КК України [125, с. 224].

Зауважимо, що з огляду на зміст диспозиції ст. 180 КК України дії (перешкоджання) повинні мати ознаку незаконності. З цього приводу В. І. Маркін правильно вказує, що у ст. 180 КК України йдеться не про законність самого релігійного обряду, а про незаконність перешкоджання його здійсненню [125, с. 226].

Обґрунтованим є і висновок В. І. Маркіна про те, що терміни «пошкодження», «зруйнування» (ст. 178 КК України) та «знищення» (ст. 179 КК України) є законодавчим вираженням суспільно небезпечних наслідків злочину [127, с. 4].

Проте не з усіма висновками, які зробив В. І. Маркін у результаті свого дослідження, можемо погодитися. Зокрема, дослідник, вивчивши форми та види вини, а також проблемні питання мети та мотиву у складах злочинів проти свободи віросповідання, у підсумку не підтримує думку вчених, які допускають можливість необережного вчинення окремих злочинів проти свободи віросповідання. В. І. Маркін доводить, що суб'єктивна сторона усіх складів злочинів цієї групи характеризується умисною формою вини; водночас вид умислу обумовлюється конструкцією об'єктивної сторони складу злочину [127, с. 9–10].

Ми у цьому питанні дотримуємось іншої точки зору, і в подальшому доведемо, що деякі із злочинів, що порушують право людини на свободу віросповідання, можуть бути вчинені з необережною формою вини. Детальний аналіз цього питання міститься у відповідному підрозділі другого розділу дисертаційної роботи, який присвячено висвітленню питань суб'єктивної сторони досліджуваних злочинів.

Останньою захищеною дисертацією на момент підготовки цього дослідження була наукова праця О. В. Білаша «Кримінальна відповідальність за незаконні дії щодо релігійних споруд або святинь» (м. Одеса, 2013 р.) [18].

У дисертації О. В. Білаша містяться кілька раціональних висновків і пропозицій, з якими необхідно погодитися. Так, автор висловлює обґрунтовану точку зору, що склад злочину, передбаченого статтею 178 КК України, є матеріальним. Якщо у випадку вчинення діяння, спрямованого на зруйнування або пошкодження релігійної споруди, злочинний результат не настає, виникає незакінчена злочинна діяльність, і такі дії потрібно кваліфікувати як замах на злочин (якщо наслідки не настають із причин, що не залежать від волі особи) або добровільна відмова (за наявності ознак цього правового інституту) [18, с. 12].

Правильні висновки О. В. Білаша і стосовно об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 179 КК України. Автор зазначає, що тільки дві з трьох перелічених у цій статті форм злочинних дій (утримання, осквернення) можна вважати закінченими з моменту їхнього вчинення (утримання з моменту переходу релігійної святині під контроль винного, осквернення з моменту вчинення дій, спрямованих на паплюження святині), тоді як знищення за змістом передбачає настання суспільно небезпечних наслідків (термін «знищення» означає закінчений процес припинення існування святині як такої, на відміну від терміна «нищення», який означає незакінченість такого процесу) [18, с. 12].

Водночас важко погодитися з думкою О. В. Білаша щодо змісту суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 178 КК України. Аналізуючи

зміст суб'єктивної сторони злочинів, передбачених статтями 178 та 179 КК України, дисертант зазначає, що ці статті передбачають лише умисні діяння щодо релігійних споруд або святинь, залишаючи за межами складу злочину необережну форму вини. Аргументом ученого є те, що діяння, передбачені статтями 178 та 179 КК України, вчинені через необережність, не мають необхідного ступеня суспільної небезпеки і не є злочинними [18, с. 13]. Ми у цьому питанні дотримуємось іншої точки зору, яка висловлена у відповідному підрозділі цієї праці, присвяченому аналізу суб'єктивної сторони злочинів, які посягають на права людини на свободу віросповідання.

Окрему увагу питанням відповідальності людини у філософсько-релігійному розумінні приділяє В. К. Грищук [39, с. 13–30].

Отже, у результаті вивчення дисертаційних робіт, що були захищені в Україні останніми роками, робимо висновок, що значний обсяг питань залишається або дискусійним, або неопрацьованим, що обумовлює необхідність окремого дослідження основних проблем кримінально-правового регулювання відповідальності за злочини проти права людини на свободу віросповідання.

1.2. Історичні аспекти розвитку кримінального законодавства щодо відповідальності за злочини проти права людини на свободу віросповідання

Розвиток України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави має бути нерозривно пов'язаний із розвитком права, яке фактично регулює всі сфери сучасного буття особи, суспільства та держави. Водночас, система права країни повинна відображати риси існуючого в ній суспільного та політичного ладу. Саме тому зауважимо, що сучасне вітчизняне право, зокрема кримінальне, повинно, з одного боку, відображати сучасний стан розвитку суспільних відносин у нашій країні, а з іншого – сприяти

забезпеченню положень, проголошених у Конституції України, наприклад, у її першому та другому розділах [77].

Історичний аспект, як вказує В. Г. Графський, сприяє розумінню джерел правового світогляду й досвіду, є з'єднувальною ланкою між іншими історичними й теоретичними дисциплінами, що вивчають суспільство, державу, тенденції соціальних змін, зокрема кримінальне право [37, с. 5–6]. Н. Ф. Кузнецова з цього приводу зазначає, що на хід історії, породженням якої є вся політична надбудова, включаючи право, впливають і державний лад, і політичні, юридичні, філософські теорії, і релігійні погляди, і чимало інших чинників [104, с. 80–81]. У цьому контексті Л. І. Спірідонов указує на те, що відомі кримінальному праву види покарань та їх еволюція прямо пов'язані з особливостями різних етапів соціальної історії [215, с. 204].

Можна допустити, що виникають ситуації, коли один і той же об'єкт, благо, право або свобода людини в різні періоди розвитку суспільства та держави забезпечені кримінально-правовими засобами захисту якомога повніше, а інші навіть повністю виведені зі сфери правового регулювання. Так, перший Кримінальний кодекс Італійської Республіки був прийнятий 1889 р. й одержав назву КК Дзанарделлі. Він був заснований на принципах неокласичної школи кримінального права і, як зазначають італійські дослідники, однією із його особливостей стала «відсутність уваги до етико-догматичного змісту будь-якої релігії, зокрема, католицької», у результаті чого охорона релігійних цінностей і діяльності служителів культу припинила бути першочерговою для кримінального права [234, с. 509].

Ю. О. Тихомиров із цього приводу зауважує, що право є значною мірою продуктом, свого роду «витвором суспільства», де об'єктивні умови й суб'єктивний фактор, правосвідомість слугують чинниками, які впливають на розвиток законодавства, адже очевидно, що розвиток останнього завжди відбувається в суспільному середовищі, яке змінюється, відчуваючи вплив реформ і переворотів, зміни в економіці й державному управлінні, в устрої влади, суспільній свідомості та поведінці людей [227, с. 3]. Прикладом, що

безпосередньо підтверджує слова Ю.О. Тихомирова, на наш погляд, є існуюча в кримінальному праві, наприклад США, класифікація діянь, згідно з якою вирізняють *mala prohibita* (діяння, злочинні через заборону закону, які, на думку американських юристів, норми моралі, як правило, не порушують (порушення правил експлуатації технічних засобів, порушення правил виготовлення та реалізації товарів та ін.), та *mala in se* (діяння, злочинні за характером, які, порушуючи норми природного права, самі собою становлять зло, аморальні за природою (вбивства, грубі порушення моральності, розкрадання, тощо) [234, с. 127]. Стосовно останніх підкреслено, що залежно від особливостей релігійних, моральних і культурних традицій тих або інших народів злочини, що потрапляють у розряд *mala in se*, можуть значно відрізнятися один від одного [270, с. 225]. Англійський юрист П. Девлін характеризує діяння *mala in se* як «дійсні» (реальні злочини), що є «гріхом, який отримав юридичне оформлення» [233, с. 79].

Але, якщо зважити на позицію Ю. О. Тихомирова та П. Девліна, то можна зробити висновок, що залежно від реформ і переворотів, змін в економіці й державному управлінні, в устрої влади, суспільній свідомості та поведінці людей зміст і характер гріха, який отримує юридичне оформлення в *mala in se*, у кримінальному праві різних країн може мати властиві лише цим країнам прояви [270, с. 225].

Вважаємо, що в історичному аспекті прикладом того, що не всі посягання на свободу віросповідання є злочинами, виступають положення Наказу Катерини II. Як указував свого часу Г. С. Фельдштейн, релігійними злочинами вважалися тільки порушення, спрямовані «прямо против закона, каковы суть прямые и явные святотатства», а Наказ охоплюється позицією, що зі сфери релігійних злочинів повинні бути виключені обвинувачення в чаклунстві та еретицтві, оскільки «обвинение в сих двух преступлениях может чрезмерно нарушить тишину, вольность и благосостояние граждан и быть еще источником бесчисленных мучительств» [264, с. 123]. Цей приклад доводить, що із певними змінами в суспільстві та державі того часу, який

характеризується як період «освіченого абсолютизму» [60, с. 151], відбулося скасування архаїчних норм, що встановлювали кримінальну відповідальність за чаклунство та єретицтво. В цьому контексті Ф. П. Шульженко підкреслює, що Наказ Катерини II був, власне, концепцією освіченої монархії, себе ж вона називала прибічницею природного права, а метою держави визначала загальне благо, що створюється завдяки мудрому правителю [288, с. 165–166], який діє на ґрунті ідей Просвітництва, а не застарілих феодальних підвалин державності та права, яке відповідає феодальному устрою суспільства та держави.

Прикладом появи істотних відмінностей, які стосуються вирішення питання про забезпечення або незабезпечення захисту засобами кримінального права відповідних відносин, пов'язаних із віросповіданням, є також істотні соціально-економічні зміни, які обумовлюють переоцінку цінностей, що повинні бути захищені за допомогою кримінального права. Так, В. А. Бачинін зауважує, що у працях П. Сорокіна право в Радянській Росії 1920–1930-х рр. визначалося як таке, що мало перехідний характер, коли порушення, пов'язані із нехтуванням ідейними цінностями, зокрема релігійні злочини, були виключені з переліку кримінально караних діянь [12, с. 155].

Саме тому щодо кримінально-правового забезпечення та охорони правовідносин із приводу реалізації права людини на свободу віросповідання можна зазначити, що упродовж розвитку держави та права України, залежно від соціально-економічних, політичних умов, які виникали в ті чи інші історичні періоди нашої країни, істотно залежить зміст і спрямованість кримінально-правових норм, якими встановлювалася кримінальна відповідальність у сфері суспільних відносин, що пов'язані із релігією та правом людини на свободу віросповідання. У цьому контексті звернемо увагу на точку зору Г. О. Єсакова, який, покладаючи в основу типології кримінально-правових систем такий критерій, як ідея, що домінує в кримінально-правовій системі, виокремлює п'ять таких домінант: закон, людина, Бог, суспільство і сім'я. На їх основі автор вирізняє кримінально-

правові сім'ї континентального, загального, релігійного, общинного і звичаєвого права. Причому, Г. О. Єсаков акцентує на тому, що, зважаючи на особливості історичного розвитку права в цілому і кримінального права зокрема в тій або іншій країні, в цій кримінально-правовій системі завжди домінує певна ідея [50, с. 7]. Визнаємо, що ідея Г. О. Єсакова, оригінальна і глибока за змістом, сьогодні не отримала значного резонансу в науковій юридичній літературі. Дослідженню питань про домінуючу роль соціального інституту релігії в житті людини приділила увагу і Н. С. Юзікова [291, с. 127–133]

Залежність кола відносини із приводу існування релігії, що охоплюються кримінально-правовим захистом, від співвідношення держави та церкви в суспільстві підтверджено. Так, наприклад, І. Б. Новіцький зауважує, що, зі слів юриста Ульпіана, до публічного права Давнього Риму належали *sacra* (питання релігійного культу), *sacerdotes* (питання, що стосуються правового положення жерців), *magistratus* (визначення прав й обов'язків магістратів) [151, с. 7]. У низці сучасних ісламських країн Коран є основою релігійних, правових і моральних норм, які регулюють більшість аспектів життя мусульманина [154, с. 116–117]. У наш час, як аргументує С. С. Алексєєв, у країнах, де домінують ісламсько-фундаменталістські позиції (Іран, Пакистан, Йеменська Арабська Республіка, Лівія, Судан), межі мусульманського права більш широкі, охоплюють різні інститути цивільного, кримінального, державного права, інших галузей, що обумовлено поверненням традиційних ісламських цінностей [225, с. 568].

Отже, ступінь включення релігії в життя держави безпосередньо впливає на те, наскільки релігійними є права й обов'язки громадян, залучені в сферу правового регулювання, і наскільки кримінальне право включене до охорони відповідних відносин із приводу реалізації особою права на свободу віросповідання, наскільки повно ці відносини ним охоплюються.

Зазначимо, що кримінально-правові норми навіть світських держав в основі мають певні релігійні норми, правила та канони. Зокрема, це такі

загальновідомі біблейські заповіді, як не убий, не кради, не свідчи неправдиво проти ближнього твого, не жадай нічого того, що належить ближньому твоєму.

Таке значення норм релігії не є випадковим. О. М. Кривулею зауважено, що коли соціальна структура стає більш складною, то для забезпечення соціальної стабільності необхідна генералізація цінностей (їх узагальнена форма вираження), де генералізуючу функцію стосовно цінностей може виконувати релігія або правова система [86, с. 88].

З наведеного можна зазначити, що в певній частині першоджерелами вчення про злочин, покарання у філософії та праві є норми релігії, в яких містилися перші спроби упорядкування цих питань [270, с. 96].

Але, незважаючи на окреслену специфіку природи джерел права (світське або канонічне) та взаємовідносин церкви та держави, сутність механізму правового регулювання суспільних відносин, на наш погляд, не змінюється, бо відбувається визнання певних дій (бездіяльності) злочинами та встановлення за них відповідного покарання, тобто виникають кримінально-правові відносини. Істотною відмінністю, яка може бути виявлена під час аналізу історичного аспекту розвитку кримінального законодавства, зокрема, України, щодо відповідальності за злочини в сфері віросповідання, як ми вважаємо, буде характер самих діянь, що з цим пов'язані, та обсяг правових відносин, що потрапляють під вплив кримінального права. Зокрема, М. В. Палій, досліджуючи історію виникнення злочинності у сфері віросповідання у результаті аналізу законодавства про релігію в дореволюційний та радянський періоди на території сучасної України, звертає увагу, що в історичному контексті кримінальні закони у цій сфері, які існували у XIX–XX століттях, у деяких положеннях діаметрально відрізняються від чинного КК України [172, с. 6–7].

З таким висновком М. В. Палія щодо істотних змін, які виникли в частині заходів боротьби зі злочинністю в сфері віросповідання (від кримінально-правової охорони релігії до кримінально-правового її знищення),

варто погодитися. На наш погляд, вони обумовлені фактичною зміною суспільних цінностей, що підлягають охороні та захисту державою засобами кримінального права, через суспільно-економічні та політичні перетворення упродовж XIX–XX століть на території України. Такий висновок повністю підтверджується аналізом змін і доповнень у КК України 1960 року, зокрема, ст.ст. 138, 139, порівнянням тексту ст. 139 зі ст. 180 чинного КК України, а також зіставленням обсягу та характеру кримінально-правового забезпечення правовідносин у сфері віросповідання в цих кодексах.

З цього прикладу можна також зауважити, що питання про злочини у сфері віросповідання безпосередньо залежить від характеру державного ладу та політичного устрою в тій чи іншій країні.

І це може стосуватися, наприклад, повного та всеохоплювального кримінально-правового впливу на усе суспільство з метою забезпечення стабільності існування та розвитку релігійних відносин і положення церкви в суспільстві та державі. Причому, як вважаємо, в сучасному праві, яким би не було ставлення держави до канонічних джерел, все ж таки перевага в регулюванні повинна надаватися нормам, які містяться у відповідних кримінальних кодексах та інших кримінально-правових актах [6].

Історично-правовий аспект регулювання релігійних відносин у частині визначення певних діянь злочинами та встановлення за їх вчинення тих чи інших видів покарань, як правило, стосується визнання правовідносин у сфері віросповідання такими, що підлягають охороні та захисту державою з огляду на їх важливість. Це, як свідчить підтверджена нами залежність форм і способів кримінально-правового забезпечення вказаних відносин від характеру взаємних відносин держави та церкви (об'єднання, протистояння або взаємодія), безпосередньо пов'язується із тими соціально-економічними умовами, які існують у конкретний період розвитку суспільства та держави. Історики права встановили, що покарання отримує функцію забезпечення дисципліни й авторитету влади; поступово воно розпочинає виступати як засіб боротьби зі злочинами, які розглядаються як крайня форма правопорушення,

єдиний об'єкт якого – юридично захищений порядок суспільних відносин, тобто правовідносин, що забезпечує відтворення цієї соціальної структури, а отже, і домінуючої соціальної групи з усіма необхідними соціальними передумовами її існування [215, с. 204].

Саме тому, коли існує всеохоплювальний вплив релігії на суспільство, кримінальне право виступає засобом примусового забезпечення дотримання особою правил релігійних культів в умовах, наприклад, монархії. В літературі вказується, що свого часу в Уложенні про покарання 1845 р. детально регламентувалася відповідальність за злочини проти релігійних норм. Цим злочинам був присвячений цілий розділ, з якого розпочиналася Особлива частина Уложення. У розділі містилися декілька глав, наприклад, «Про богохульство й засудження віри», «Про відступ від віри й постанов церкви», що налічують більше 70 статей. Норми цих статей були спрямовані не стільки на захист особистих прав вірян, скільки на забезпечення контролю за релігійним життям громадян. Кримінальне уложення 1903 р., зберігши загальну спрямованість норм на охорону церкви й держави, разом із тим більш чітко відобразило мету порятунку людської душі. Захист релігійних почуттів і поглядів здійснювався, зокрема, наявністю норм про ересі й розколи [107, с. 250].

Своєю чергою, коли розглядаємо суспільство та державу, де визнаються права особи як реальна цінність, яка є об'єктом, що охороняється державою, в такому випадку об'єктом злочину виступають саме правовідносини з приводу реалізації особою своїх прав та свобод, і саме вони забезпечуються нормами кримінального права [122, с. 6]. Ці правовідносини стають об'єктом кримінально-правового захисту, що і відображено в статтях Особливої частини КК України.

Наприклад, ця специфіка полягала в тому, що за допомогою кримінального права забезпечувалося виконання, зокрема, однієї з основних ідей радянського уряду про відокремлення церкви від держави, що було обумовлено необхідністю реалізації положень Декрету Ради Народних

Комісарів «Про свободу совісті, церковні та релігійні товариства» від 20 січня (2 лютого) 1918 р. [44, с. 373–374]. У кримінальному законодавстві того часу це втілювалося в появі окремих глав («Порушення правил про відокремлення церкви від держави») та статей кримінальних кодексів РРФСР, УРСР [250, с. 41–43; 251, с. 164–166], які були присвячені цьому питанню.

Аналіз вказаних статей дає підстави для висновку, що метою цих Кодексів було якомога сильніше утискання діяльності церкви та релігійних організацій, а отже, перешкоджання реалізації особою її права на свободу совісті (віросповідання). Окрім того, саме це право та можливість його реалізації в межах кримінального законодавства практично не гарантувалися з огляду на відсутність норм, спрямованих на охорону та захист цього права.

Проте, з лібералізацією суспільних відносин у СРСР у кінці 50-х рр. ХХ ст. у республіканських кримінальних кодексах, особливо під час правової реформи 1958–1961 рр., відбулася певна зміна у забезпеченні нормами кримінального закону права на свободу совісті (віросповідання). Наприклад, вже у КК РРФСР 1960 р. передбачено кримінальну відповідальність за такі дії, які не вважалися злочинними за КК РРФСР 1926 р. [15, с. 81]. Так, до цих статей слід віднести: ст. 143 «Порушення свободи совісті і віросповідання», ст. 143-1 «Організація об'єднань, що посягають на особу і права громадян» [249]. Зазначимо, що ст. 142 «Порушення законів про відділення церкви від держави і школи від церкви» фактично продовжувала діяти аж до її виключення Законом РРФСР від 18.10.91 р. № 1763-1 [249]. Відповідні статті містилися і в КК Української РСР 1960 р. (ст.ст. 138, 139), де ст. 138 «Порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» виключена на підставі Закону № 2354-12 від 15.05.92 р. [96]. До слова, виключення ст. 138 КК Української РСР було обумовлене переходом суспільно-політичного ладу країни від командно-адміністративної системи на шлях демократичних перетворень, коли, зокрема, регламентацію питань, пов'язаних із свободою віросповідання, в країні було вирішено шляхом

прийняття 23 квітня 1991 р. окремого Закону України – «Про свободу совісті та релігійні організації» [197].

Але здійснений вище аналіз кримінально-правових норм, якими передбачалися злочини в сфері реалізації права особи на свободу віросповідання в Україні з початку 20-х років до моменту здобуття Україною незалежності свідчить про те, що поступово зі зміною суспільно-політичного ладу в країні («червоний терор», культ особи Сталіна, період «відлиги» та «застою»), зміною ставлення держави до церкви (від фактично повного винищення через байдуже співіснування до взаємного визнання та взаємодії) відбувалися і відповідні зміни в кримінальному законодавстві, що відображало ту цінність, яку в кожний історичний період мала церква як суспільний інститут і право особи на свободу віросповідання як усвідомлена потреба людини, а також усвідомлення цієї цінності державою.

Відповідно, зважаючи на певну однорідність характеру та особливостей правового регулювання релігійних відносин у відповідні етапи розвитку України, цілком доцільним виглядає здійснення певної періодизації особливостей реалізації кримінально-правового забезпечення свободи совісті та віросповідання.

У контексті цієї дисертаційної роботи цікавою видається періодизація історії розвитку прав людини в релігійній сфері на території України з давніх часів до сучасного періоду, запропонована В. М. Малишком. Вважаємо за доцільне підтримати періодизацію цього автора і взяти її за основу для нашого дослідження. Так, на підставі обставин, пов'язаних із історією формування релігій та релігійних відносин на території України, а також становлення державно-правових інститутів, на думку вказаного автора, можна виокремити такі найважливіші періоди та етапи:

– перший, найдавніший період дохристиянських вірувань, який охоплює релігійні відносини від їх виникнення з найдавніших часів до запровадження християнства на Русі (988 р.) та часи їх розвитку на землях Київської держави до її занепаду (1240 р.);

– другий період охоплює розвиток релігійних відносин на українських землях з 1240 р. до початку ХХ ст.;

– третій період – часи радянської доби на території сучасної України з 1917 р. до кінця 1990-х років;

– четвертий, сучасний період розпочався з моменту проголошення державного суверенітету і незалежності України і триває досі [122, с. 6–7].

Як висновок із наведеної періодизації, зауважимо, що вона фактично відображає ті соціально-економічні зміни суспільного ладу, що виникли на території України, а відповідно, були відображені у кримінальному законодавстві. Однак додамо, що здійснений в цьому підрозділі дисертації аналіз дає підстави для висновку, що залежно від низки чинників (соціального, економічного, правового, культурного характеру) зміст і напрям кримінально-правового забезпечення відповідної частини суспільних відносин, у цьому випадку тих, що стосуються релігії, може істотно змінюватися в напрямі від засобу примусового впливу на особу з метою її обов'язкової участі у релігійних відносинах до засобу забезпечення безперешкодної реалізації наданого особі суб'єктивного права.

Тому, якщо пов'язати виокремлення відповідного періоду розвитку прав людини в релігійній сфері на території України з конкретною соціально-економічною формацією, яка домінувала в певний період часу на території сучасної України, то аналіз наукової літератури з питань історії держави та права [63; 64; 65; 66; 67; 105; 106] слугує підставою для висновку, що доцільна така періодизація:

- період держави і права Київської Русі (VI – початок XII ст.);
- період держави і права феодальної роздробленої Русі (30-ті роки XII – XIV ст.);
- вплив на державу і право українських земель феодальних Польщі, Литви, Росії (кінець XIV – перша половина XVII ст. – XVIII ст.);
- держава і право в період утвердження і розвитку капіталізму (друга половина XIX ст.);

- держава і право у період відродження Української держави (1917–1920 рр.);
- держава і право періоду утворення, становлення та ствердження радянської влади на території сучасної України (1920–1924 рр., початок 1960-х рр.);
- держава і право УРСР у період його реформування (середина 1960-х – середина 1980-х років та 1985–1991 рр.);
- розпад СРСР і відродження України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави;
- сучасний період (із прийняття КК України від 5 квітня 2001 року).

Така періодизація більшою мірою охоплює зміни в формах і методах, а також спрямування кримінально-правового опосередкування правовідносин у сфері релігії та реалізації особою права на свободу віросповідання.

Своєю чергою, за характером розвитку кримінального законодавства щодо відповідальності за злочини проти свободи віросповідання, а також взаємовідносин церкви та держави можна виокремити такі його форми:

- кримінально-правове забезпечення становлення та існування церкви без визнання права особи на свободу віросповідання як самостійного феномена;
- кримінально-правовий захист церкви як невід’ємної складової держави та забезпечення виконання особою релігійних обов’язків;
- кримінально-правова деінституалізація церкви та унеможливлення реалізації права особи на свободу віросповідання;
- кримінально-правове забезпечення (охорона та захист) права особи на свободу віросповідання та діяльності церкви як окремого інституту суспільства [157, с. 396–397].

Наведене свідчить, що на сучасному етапі розвитку кримінального законодавства України, коли найвищою соціальною цінністю визнана людина (ст. 3 Основного Закону), кримінальну відповідальність за злочини проти свободи віросповідання слід характеризувати як таку, що спрямована на

забезпечення охорони та захисту конституційного права особи, яке за сутністю є її суб'єктивним правом.

1.3. Порівняльно-правова характеристика кримінального законодавства країн континентальної Європи щодо відповідальності за злочини проти права людини на свободу віросповідання

Стосовно відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері віросповідання країн Західної Європи зауважимо, що кримінальна відповідальність за злочини проти права людини на свободу віросповідання є обов'язковим елементом права цих країн, адже практично всі вони ратифікували основні міжнародно-правові акти з прав людини, якими це право визнано невід'ємним правом особи. Хоча слід звернути увагу, що, по-перше, не у всіх країнах кримінальне законодавство кодифіковане. Наприклад, в Англії немає кримінального кодексу. По-друге, в кримінальному законодавстві деяких країн є статті, які передбачають склади злочинів як діяння взагалі проти релігії як особливої інституції тієї чи іншої держави. Так, в Англії у доктрині кримінального права злочини поділяються на три групи, де перша група – злочини проти уряду та суспільства – підрозділяється на 18 категорій злочинів, зокрема, в сфері релігії [233, с. 76].

Але в більшості країн Західної Європи переважає погляд на свободу совісті та релігії як право особи, яке у відповідних випадках захищається кримінально-правовими засобами. В літературі, зокрема, з цього приводу вказується, що тлумачення Європейським судом з прав людини статті 9 Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод здійснюється в широкому сенсі, тому що думки й переконання не обов'язково бувають релігійні, але практика застосування цієї норми стосується в основному релігійних переконань й загальноновизнаних релігійних конфесій [216, с. 316]. Отже, бачимо, що правова доктрина країн Західної Європи

ґрунтується на позиції пріоритетного захисту прав, які визнано за особою в основоположних міжнародно-правових актах.

У контексті нашого дослідження можна навести приклад із КК Республіки Польща. Г. Н. Борзенков і В. С. Комісаров зауважують, що у ньому передбачена окрема глава XXIV, яка містить виключно склади злочинів проти свободи совісті й віросповідання [107, с. 302]. Це, на нашу думку, вказує на особливе ставлення польського законодавця до питань релігії та ставлення до неї у польському суспільстві. Глава XXIV містить такі склади злочинів: обмеження прав людини в зв'язку з її належністю до релігії або неналежністю до якої-небудь релігії (ст. 194); злісне перешкоджання релігійній діяльності церкви або іншого віросповідного союзу, що має врегульоване правове положення (§1 ст. 195); злісне перешкоджання похованню, святковим або траурним обрядам (§2 ст. 195); образа релігійних почуттів інших осіб, публічна образа предметів релігійного шанування або місць, які призначені для публічного відправлення релігійних обрядів (ст. 196) [246, с. 148–149]. Як бачимо, у порівнянні чинний КК України та КК Республіки Польща за змістом складів злочинів проти свободи совісті й віросповідання переважно збігаються. Відмінність КК Республіки Польща полягає у можливості захисту прав атеїстів (ст. 194), деталізації видів обрядів (§2 ст. 195), а також відсутності складу злочину, пов'язаного із пошкодженням предметів культу (релігійних споруд, культових будинків, релігійних святинь) (ст.ст. 178, 179 КК України). І, мабуть, можна висунути припущення, що приділення більшої уваги актам поведінки особи в сфері реалізації нею прав на свободу совісті й віросповідання, ніж охороні та захисту предметів культу, пов'язано із тим, що в цій країні роль церкви в житті суспільства залишається достатньо вагомою (поширення релігійності, істотне домінування однієї релігії, шанобливе ставлення та історичні передумови співіснування держави та церкви в Польщі). Тому, з точки зору пересічного поляка, дії, спрямовані на пошкодження або знищення предметів культу (споруд, будинків, релігійних святинь), практично не можуть бути вчинені, що позбавляє необхідності

захисту предметів культу нормами кримінального права.

КК Республіки Болгарія містить главу третю «Злочини проти прав громадян», який, окрім притаманній кримінальним кодексам практично більшості країн Європи статті, яка визнає злочином заподіяння шкоди особі або її майну через приналежність цієї особи до певної релігії (ст. 162 розділу I «Злочини проти національного і расової рівності»), містить окремий розділ II «Злочини проти віросповідання». Він містить три статті (ст.ст. 164–166), які передбачають п'ять складів злочинів проти прав особи на свободу віросповідання: проповідування ненависті на релігійному ґрунті усно, у пресі, шляхом дій або іншим способом (ст. 164); перешкоджання громадянам вільно сповідувати свою віру або здійснювати релігійні обряди (ч. 1 ст. 165); примушування іншої особи брати участь у релігійних обрядах і службах (ч. 2 ст. 165); напад, вчинений проти групи населення, окремих громадян або їх майна у зв'язку з їх релігійною приналежністю (ч. 3 ст. 165); створення на релігійному ґрунті політичної організації або хто усно, у пресі, шляхом дій або іншим способом використовує церкву або релігію з метою пропаганди проти влади або її діяльності (ст. 166) [244, с. 123–126]. З аналізу норм КК Республіки Болгарія очевидно, що статті розділу II «Злочини проти віросповідання» відображені більш широко, ніж у КК України, зокрема, саме в частині дій щодо захисту таких аспектів віросповідання, як свободи сповідання релігії (ч. 1 ст. 165), відправлення релігійних культів і ритуальних обрядів (ч. 1 ст. 165 та ч. 2 ст. 165), ведення релігійної діяльності (ч. 3 ст. 165 та ст. 166). Вважаємо, що такий підхід, коли кожний елемент права особи на свободу віросповідання забезпечений захистом нормами кримінального законодавства, більше відповідає ідеї пріоритетного захисту прав та свобод особи.

У КК Литовської Республіки у главі XXV «Злочини і кримінальні проступки проти рівноправності особи і свободи совісті» встановлена кримінальна відповідальність за такі злочинні діяння (кримінальні проступки), що порушують конституційні права та свободи людини, пов'язані зі свободою

совісті: дискримінація за національною, расовою, статевою, соціальною, релігійною, іншою груповою належністю (ст. 169); розпалювання ворожнечі проти будь-якої національної, расової, статевої, етнічної, релігійної або іншої групи людей (ст. 170); перешкоджання здійсненню релігійних обрядів або релігійних свят (ст. 171) [243, с. 96].

Як підтверджує аналіз КК Естонської Республіки, власне злочинам проти права особи на свободу віросповідання присвячена ст. 138 «Перешкоджання здійсненню релігійних обрядів», яка міститься у главі V «Злочини проти політичних і трудових прав особи». Релігійні права громадян захищає також ст. 72 «Розпалювання національної, расової, релігійної або політичної ворожнечі, спонукання до насильства або дискримінації», яка включена до гл. II «Злочини проти держави». Ще одним складом, який фактично відповідає ст. 181 КК України, є ст. 201-1 «Порушення громадського порядку або посягання на особу або її права під виглядом виконання релігійних обрядів», яка включена до гл. XXI «Злочини проти громадського порядку і громадської безпеки» [258, с. 94–95, 131–132, 212–213]. Щодо ст. 201-1 КК Естонської Республіки зазначимо, що її розташування підтверджує правильність думки С. Я. Лихової, яка вказує, що норма, яка передбачена в ст. 181 КК України, в системі Особливої частини визначена неточно, без урахування безпосереднього об'єкта такого злочину [118, с. 35].

КК Латвійської Республіки в гл. XIV «Злочинні діяння проти основних прав і свобод особи» містить ст. 150 «Порушення рівноправності осіб в залежності від їх ставлення до релігії» та ст. 151 «Перешкоджання здійсненню релігійних обрядів». Своєю чергою, гл. XX «Злочинні діяння проти громадської безпеки та громадського порядку» містить такі склади: ст. 227 «Загроза громадській безпеці, порядку і здоров'ю особи при відправленні релігійних обрядів» та ст. 228 «Наруга над могилою або трупом» [242, с. 167–168, 223–225]. Отже, як і під час аналізу КК Естонської Республіки, можемо зауважити, що фактично основу кримінально-правового захисту права на свободу віросповідання становить норма КК Латвійської Республіки, яка

передбачає охорону та захист здійснення релігійних обрядів. А інші правовідносини (недоторканність могил або вчинення релігійних обрядів, що загрожують громадській безпеці, порядку і здоров'ю особи) є об'єктом кримінально-правового захисту іншими кримінально-правовими нормами. Окремо зазначимо, що захист особи, яка реалізує своє право на свободу віросповідання, в межах ст. 150 «Порушення рівноправності осіб в залежності від їх ставлення до релігії» КК Латвійської Республіки, за наявності ст. 78 «Порушення національної і расової рівноправності, обмеження прав людини» [242, с. 116–117], вказує на додаткове акцентування на забезпеченні особи, яка реалізує своє право на свободу віросповідання, можливістю здійснювати це право вільно, без побоювань, що її інші права у зв'язку із її вірою будуть обмежені. Хоча вважаємо, що конструкція ст. 161 КК України є більш виваженим вирішенням цього питання, адже в такому разі питання обмеження прав особи вирішується комплексно.

У КК Австрії міститься розділ восьмий «Злочинні діяння проти релігійного спокою та спокою померлих», який охоплює §188 «Дискредитація релігійного вчення», §189 «Порушення відправлення релігійних обрядів», §190 «Наруга над могилою», §191 «Перешкоджання похоронному обряду» [238, с. 238–240]. Як бачимо, цей Кодекс містить низку складів, які мають окремі спільні риси із відповідними статтями чинного КК України, наприклад, §191 дещо схожа на ст. 180 «Перешкоджання здійсненню релігійного обряду» КК України, однак, на відміну від ст. 180 КК України, лише забезпечує захист одного виду обряду – похоронного. Своєю чергою, наруга над могилою згідно із КК Австрії є злочином проти релігійного спокою та спокою померлих, а ст. 297 КК України міститься в розділ XII «Злочини проти громадського порядку та моральності», що характеризує різне ставлення до цього об'єкта в нашому та австрійському суспільствах. Зауважимо, що КК Австрії містить і склади, що взагалі не притаманні КК України, особливо це стосується §188 «Дискредитація релігійного вчення». І в сучасних умовах певного релігійного протистояння, що час від часу виникає в Україні [57], подібний за змістом і

метою склад може стати засобом захисту та забезпечення прав окремих громадян на свободу віросповідання. В цьому контексті звернемо увагу на прецедент, який виник у Данії, коли в місцевій газеті було надруковано карикатури на пророка Мухаммеда, наслідком чого стали численні акції протесту у країнах, що сповідують іслам. Але, на наш погляд, сама собою дискредитація (дискредитація – підрив довіри до кого-, чого-небудь; применшення авторитету, значення когось, чогось і т. ін. [148, с. 546]), навіть у формі карикатур, не є злочином, а якраз виявом свободи слова та думок. Релігійне вчення має потребу у захисті не від применшення його авторитету, а від його осквернення, образливих і принизливих дій. І аналіз §188 КК Австрії може бути застосовано для вдосконалення чинного КК України.

КК Бельгії злочини в сфері віросповідання містить у главі II «Про проступки, які стосуються довільного відправлення культів» розділу II «Про злочини та проступки, які завдають шкоду правам, що гарантовані Конституцією». До складу цієї глави включено ст.ст. 142–146, що переважно забезпечують і захист від злочинних посягань порядку здійснення релігійних обрядів, і особисту безпеку представників релігійних культів – священиків. Зважимо і на розділ IV «Про злочини проти громадського порядку, що вчинені особами, які здійснюють публічні функції, або служителями культів, які виконують їх службові обов'язки», де відповідальність останніх настає за дії, які суперечать законам країни або королівським указам [239, с. 117].

КК Швейцарії за наявності загальної норми, яка забезпечує захист від дискримінації за ознакою належності до релігії (ст. 261bis), містить ст. 261 «Порушення свободи віросповідання та релігії». Ця стаття визнає злочинами низку дій, що порушують або обмежують право особи на свободу віросповідання: приниження релігійних переконань або глузування над ними, осквернення предметів релігійного шанування, зловмисне перешкоджання гарантованій Конституцією релігійній дії або публічне глузування з неї, осквернення місць або предмета, які стосуються визнаної законом релігії або визнаної законом релігійної діяльності. КК Швейцарії в ст. 262 «Наруга над

місцями поховання» передбачає кримінально-правовий захист не тільки власне місць поховання, а й такого обряду, що має релігійний характер, як проведення похоронної процесії або поховання [256, с. 241–243]. Як бачимо, хоча КК Швейцарії включив усі склади злочинів проти права особи на свободу віросповідання в одну статтю, але ця стаття фактично відповідає і аналогічним нормам інших кримінальних кодексів країн Європи, що ми розглянули, і низці статей чинного КК України, зокрема, ст. 179, 180. Зауважимо, що аналогом ст. 178 КК України, на наш погляд, можна вважати ст. 144 Швейцарії «Пошкодження речей», яка взагалі передбачає захист майна від пошкодження. І, як вважаємо, дією ст. 144 КК Швейцарії цілком може охоплюватися майно, культові будинки та споруди. Тому є підстави для перегляду редакції ст. 178 КК України в частині уточнення суб'єктивної сторони цього злочину, наприклад, її можна уточнити таким формулюванням: «пошкодження чи зруйнування релігійної споруди або культового будинку з метою перешкоджання здійснення релігійної діяльності або у зв'язку з їхньою релігійною належністю», а пошкодження чи зруйнування таких об'єктів без мети перешкоджання релігійній діяльності кваліфікувати за ст. 298 «Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини». Детальніше це питання розглянемо у відповідному підрозділі цієї дисертаційної роботи.

КК Швеції безпосередньо не виокремлює злочини проти права особи на свободу віросповідання. Вважаємо, це пов'язано із державним характером церкви, адже з народження громадяни вважаються членами шведської церкви, тому злочинні дії проти релігії та церкви кваліфікуються за іншими статтями КК Швеції. Вважаємо, що прикладом віднесення проявів релігійної діяльності до загальних справ суспільства та держави є ст. 4 гл. 16 «Про злочини проти громадського порядку», яка передбачає, що переслідується особа, яка шляхом вчинення насильства, гучним шумом або іншим подібним чином порушує або намагається перешкодити публічній релігійній службі або іншому публічному

благочестивому торжеству, весіллю, похоронній або подібній церемонії, судовому засіданню або здійсненню інших державних або місцевих обов'язків. Також у гл. 16 «Про злочини проти громадського порядку» в низці статей (ст.ст. 8, 9) передбачено покарання за вчинення дій у різних сферах суспільних відносин, що пов'язані з обмеженням прав особи або завданням їй шкоди у зв'язку із її релігійними переконаннями. Своєю чергою, в гл. 5 «Про дифамацію» містяться приписи щодо визнання протиправними дій, які пов'язані із поширенням компрометуючих відомостей без ознак наклепу або образливою поведінкою щодо особи за мотивами її релігійних переконань [257, с. 50–53, 126–131]. З наведеного можна зробити висновок, що КК Швеції демонструє приклад вирішення питання кримінально-правового захисту права особи на свободу віросповідання за відсутності окремих статей, які б безпосередньо були спрямовані на його захист, як, наприклад, у КК Швейцарії, Австрії, Польщі та інших країнах. Це, на наш погляд, обумовлено тими особливими соціально-економічними умовами, що сформувалися в цій країні.

Особливістю КК Голландії є однаковий підхід до всіх релігійних груп. Мабуть, саме тому склади злочинів проти права особи на свободу віросповідання розглядаються як частина життя громади і розташовані в розділі V «Злочини проти громадського порядку». Цей розділ містить такі склади: заява (усна, письмова або зображення), що дискредитує осіб у зв'язку з їх віросповіданням чи особистими переконаннями (ст. 137c); розпалювання ненависті або дискримінація проти осіб або насильство проти них або їх власності на підставі їх віросповідання або особистих переконань (ст. 137d); перешкоджання (актом насильства чи погрозою) проведенню законного громадського зібрання, що має на меті сповідування релігії або вірування, чи законній церемонії сповідування релігії або вірування, чи законній похоронній службі (ст. 145); навмисний зрив (перешкоджання) (шляхом створення безладу або шуму) законного громадського зібрання, що має на меті сповідування релігії або вірування, чи законній церемонії сповідування релігії або вірування, чи законній похоронній службі (ст. 146); злісне богохульство (публічне, усне

або у письмовій формі, або за допомогою зображення приниження релігійних почуттів) (ч. 1 ст. 147); висміювання (перешкоджання або приниження) священика під час законного виконання ним своїх обов'язків (ч. 2 ст. 147); зневажливі (принизливі) заяви про предмети, що використовуються для релігійних святкувань, які проводяться законно (ч. 3 ст. 147); публічне поширення, виставляння напоказ або вивішування на плакатах письмового матеріалу або зображень, які містять заяви, що ображають релігійні почуття своїм злісним або богохульним характером (ст. 147а). Підтвердженням погляду на реалізацію права особи на свободу віросповідання як на частину громадського порядку є положення книги 3 «Проступки», яка в розділі II «Проступки, що стосуються громадського порядку» в ст. 429bis передбачає покарання за розміщення в місцях, видимих із громадської дороги, слів або зображень, які ображають релігійні почуття через їх злісний або блюзнірський характер [240, с. 51, 268, 282–284, 469]. І, як можна зробити висновок з аналізу КК Голландії, хоча він і не виокремлює глави, де були б розміщені склади злочинів проти особистих прав людини, зокрема у сфері віросповідання, як у КК України, але КК Голландії достатньо повно та широко забезпечує захист указанного права. І досвід Голландії цілком можна використати під час подальшого вдосконалення відповідних статей КК України.

Зауважимо, що, як і КК Голландії, КК Данії відносить порушення у сфері релігійних відносин до злочинів проти громадського спокою і порядку (гл. 15), якими є: 1) перешкоджання проведенню будь-якого законного громадського зібрання (громадським церковним церемоніям, похоронам) шляхом галасливої або непристойної поведінки (§137 (2)); 2) публічне висміювання (приниження) або образа догми або богослужіння будь-якої законно існуючої релігійної спільноти у державі (§140) [241, с. 125–127].

Н. О. Крашенінникова наголошує, що у Німеччині під час прийняття Національними зборами в липні 1919 р. Конституції зміст глави «Релігія й релігійні суспільства» став предметом особливо бурхливих дискусій у Національних зборах, що завершилися досягненням компромісу. Закріплюючи

свободу совісті (ст. 135), Конституція забороняла введення державної релігії (ст. 137, п. 1) і державну підтримку церкви (ст. 138, п. 1), але зберігала за церквою статус публічно-правової корпорації, що давало їй право на грошові надходження «відповідно до постанов земельного законодавства» (ст. 137, п. 4) [59, с. 117]. Ця концепція у подальшому була відображена і в КК Німеччини. Фахівці зазначають, що під час визначення послідовності розташування розділів законодавець ФРН не дотримується якогось чіткого критерію. Поширена в зарубіжних КК двоскладова класифікація посягань на злочини проти суспільства та проти окремих осіб не є притаманною цьому нормативному акту. Розпочинається Особлива частина КК ФРН розділами, в яких передбачена відповідальність за злочини проти держави, а після цього йде група розділів, у яких містяться норми про посягання на інтереси суспільства. Так, сьомий розділ «Злочини проти суспільного порядку», одинадцятий – «Злочини, що стосуються світогляду та релігії» [135, с. 35].

Розділ одинадцятий «Злочини, що стосуються світогляду та релігії» КК ФРН містить такі склади злочинів: §166 «Образа віросповідання, релігійних громад і світоглядних об'єднань» (публічне приниження (образа) будь-яким способом змісту релігійних переконань або світогляду іншого, якщо такі дії викликають порушення громадського порядку (ч. 1 §166) та публічне приниження (образа) церкви, що діє на території держави, або іншого релігійного товариства, їх організації або звичаїв, якщо такі дії викликають порушення громадського порядку (ч. 1 §166); §167 «Перешкоджання відправленню релігійних обрядів, культів» (умисне і в грубій формі порушення богослужіння або іншої релігійної дії церкви, що діє на території держави, або іншої релігійної громади (ч. 1 §167) та вчинення образливого бешкету в місці, яке призначено для проведення богослужіння релігійної громади, що діє на території держави (ч. 2 §167); §167а «Перешкоджання здійсненню похоронного обряду» (умисне перешкоджання проведенню поховального обряду); §168 «Наруга над могилою» (неправомірне вилучення тіла або частини тіла померлої людини, мертвого плоду, його частини або

попіл померлого та вчинення щодо них образливого бешкету (глуму) (ч. 1 §168) та пошкодження або руйнування гробниці катафалків траурної процесії, місця поховання або громадського місця поминання або здійснення там образливого бешкету (глуму) (ч. 1 §168) [255, с. 105–106]. Як очевидно з наведених прикладів, на відміну від багатьох інших кримінальних кодексів країн Європи, що ми розглянули, КК ФРН, по-перше, передбачає окрему главу в своїй структурі, по-друге, злочини, що пов'язані із наругою над могилою або трупом, розглядає саме як злочини в сфері релігії. Але, як і більшість кримінальних кодексів країн Європи, КК ФРН передбачає системний та послідовний захист нормами кримінального права правовідносин у сфері віросповідання. Схематично це можна відобразити так: захист власне релігійних переконань особи як прояву свободи світогляду – захист церкви та її представників як уособлення певної релігії – захист порядку здійснення релігійної діяльності – захист місць проведення релігійної діяльності – захист основних проявів реалізації права на свободу віросповідання у формі здійснення релігійних обрядів, а додатково захищається потойбічний світ (мерці, могили, тощо) як частина більшості релігійних учень. Порівнюючи ці положення із чинним КК України, зауважимо, що він у цілому відповідає цій схемі. Хоча більшість кримінальних кодексів країн Європи, зокрема КК ФРН, на відміну від КК України, містять норми щодо визнання злочинними дій з дискредитації, публічного приниження (образи) визнаної (дозволеної державою) релігії або релігійного вчення. Вважаємо, що слід визнати ефективним підхід до забезпечення захисту нормами кримінального права явища релігії.

У Кримінальному кодексі Іспанії у розділі 2 «Про злочини проти свободи совісті, релігійних почуттів і поваги до померлих» глави IV вельми детально регламентуються умови кримінальної відповідальності за злочини проти свободи совісті й релігійних почуттів. Відповідальність, зокрема, передбачена за перешкоджання «...насильством, залякуванням, застосуванням сили й будь-яким іншим протиправним примусом» члену або членам якої-

небудь релігійної конфесії здійснювати релігійні обряди або бути присутнім на них (ст. 522). У ст. 523 передбачена відповідальність за перешкоджання релігійним діям зареєстрованої конфесії шляхом насильства, погроз, організації заворушень або образи. Кримінальний кодекс Іспанії, як і кодекси інших закордонних країн, чимало уваги приділяє таким складам злочину, як образа релігійних почуттів віруючих (ст. 524), знущання над переконаннями, обрядами (ч. 1 ст. 525), а також над тими, хто не сповідує жодну релігію (ч. 2 ст. 525) [107, с. 302].

Окремо розглянемо КК Республіки Корея. Це пояснимо тим, що право цієї країни сприйняло вплив романської і німецької груп континентального права [214], а тому буде цікавим, як у поєднанні традиційного континентального підходу та східних традицій було забезпечено захист права особи на свободу віросповідання. Так, аналіз КК Республіки Корея доводить, що безпосередньо відповідної глави або розділу, присвяченого свободі віросповідання, немає. Частково відповідні склади злочинів передбачені в главі XII «Злочини, пов'язані з померлими», що обумовлено особливістю культури цієї країни, наприклад, ст. 158 «Порушення поховальної служби та тому подібні дії». Також ст. 317 «Професійне розкриття секретів інших» передбачає відповідальність за розкриття «особою релігійної професії секретів іншої людини, які стали йому відомі під час виконання професійних обов'язків» [245, с. 121–122, с. 200–201]. Тобто КК Республіки Корея і забезпечує охорону та захист самого здійснення релігійної діяльності, і гарантує можливість реалізації певних аспектів права особи на свободу віросповідання. На увагу заслуговує захист кримінальним правом таємниці сповіді, чого, на жаль, бракує чинному КК України.

Узагальнюючи наведене стосовно порівняльно-правової характеристики кримінального законодавства країн континентальної Європи щодо відповідальності за злочини проти права людини на свободу віросповідання, можна зауважити, що в більшості країн Західної Європи правовідносини з приводу релігії реалізуються в двох різних за спрямованістю, але однакових за

правовою (кримінально-правовою) природою напрямах охорони та захисту праввідносин у сфері реалізації права на свободу віросповідання. Перший – відносини держави та церкви, окрім кримінального законодавства, регулюються й іншими нормативно-правовими актами, наприклад, статтями низки кримінальних кодексів щодо заборони дискредитувати визнані державою релігії, розпалювати ворожнечу або вчиняти насильницькі дії чи обмежувати права представників певної релігії. Другий – це визнання права людини на свободу віросповідання та забезпечення його охорони й захисту засобами кримінального законодавства шляхом установлення кримінальної відповідальності за злочини проти такого права особи [159, с. 407–408].

Особливості кожного з підходів (надання пріоритету якомусь із підходів, виокремлення відповідних складів злочину в окремій структурній частині кримінального закону тощо) залежать, як ми довели під час дослідження історичних аспектів розвитку кримінального законодавства щодо відповідальності за злочини проти права людини на свободу віросповідання, від співвідношення та взаємодії держави та церкви. Цей висновок додатково підтверджений і в цій частині наукової роботи. В окресленому контексті вказано, що в сучасних державах сформовано два основні види статусу церкви: 1) наявність державної церкви з привілейованим положенням порівняно з іншими конфесіями; 2) режим відділення церкви від держави: визнання невторчання держави у внутрішню церковну діяльність, відсутність матеріальної допомоги церкві, свобода совісті [282, с. 104]. В Україні спостерігається друга концепція стосовно впорядкування відносин із приводу свободи совісті та віросповідання, де ці відносини в загальному врегульовані Конституцією України.

У контексті здійсненого порівняльно-правового дослідження кримінального законодавства країн континентальної Європи щодо відповідальності за злочини проти права людини на свободу віросповідання зазначимо, що, незважаючи на певні розбіжності, які можуть виникати у законодавстві про кримінальну відповідальність цих країн, сучасний розвиток

їх правових систем пов'язується із процесом їх уніфікації, що обумовлено створенням Європейського Союзу та діяльністю Європейського суду з прав людини, а також сприйняттям міжнародно-правових стандартів у цій сфері. М. Р. Воскобітовою зауважено, що свобода віросповідання традиційно визнається фундаментальним правом, уявлення про яке розвивалися у межах ідеології прав людини й, відповідно, лежать в основі «міжнародного права прав людини» [216, с. 317], а тому більшість кримінальних кодексів країн Західної Європи установлюють кримінальну відповідальність саме в контексті порушення відповідних складових цього права людини.

Стосовно міжнародно-правового аспекту права людини на свободу віросповідання зазначимо, що цьому праву приділено достатню увагу в численних міжнародно-правових актах, які тією чи іншою мірою закріплюють це право особи. Свобода віросповідання як фундаментальне, загально визнане право людини відображена у міжнародних актах з прав людини, до котрих найперше входять такі: Загальна декларація прав людини (ООН, 1948 р., ст. 18) [53], Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (ООН, 1966 р., ст. 18) [132], Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на підставі релігії чи переконань (ООН, 1981 р., ст. 1) [185, с. 36], Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (Рада Європи, 1950 р., ст. 9) [76], Хартія Європейського Союзу про основні права (2000 р., ст. 10) [277], Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (ст. 2) [43].

Тобто, бачимо, що цьому праву людини не тільки приділено достатню увагу, воно передбачене в основних міжнародно-правових актах щодо прав людини.

Зауважимо, що відповідно до ст. 9 Конституції України частиною вітчизняного законодавства України є чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, зокрема і ті, які закріплюють право людини на свободу світогляду і віросповідання. До них належать: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про

громадянські й політичні права, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод [278, с. 91].

На цій підставі зазначаємо, що положення вказаних міжнародно-правових актів варто враховувати не лише під час розслідування та вирішення кримінальних справ про злочини проти права на свободу віросповідання, а й у подальшому вдосконаленні вітчизняного законодавства в частині упорядкування його змісту відповідно до їх приписів. Це пояснюється насамперед пріоритетом застосування норм міжнародно-правових актів, зокрема відповідних актів Європейського Союзу.

Висновки до розділу 1

Від характеру впливу держави та церкви на суспільне життя, визнання значення та цінності релігійних відносин у суспільстві залежить характер забезпечення захисту кримінально-правовими нормами тих відносин, що виникають із приводу реалізації особами права на свободу віросповідання. Тобто кримінально-правове забезпечення відносин у сфері віросповідання залежить від того, які саме правовідносини в цій сфері (особистісні, колективні, церковні, державні) захищаються кримінальним правом у певний період розвитку держави та суспільства.

Стосовно кримінально-правового захисту правовідносин із приводу реалізації права людини на свободу віросповідання зауважимо, що впродовж розвитку держави та права України, залежно від соціально-економічних, політичних умов у ті чи інші історичні періоди існування нашої країни, істотно залежить зміст і спрямованість кримінально-правових норм, якими встановлювалася кримінальна відповідальність у сфері правових відносин, що пов'язані з релігією та правом людини на свободу віросповідання.

Основна мета кримінально-правової регламентації відповідальності за злочини проти права людини на свободу віросповідання полягає у правовому

опосередкуванні найважливіших суспільних відносин у цій сфері нормами кримінального права з метою попередження правопорушень і захисту цих правовідносин від будь-якого порушення.

Установлення кримінальної відповідальності за злочини проти права людини на свободу віросповідання є гарантією його реалізації. Кримінальне право фактично не тільки виступає гарантією цього права, а й встановлює межі поведінки і осіб, які реалізують право на свободу віросповідання, і інших осіб, які вступають у відносини в цій сфері.

Законодавець, декларуючи наявність права людини на свободу світогляду і віросповідання, повинен забезпечувати захист його та правовідносин, які виникають на ґрунті реалізації цих прав і свобод, що досягається завдяки введенню низки кримінально-правових норм, які здатні здійснювати відповідний вплив на утискання або перевищення меж реалізації цього права, що має на меті гарантування реальності його існування та реалізації.

Зазначено, що в країнах Західної Європи забезпечення захисту права особи на свободу віросповідання реалізуються в двох напрямках захисту правовідносин у цій сфері. Перший – захист відносин держави та церкви, наприклад, щодо заборони дискредитувати визнані державою релігії, розпалювати ворожнечу або вчиняти насильницькі дії чи обмежувати права представників певної релігії. Другий – це визнання права людини на свободу віросповідання та забезпечення його захисту засобами кримінального законодавства шляхом установлення кримінальної відповідальності за злочини проти цього права особи.

За результатами аналізу кримінальних кодексів країн Європи, в них містяться норми, дослідження та узагальнення яких може сприяти удосконаленню редакції відповідних статей КК України, якими передбачено юридичні склади злочинів проти права особи на свободу віросповідання, що в певній частині буде реалізовано в наступних частинах цієї дисертаційної роботи. Концептуальною основою цього є те, що в більшості кримінальних

кодексів країн Західної Європи кримінальна відповідальність устанавлюється за порушення відповідних складових цього суб'єктивного права людини.

Дослідження історичних і порівняльно-правових аспектів розвитку кримінального законодавства щодо відповідальності за злочини проти права людини на свободу віросповідання дає змогу зробити висновок про стан і відповідність кримінально-правового забезпечення права людини на свободу віросповідання сучасному розвитку правових відносин у цій сфері в Україні, а також запропонувати відповідні заходи щодо його вдосконалення з метою сприяння реальній та безперешкодній його реалізації, в основу яких повинно бути покладено надійний правовий фундамент, забезпечений, зокрема, засобами кримінально-правового характеру.

До напрямів удосконалення правового забезпечення кримінальної відповідальності за злочини проти права людини на свободу віросповідання, на наш погляд, належать: по-перше, всебічне та повне виявлення всіх відповідних найбільш важливих, таких, що утворюють онтологічну основу цього права, елементів правовідносин у сфері віросповідання, що і становитиме об'єкт кримінально-правової охорони вказаного права; по-друге, більш повне кримінально-правове забезпечення засобами кримінального права змістовних елементів права особи на свободу віросповідання.

РОЗДІЛ 2

ЮРИДИЧНИЙ АНАЛІЗ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ

2.1. Проблеми визначення об'єкта злочинів проти права людини на свободу віросповідання

Виникнення та розвиток суспільних відносин у сучасному суспільстві, реалізація особою належних їй прав, свобод і законних інтересів, зокрема у сфері віросповідання, неможлива без їх належного правового забезпечення державою за допомогою юридичних засобів. Так, ст. 2 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» закріплює положення, що «в Україні усі правовідносини, пов'язані із свободою совісті і діяльністю релігійних організацій, регулюються законодавством України. Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації складається з цього Закону та інших законодавчих актів України, виданих відповідно до нього» [197]. Як зауважують у літературі, під гарантіями права людини на свободу світогляду і віросповідання розуміється система норм, принципів, умов і вимог, які забезпечують дотримання цього права [5, с. 136]. Такими нормами є, зокрема, положення ст.ст. 178, 179, 180 КК України, де спільним для них об'єктом захисту виступає право особи на свободу віросповідання та обумовлені його реалізацією правовідносини.

Під час дослідження основного питання цього підрозділу дисертації, на наш погляд, слід чітко вказати на те, що необхідно відмежовувати поняття «об'єкт злочину» та «об'єкт кримінально-правової охорони». Хоча, наприклад, Б. С. Нікіфоров свого часу зазначав, що «об'єкт злочину і об'єкт кримінально-правової охорони – поняття, які збігаються» [147, с. 4]. Але ми з таким підходом погодитися не можемо, оскільки вважаємо, що відмежування цих понять забезпечує можливість висвітлення різних за своїм рівнем (елемент

складу злочину та сфера впливу кримінального права), але спільних за природою (кримінально-правова) явищ. У теорії кримінального права щодо об'єкта кримінально-правової охорони ставиться питання: «Що захищається кримінальним правом?» З приводу цього питання наведемо позицію П. П. Андрушка, який зауважує, що об'єкт кримінально-правової охорони – це ті цінності, які охороняються законодавцем шляхом прийняття кримінально-правової норми, тобто цінності, які потенційно можуть стати об'єктом злочину (злочинного посягання) [7, с. 62]. Відповідно, щодо об'єкта злочину можна ставити питання: «На що посягає злочин, яким правовідносинам він завдає шкоду?»

Та обставина, що досліджуване нами право особи на свободу віросповідання належить якраз до однієї з основних цінностей суспільства, а тому потребує своєї охорони кримінально-правовими засобами, пояснюється не лише історичними та соціальними витоками, а й тією увагою, яку було йому приділено в правовій сфері, зокрема, на рівні загальновизнаних міжнародно-правових актів та Основного Закону нашої країни [53; 132; 76].

Нарешті, це право закріплено в розділі 2 «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України, в ст. 35, яка передбачає, що кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право охоплює свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодну, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність [77]. Його подальша регламентація реалізована в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», а охорона та захист цього права – у Кримінальному кодексі України. З цього приводу вказується на визначальну роль конституційних гарантій [16, с. 72]. КК України також виступає законодавчим актом, що гарантує та закріплює право особи на свободу совісті і віросповідання, а виокремлення в КК України групи злочинів проти свободи совісті та віросповідання є кроком держави на шляху захисту, охорони та непорушності особистих прав і свобод людини та громадянина [219, с. 11]. Ця позиція, з

якою ми згодні, підтримується в літературі [269, с. 207]. Таке становище не є випадковим, оскільки йдеться про право особи, яке визнано в усьому цивілізованому світі. Взагалі необхідність удосконалення правового механізму реалізації права на свободу совісті має глобальний характер, це фактор ефективного здійснення інтеграції у світове співтовариство [24, с. 39].

Те, що, за визнанням експертів розвинутих країн світу, національне законодавство з питань свободи совісті та релігії в цілому є демократичним і відповідає міжнародним стандартам, вказує в своїй доповіді і Уповноважений Верховної Ради України з прав людини [186].

Отже, можна стверджувати, що належне закріплення в законодавстві України права особи на свободу віросповідання, що відображає правовий аспект його існування та реалізації, підкреслює важливість і цінність його в сучасному суспільстві. Поділяємо думку І. М. Компанієць, що свобода совісті була і є однією з фундаментальних загальнолюдських цінностей, невід'ємною частиною особистої свободи громадян [74, с. 206].

Це обумовлює необхідність забезпечення реалізації цього права відповідними правовими засобами, зокрема, шляхом включення його до сфери охорони нормами кримінального права, що відбувається з урахуванням таких положень:

– існування сфери релігійних відносин у більшості суспільств як їх невід'ємної частини, як надбання культури та результату розвитку людської цивілізації;

– включення релігійних відносин у сферу правового регулювання, про що свідчить закріплення їх у Конституції України (ст. 35), врегулювання в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації»;

– визнання їх значення та цінності існування як надбання демократичного суспільства, адже, як указано Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини: «Не випадково, що практична реалізація права на свободу світогляду та віросповідання в аспекті міжнародно-правових стандартів є важливим критерієм оцінки гуманістичної сутності держави, її

демократичності» [186];

– їх традиційний захист нормами кримінального права, на що вказують результати дослідження історичного аспекту охорони та захисту засобами кримінального законодавства права на свободу віросповідання та досвіду інших країн.

Досліджуючи питання про кримінальну відповідальність за порушення права людини на свободу віросповідання, видається доцільним основну увагу зосередити на двох взаємопов'язаних моментах. Перший – які саме дії, що посягають на ті чи інші правовідносини в сфері віросповідання, визнаються злочинами. Інший полягає у виявленні кола правовідносин, які виникають під час реалізації особою цього права, які необхідно захистити за допомогою кримінального права. Відповідно, вирішення основного питання дисертаційної роботи лежить у площині поняття складу злочину, обов'язковою ознакою якого є безпосередній об'єкт злочину.

Отже, можна зазначити, що ступінь розробки питання об'єкта злочинів у сфері релігійних правовідносини безпосередньо впливає на те, наскільки повно забезпечена охорона нормами кримінального права відповідних відносин у цій сфері. З іншого боку, слід вказати на те, що від того, наскільки усебічно виявлені ці відносини, наскільки вони забезпечені захистом від їх порушення нормами цієї галузі права, безпосередньо залежить і їх нормальне існування, розвиток і реалізація як реально проголошених правових можливостей особи, а не декларативних положень. Тому погодимося з думкою, що поряд із проголошенням прав і свобод людини зараз найголовнішим має бути створення дієвої системи захисту прав людини, без якої ці права залишаються декларативними [188, с. 191].

Але, на жаль, у науковій літературі акцентується на тому, що вітчизняна наука кримінального права не приділяє достатньої уваги «релігійним» злочинам, оскільки ці посягання доволі латентні. Крім того, у практиці відсутній достатній досвід притягнення до кримінальної відповідальності за злочинні дії у сфері віросповідання [45, с. 64]. Зокрема, І. М. Компанієць

підкреслює, що положення, яке стосується лише належного закріплення права кожного на свободу думки, совісті та релігії, ще не є достатнім для дійсної реалізації права на свободу совісті, і це підтверджується негативними прикладами в практиці його реалізації [74, с. 206], приміром, даними, що містяться в доповіді Міжнародної організації релігійної свободи за 2008 рік. Так, 1 серпня 2007 року Всеукраїнський Союз церков євангельських християн-п'ятидесятників повідомив про те, що озброєні співробітники міліції під час богослужіння провели рейд у церкві п'ятидесятників у Євпаторії. В іншому випадку Місіонерський євангельський-благодійний центр «Слово Життя» повідомив, що 8 листопада 2007 року, коли міліція виконувала наказ суду про його виселення із сирітського притулку, який знаходився під опікою Центру, співробітники міліції висловлювали погрози на адресу представників центру, які спостерігали за виселенням [48]. Своєю чергою, в доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини вказується, що він вважає, що реалізація права громадян на свободу світогляду і віросповідання певною мірою обмежується нестачею культових споруд [186], що іноді призводить до протиправних дій.

Саме тому вважаємо, що вдосконалення кримінально-правової регламентації забезпечення захисту права особи на свободу віросповідання слід розпочинати з виявлення об'єктів злочинів, що посягають на це право. Водночас зміст родового, видового та безпосереднього об'єктів злочинів проти права людини на свободу віросповідання можливо розглянути лише після з'ясування змісту загального об'єкта злочину.

Так, що стосується змісту поняття «об'єкт злочину», то до цього часу воно не було визначено науковцями в кримінально-правовій науці з певною єдністю. З цього приводу вказується, що упродовж тривалого часу відомі вітчизняні й іноземні вчені намагалися вирішити цю проблему з різних позицій [90, с. 77]. Окрім того, Г. А. Крігер безпосередньо зауважив, що немає іншої проблеми кримінального права, в якій настільки багато було б суперечливого, як у вченні про об'єкт злочину [87, с. 111]. І ця ситуація

фактично спостерігається у науці і зараз.

У розкритті питання про об'єкт злочину слід зважити на певну єдність серед науковців щодо сутності цього кримінально-правового явища. Так, указується, що об'єктом злочину є те, на що посягає злочин, чому злочином завдається реальна шкода або створюється загроза заподіяння такої шкоди [115, с. 17; 87, с. 82; 91, с. 101]. На цій підставі можна вказати, що об'єктом злочину є певне явище, яке має власні ознаки та відповідну цінність, значення для особи, суспільства, держави, оскільки воно введене в сферу охорони та захисту кримінального права. Але, як можна зробити висновок із наведеного, основна проблема щодо визначення об'єкта злочину полягає в з'ясуванні того, якому саме явищу завдається реальна шкода або створюється загроза заподіяння такої шкоди.

Так, звертається увага, що перші дослідники об'єктом злочину визнавали суб'єктивні права особи (А. Feuerbach), норми права в їх реальному бутті (М. С. Таганцев), цінності як умови здорового існування суспільства (К. Binding), життєві інтереси, які охороняються нормами права (F. Liszt), правові блага (Н. Welzel), конкретні відносини, речі та стан осіб або речей (С. В. Познишев) тощо [177, с. 53; 90, с. 77]. Зазначимо, що, незважаючи на доволі істотні розбіжності в наведених позиціях щодо об'єкта злочину, що окреслювалися в перших роботах із цього питання, це явище характеризувалося як правове (право особи, норми права, інтереси, які охороняються правом, правові блага, речі та стан осіб або речей). І це, мабуть, не є випадковим, бо навряд чи кримінальне право як галузь права в цілому забезпечуватиме захист та охорону явища, яке не входить у правову сферу. З цього можна зробити попередній висновок, що об'єкт злочину повинен бути частиною правової матерії.

У подальших наукових дослідженнях цього питання було запропоновано різні, зокрема протилежні, концепції об'єкта злочину. Так, серед сучасних концепцій можна виокремити такі теоретичні підходи до вирішення цього питання.

Найбільш усталеною, такою, що отримала широку підтримку, є позиція, згідно з якою об'єктом злочину виступають суспільні відносини. В науковій та навчальній літературі вона характеризується як найпоширеніша і найпоширеніша [90, с. 77; 94, с. 18]. Її підтримали в своїх роботах, зокрема, М. І. Бажанов, Я. М. Брайнін, М. Й. Коржанський, В. М. Кудрявцев, Б. С. Нікіфоров, А. А. Піонтковський, П. Л. Фріс, В. Я. Тацій [78, с. 30; 22, с. 166–168; 103, с. 151; 147, с. 60; 175, с. 132–149; 272, с. 70; 223, с. 75–76; 90, с. 78]. Щодо цієї позиції, то слід визнати, що вона має сенс, оскільки до об'єкта злочину віднесено, мабуть, найбільш поширене та важливе явище суспільного буття людини та суспільства. І хоча ця концепція отримала доволі широке визнання, вважаємо, що вона має певний недолік: поняття «об'єкт злочину» охоплює фактично всі суспільні відносини. З цього приводу І. С. Самощенко вказує, що до загального об'єкта злочину, який визначається законом як правопорядок, включено не всі суспільні відносини, а лише врегульовані правом і відповідними його вимогами, а тому моральні та деякі інші суспільні відносини цим поняттям не охоплюються [210, с. 375]. І з цим ми повністю погоджуємося, оскільки є підстави вважати, що, вказуючи на суспільні відносини як об'єкт злочину, прихильники цієї концепції мають на увазі правовий аспект їх існування. Наприклад, Н. О. Гуторова, підтримуючи теорію «об'єкт злочину – суспільні відносини» і характеризуючи її як найбільш переконливу, під час дослідження питання кримінально-правової охорони державних фінансів зауважує, що державні фінанси існують лише у формі правовідносин [40, с. 65–67].

Дещо схожою за сутністю концепцією щодо об'єкта злочину є позиція В. М. Трубнікова, який пропонує вважати об'єктом злочину соціальну оболонку [232, с. 84, 86, 88]. Аналіз позиції В. М. Трубнікова дає підстави вважати її окремим різновидом концепції «об'єкт злочину – суспільні відносини», що ґрунтується на врахуванні соціологічних теорій права.

Ще одним підходом до визначення об'єкта злочину є визначення ним матеріальних і нематеріальних цінностей (А. Н. Трайнін, Є. В. Фесенко,

П. С. Матишевський, П. С. Берзін, В. В. Налуцишин, В. М. Куц, О. В. Кириченко, С. Расторопов) [230, с. 123; 267, с. 75–78; 265, с. 72; 91, с. 123–132; 17, с. 10; 137, с. 7–8; 109, с. 13; 203, с. 37–40].

Прихильники цієї точки зору, на відміну від учених, які визнають об'єктом злочину суспільні відносини (як окреме цільне явище), фактично вводять множинність об'єкта злочину. В цьому контексті погодимося із критикою цієї концепції об'єкта злочину, згідно з якою основним недоліком окресленої концепції є те, що в її межах не визначається місце саме об'єкта злочину в структурі складу злочину, і у ній змішуються поняття «об'єкт кримінально-правової охорони» і «об'єкт злочину» [115, с. 33–34].

Також вирішують питання про об'єкт злочину у контексті визнання об'єктом блага, що охороняється кримінальним правом (С. Б. Гавриш, А. В. Наумов) [31, с. 19–65; 145, с. 147–148]. Так, на думку А. В. Наумова, висновок якого ґрунтується на роботах представників класичної та соціологічної шкіл кримінального права (М. С. Таганцев, Франц фон Ліст), об'єктом злочину слід визнати ті правові блага (інтереси), на які посягають злочинні дії, і які охороняються кримінальним законом [145, с. 147–149]. У межах цієї концепції центральне місце посідає питання про визначення того, що саме є благом, якому спричиняється шкода та яке захищається кримінальним законом. Так, В. П. Ємельянов зазначає, що благом можна вважати лише те, що є безсумнівною цінністю у загальному розумінні, що ніким не ставиться під сумнів як щось позитивне і корисне [49, с. 175]. Відтак зауважимо, що ця концепція оперує не тільки поняттям «благо», а й широко застосовує поняття «цінність». Зокрема, С. Б. Гавриш дотримується концепції «об'єкт злочину – правове благо як певна цінність» [31, с. 64].

Утім, правове благо, про яке говорять прихильники цієї концепції, є елементом системи «правовідносин», і тому виокремлення її елемента, і розгляд його як універсальної формули для вирішення завдання про визначення змісту об'єкта злочину, очевидно, не відповідає вимогам теорії кримінального права [115, с. 32].

Узагальнення наведених концепцій дає змогу зробити важливий висновок, який, на наш погляд, указує на можливість, звісно, в певній частині, вирішення питання щодо об'єкта злочину. Так, практично всі автори окреслених концепцій вказують на правову форму існування тих явищ, котрі вони визначають як об'єкт злочину [134, с. 25–26; 273, с. 184–225].

У цьому контексті вважаємо, що є всі підстави підтримати позицію, яка відображена, зокрема, у працях С. Я. Лихової [115, с. 6], Л. П. Медіної, в яких об'єктом злочину визнаються правові відносини [130, с. 9]. І саме правовідносини виступають тим об'єднувальним явищем правового характеру, яке охоплює більшість понять [166, с. 455; 120, с. 337–338].

Щодо вказаної позиції, то найбільш розгорнуте її обґрунтування міститься у працях С. Я. Лихової [115; 119; 112; 117; 116].

На підтримку позиції щодо визнання об'єктом злочину саме правовідносини наведемо такі додаткові аргументи.

Найперше зазначимо, що в науці кримінального права не заперечується те, що основна його функція – охоронна, оскільки ця галузь охороняє властивими їй засобами ті об'єкти, що вказані у ч. 1 ст. 1 КК України. Зазначені відносини й цінності регулюються нормами інших галузей права: конституційного, цивільного, адміністративного, земельного тощо. Відповідно, те, що для кримінального права є об'єктом охорони, є результатом урегулювання інших галузей права – предметом їх регулювання [93, с. 14; 89, с. 5].

Важливо, що в сфері регулювання інших галузей є дещо спільне. Зокрема, аналіз та узагальнення положень низки кодексів України дає підставу для висновку, що вони, по-перше, регулюють відповідні суспільні відносини, по-друге, ці відносини зазнають регулюючого впливу норм цих галузей права, нормативним вираженням змісту яких є, наприклад, відповідні кодекси та нормативні акти [213; 58; 52; 72; 35; 281].

У такому разі, якщо вважати, що кримінальним правом охороняються відносини, які врегульовані нормами інших галузей права, то, з огляду на

положення теорії держави та права про те, що відносини, які врегульовані правом, є правовідносинами [282, с. 288; 224, с. 305; 279, с. 306], цілком обґрунтований висновок, що охороняються не лише відносини або суспільні відносини, а охороняються та захищаються саме правовідносини.

І саме правовідносини, з одного боку, виступають об'єктом кримінально-правової охорони, а з іншого – утворюють зміст обов'язкової ознаки юридичного складу злочину – його безпосереднього об'єкта [115, с. 79]. В цьому контексті зважимо на висловлену в кримінально-правовій літературі позицію, згідно з якою «передусім, суспільні відносини, як і виробничі, – це відносини стихійні і, отже, безпосередньо під охорону кримінального закону поставлені бути не можуть. Щоб стати об'єктом кримінально-правової охорони, вони мають бути впорядковані, а для цього – отримати відповідну правову регламентацію, стати правовідносинами» [36, с. 41]. Вважаємо такий підхід аргументованим і підтримуємо його.

Щодо характеристики змісту об'єктів злочинів проти релігійних правовідносин, то ми визначили у якості об'єкта кримінально-правової охорони та об'єкта злочину правовідносини. Це дає підстави охарактеризувати їх (видову та змістовну) безпосередньо щодо злочинів проти права людини на свободу віросповідання.

Так, розглядаючи питання щодо визначення об'єктів кримінально-правової охорони в сфері релігійних правовідносин, звернемо увагу на те, що, незважаючи на розбіжності серед учених щодо того, що є об'єктом злочину, більшість із них указує, що це поняття кримінального права має певну структуру. Зокрема, про це зазначають у своїх роботах представники різних підходів до визначення об'єкта злочину (В. К. Глістін, Б. С. Нікіфоров, В. М. Трубников, Є. В. Фесенко). В. Я. Тацій свого часу, акцентуючи на важливості висвітлення структури об'єкта злочину, зауважував, що «питання ж про зміст і структуру об'єктів конкретних злочинів, «механізм» спричинення їм шкоди злочинним посяганням вивчено ще недостатньо» [223, с. 7].

Підтримуючи точку зору С. Я. Лихової щодо визнання як об'єкта злочину правовідносин, а також зважаючи на вказівку стосовно того, що структуру правовідносин становлять суб'єкти (фізичні та юридичні особи), об'єкти (те, заради чого люди вступають у правовідносини) і зміст (суб'єктивні права і обов'язки, які виражають зв'язок між суб'єктами правовідносин) [115, с. 89–90], можна підкреслити, що об'єкт злочину має три елементи в своїй структурі. Також, якщо характеризувати об'єкт злочину як явище, на яке посягає злочин, чому злочином завдається реальна шкода або створюється загроза заподіяння такої шкоди [115, с. 17; 89, с. 82; 93, с. 101], то робимо висновок, що злочини, які порушують право людини на свободу віросповідання, можуть посягати на:

- суб'єктів (фізичну та юридичну особу) релігійних правовідносин;
- об'єкти (матеріальні та нематеріальні цінності, те, заради чого люди вступають у правовідносини) – як немайнові права окремих громадян, які сповідують релігію або утримуються від її сповідання, так і майнові та немайнові права релігійних організацій [115, с. 161];
- зміст (суб'єктивні права і обов'язки, які виражають зв'язок між суб'єктами правовідносин, тобто фактичну реалізацію прав та обов'язків) – права та обов'язки, які є складовими цього права (ст. 18 Загальної декларації прав людини, ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ст. 35 Конституції України, ст. 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»).

Така позиція в цілому відображена в науковій та навчальній літературі з кримінального права [89, с. 85; 93, с. 103–105; 95, с. 119–123].

Важливим аспектом основного питання дисертаційної роботи про об'єкти злочинів у сфері релігійних правовідносин є висвітлення їх класифікацій. Вони відображають складну систему суспільних відносин, що виникають у сучасному суспільстві, а також те, як кримінальне право виконує притаманні йому функції, що безпосередньо реалізується в нормах КК

України. В кримінально-правовій науці як основну виокремлюють триступеневу класифікацію об'єктів «по вертикалі», поділяючи об'єкти злочину на загальний, родовий, безпосередній [223, с. 78; 131, с. 28; 89, с. 86–88; 93, с. 110]. Водночас є і чотириступенева класифікація, де поряд із вказаними видами виокремлюють ще й видовий об'єкт злочину, і такий підхід, на наш погляд, більшою мірою відображає перехід від загального об'єкта злочину (взагалі правовідносин) до конкретних його проявів, що мають власні ознаки (ознаки роду, виду, ознаки конкретного явища). Тому підтримуємо думку тих науковців, які поділяють об'єкти злочину на загальний, родовий, видовий, безпосередній [80, с. 100; 33, с. 76; 229, с. 91; 115, с. 72].

Завдяки визначенню характеристики об'єкта злочинів (сутності, структури та видів) у релігійній сфері є можливість забезпечити не тільки всебічний захист та охорону відповідних суспільних відносин, пов'язаних із реалізацією особою свого права, яке передбачено ст. 35 Конституції України, а й вдосконалити кримінально-правові норми, які містять відповідні склади злочинів (ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України).

Отже, що стосується розмежування видів об'єктів злочину, якщо загальний об'єкт злочину взагалі визначає коло правовідносин, яким може злочином завдаватися реальна шкода або створюватися загроза заподіяння такої шкоди (ч. 1 ст. 1 КК України), то:

– родовий – правовідносини в сфері виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. На думку С. Я. Лихової, це правовідносини, які виникли з приводу реалізації громадянських (особистих) прав [115, с. 160], або, як указує Л. П. Медіна, правовідносини у сфері «політичних та інших конституційних прав і свобод людини і громадянина» [130, с. 16];

– видовий – правовідносини з приводу реалізації права на свободу віросповідання або, як указує С. Я. Лихова, правовідносини, які виникають з приводу реалізації права сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодну [115, с. 161, 309];

– безпосередній – це окремі елементи (суб'єкти, об'єкти і зміст) змісту конкретних правовідносин з приводу реалізації права людини на свободу віросповідання, в чому ми повністю підтримуємо думку С. Я. Лихової, яка уточнює: «...враховуючи те, що, як правило, право на свободу віросповідання здійснюється шляхом об'єднання громадян у релігійні організації, безпосередніми об'єктами цієї групи злочинів слід вважати як немайнові права окремих громадян, які сповідують релігію або утримуються від її сповідання, так і майнові та немайнові права релігійних організацій» [115, с. 161, 309].

У такому контексті зазначимо, що визначення кола та уточнення змісту правовідносин, які виникають у зв'язку із реалізацією проголошеного в ст. 35 Конституції України права особи на свободу світогляду і віросповідання, стосується не тільки вдосконалення існуючих норм Особливої частини КК України. Воно також має метою забезпечення належної охорони відносин у цій сфері, які, на жаль, не отримують відповідного юридичного забезпечення. Так, Л. В. Ярмол акцентує, що в чинному законодавстві є чимало декларативних положень, які не забезпечені юридичними засобами реалізації, охорони. Наприклад, вимога від священнослужителів відомостей, отриманих ними під час сповіді вірян; порушення виняткового права релігійних організацій засновувати підприємства для випуску богослужбової літератури і виробництва предметів культового призначення. Зазначається, що за вчинення таких дій слід установити конкретну юридичну відповідальність [295, с. 23]. З огляду на цінність відповідних аспектів цього права та важливість його реалізації, одним із видів юридичної відповідальності, що може бути встановлена за посягання на нього, є кримінальна. Зокрема, зауважено, що посягання на основні конституційні права й свободи особи за їх природою вимагають саме кримінально-правової охорони, застосування заходів кримінальної відповідальності [155, с. 257]. І, безумовно, частина правовідносин, які стосуються права особи на свободу світогляду і віросповідання, потребує саме кримінально-правового захисту, що і відображено в чинному КК України (ст.ст. 178, 179, 180, 181).

З метою визначення змісту права на свободу світогляду і віросповідання слід проаналізувати його складові, що відображають різні аспекти його реалізації. Так, звернемо увагу на нормативне визначення змісту цього права. Як ми наголошували, воно міститься в основних міжнародних правових актах. Їх аналіз та узагальнення наведених у них положень дають підстави для висновку, що до основних складових права на свободу світогляду і віросповідання можна віднести такі положення: свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором або не сповідувати жодну; свободу безперешкодно сповідувати свою релігію або переконання і одноособово, і з іншими, прилюдно або приватно; вести релігійну діяльність; відправляти одноособово чи колективно богослужіння і виконання релігійних і ритуальних обрядів та вчень, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання. Фактично, на такі складові цього права вказується в літературі під час аналізу його змісту [122, с. 4; 296, с. 49].

Іноді, окрім цих положень, що входять у зміст права на свободу світогляду і віросповідання, вказують також на такі, як право на таємницю своїх релігійних або інших переконань, на нейтральне ставлення держави до законних форм прояву свободи совісті [295, с. 173]. Зокрема, на наш погляд, останнє положення відображено в ст. 35 Конституції України, яка передбачає, що церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави. Слід виокремити положення ст. 6 Декларації Генеральної Асамблеї ООН «Про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань», в якій зміст права на свободу думки, совісті, релігії або переконань розтлумачений доволі детально [192].

Як бачимо, досліджуване право реалізується завдяки низці правовідносин, які виникають у суспільстві та повинні у тому чи іншому сенсі бути забезпечені державою. Так, зауважимо, що свобода світогляду і віросповідання є узагальнювальним правом, що охоплює свободу віри, релігійних переконань, відправлення релігійних культів і ритуальних обрядів, свободу релігійних об'єднань [82, с. 138].

Зазначаючи, що такий широкий спектр змісту права особи на свободу віросповідання реалізується у відповідних правовідносинах у цій сфері [158, с. 324], доцільно звернути увагу, що кримінально-правовій охороні, на наш погляд, підлягає не весь спектр цих правових формально визначених можливостей. Це питання, на нашу думку, безпосередньо стосується і змісту відповідного права, і похідного від нього питання про об'єкт злочинів у цій сфері.

Так, найбільш загальне й концентроване висвітлення, а головне – і певне вирішення, проблема юридичних прав особи одержує в теорії й практиці реалізації правового статусу особи, де під останнім, як правило, розуміють юридично закріплене (права, свободи, законні інтереси та обов'язки) становище людини у суспільстві [71, с. 29–31; 16, с. 60; 27, с. 44]. І право особи на свободу віросповідання є одним із складових правового статусу свободи, тим благом, яке особа має. Права людини виражають правовий вимір буття особи в суспільстві, визначають і гарантують певну міру (норму) її свободи й відповідальності як учасника суспільних відносин [174, с. 39]. І в цих відносинах маємо справу не з положенням правової норми про певне право особи, а з фактичною реалізацією наданих можливостей в реальній суспільній дійсності. Р. О. Халфіна свого часу вказувала, що у більшості відносин здійснення права залежить, насамперед, від рішення уповноваженої особи [276, с. 110].

Отже, саме собою право, проголошене в ст. 35 Конституції України, потребує забезпечення засобами кримінального права більшою мірою саме під час його реалізації в межах правовідносин, де це право є його структурною складовою [162, с. 326].

Так, якщо особа є атеїстом, то навряд чи можна розглядати як порушення її права на свободу віросповідання випадки недопущення такої особи до участі у здійсненні релігійного обряду. В іншому випадку, коли віруюча особа не бере участі у релігійній діяльності певних організації або має лише внутрішнє переконання щодо існування Бога, то, очевидно, не слід визнати порушенням її права на свободу віросповідання пошкодження

релігійних споруд чи культових будинків, коли вона не вважає їх такими і для її віри вони не мають значення. Але, з іншого боку, коли порушується таємниця сповіді, наприклад, шляхом примушування священнослужителя до її розголошення, то це завдає істотної шкоди реальній реалізації прав особи на свободу віросповідання [164, с. 70].

І саме тому ще раз підкреслюємо, що як об'єкт злочину проти права людини на свободу віросповідання слід розглядати відповідні правовідносини, які виникли та розвиваються у зв'язку із реалізацією цього права особи [167, с. 359]. Відповідно, наявність цього права, яке входить у зміст правовідносин, повинна бути забезпечена державою взагалі, в контексті реальності його існування, у цьому випадку – права на свободу віросповідання. Тому зазначимо, що кримінально-правового забезпечення потребує саме це право, яке є базовою складовою правового статусу особи. Кримінальний кодекс України, на відміну, наприклад, від Кримінального кодексу РФ, не містить статті, яка б передбачала, скажімо, загальне забезпечення права, передбаченого ст. 35 Конституції України. КК РФ у цьому аспекті містить статтю 148 «Перешкоджання здійсненню права на свободу совісті й віросповідання», об'єктивна сторона якої полягає в незаконному перешкоджанні діяльності релігійних організацій або здійсненню релігійних обрядів. Ця стаття, хоча частково і співвідноситься зі ст. 180 «Перешкоджання здійсненню релігійного обряду» КК України, все ж, на наш погляд, є більш загальною нормою. Тому цілком закономірно постає питання про забезпечення вітчизняним КК України реально існуючого кола правовідносин, що обумовлені положеннями ст. 35 Конституції України.

Варто розглянути позицію П. М. Рабіновича та Л. В. Ярмол, які стосовно віри людини вказують, що її можна розглядати в двох аспектах. По-перше, як духовну, психічну діяльність людини, спрямовану на вибір об'єкта віри і визначення свого внутрішнього ставлення до нього, де можливість реалізації такої діяльності адекватно відображається поняттям «свобода віровизнання». По-друге, віру можна тлумачити і як зовнішню (фізичну) діяльність, що є вже виявом визнання. Можливість реалізації такої діяльності людиною, на їхню

думку, доволі точно відображає інше поняття – «свобода віросповідання». З цього приводу П. М. Рабінович і Л. В. Ярмол зауважують, що право як спеціально-соціальне (юридичне) явище не може регулювати вибір віри, як і переконань, думок, які у сукупності формують світогляд людини, а юридичне регулювання охоплює лише свободу віросповідання (у зазначеному сенсі) [200, с. 12]. Такої ж думки дотримується І. Ю. Рикова [207, с. 12].

Ця позиція, на нашу думку, дає підстави для висновку, що кримінально-правовому регулюванню більшою мірою підлягає «зовнішня (фізична) діяльність» особи з реалізації наданого їй права, що і охоплюється поняттям «свобода віросповідання». І в цьому контексті погодимося із вказівкою на те, що юридичний закон повинен не втручатися у внутрішню свободу і визначати те, що не входить до його дії, а захищати від неправомірного втручання [82, с. 136].

Так, на думку Г. Сергієнко, сфера правового регулювання відносин щодо свободи віросповідання повинна встановлюватися на підставі вирішення внутрішнього та зовнішнього його аспектів. З огляду на це, внутрішній аспект – свобода мати і змінювати релігію – не може регламентуватися державою, а має беззастережно визнаватися і гарантуватися нею. І це, як ми вказували, реалізується в проголошенні та закріпленні цього права у ст. 35 Конституції України. Тому, як вважає вчений, предметом правового регулювання відносин держави та релігійних організацій можна вважати суспільні відносини із реалізації об'єднаннями віруючих права сповідувати релігію, які не охоплюються їх внутрішньою автономією, є найбільш важливими для суспільства, можуть бути піддані і в цих умовах потребують правового регулювання [212, с. 14]. І з цією позицією ми повністю згодні.

Виявлення кола тих правовідносин, у межах яких може виникати реалізація тих чи інших змістовних елементів права особи на свободу віросповідання, їх відповідних форм прояву як певних видів зовнішньої (фізичної) діяльності дає змогу більш виважено виявити безпосередні об'єкти злочинів у цій сфері. Окреслене питання потребує опрацювання, про що свідчать не тільки результати дослідження, отримані в цьому підрозділі

дисертації, а й ті результати, що отримані в попередніх підрозділах, особливо в контексті історичного розвитку кримінально-правової охорони цього права та його забезпечення в кримінальному праві інших країн. З їх урахуванням, на підставі аналізу змісту диспозицій чинних статей Особливої частини КК України (ст. 178, 179, 180, 181 КК України), виникне, як ми вважаємо, можливість комплексно опрацювати питання про подальше вдосконалення кримінально-правового аспекту регулювання релігійних відносин, зокрема, шляхом уведення нових або вдосконалення існуючих юридичних складів злочинів, які передбачені диспозиціями відповідних статей розділу V Особливої частини КК України.

Зазначимо, що автор цього наукового дослідження не пов'язує внесення змін у диспозиції вказаних кримінально-правових норм із підвищенням ступеня їх суспільної небезпеки. Тому, напевне, доречно не вносити зміни в санкції статей, а залишити їх такими, які сьогодні передбачені в КК України. Як указує Н. С. Юзікова, ефективність системи кримінальних покарань залежить від того, наскільки оптимально і якісно ці покарання застосовуються [292, с. 535].

Отже, з огляду на наведене, зауважимо, що дослідження слід спрямувати на змістовну характеристику юридичних складів злочинів проти права людини на свободу віросповідання, що дасть змогу розробити відповідні пропозиції щодо подальшого вдосконалення кримінально-правової охорони релігійних правовідносин.

2.2. Зміст безпосередніх об'єктів і предметів злочинів проти права людини на свободу віросповідання

Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків (ст. 178 КК України). З'ясування питання про об'єкт злочину в сфері реалізації особою права на свободу віросповідання дало змогу зробити висновок, що, зважаючи

на теоретичний поділ його на родовий, видовий та безпосередній об'єкти злочину, зміст указаних явищ має таке значення: родовий – правовідносини в сфері виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина або правовідносини, які виникли з приводу реалізації громадянських (особистих) прав; видовий – правовідносини з приводу реалізації права на свободу віросповідання; безпосередній – окремі правовідносини, їх елементи (суб'єкти, об'єкти і зміст) – окремі немайнові права окремих громадян, які сповідують релігію або утримуються від її сповідання, або майнові та немайнові права релігійних організацій. На нашу думку, з огляду на наведене, ст. 178 КК України («Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків») повинна бути побудована з урахуванням виокремлених об'єктів злочинів у сфері релігійних правовідносин із притаманним їм змістом. Це дає підставу для висновку, що саме сукупність статей КК України (ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України) в їх єдності забезпечує відповідний правовий захист становлення, існування та розвитку правовідносин, обумовлених проголошенням у Конституції України права на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35).

Як було зазначено, право особи на свободу віросповідання змістовно охоплює декілька складових, завдяки яким особа (група осіб) може задовольнити потребу в реалізації свого конституційного права. Однією із форм реалізації цього права є здійснення релігійної діяльності в пристосованих для цього приміщеннях, що забезпечує вірянам і відповідні умови для реалізації такої діяльності, і облаштування під час проведення релігійних обрядів, культів тощо. Наприклад, такі види релігійної діяльності, як богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії, безперешкодно проводяться у культових будівлях і на прилеглий до них території, у місцях паломництва, на кладовищах, в місцях окремих поховань і крематоріях, квартирах і будинках громадян. У літературі зазначається, що значну роль у культовій системі виконує естетичний аспект, де, як правило, культові дії виконуються в спеціально побудованому й оформленому культовому

спорудженні, а архітектура храмів, їхній інтер'єр покликані мобілізувати релігійні почуття, бо, входячи в культовий будинок, людина потрапляє в особливо організований соціальний простір, у якому її увага концентрується на релігійних предметах, діях, образах, символах [201, с. 38–39].

Відтак є всі підстави для висновку, що основним безпосереднім об'єктом юридичного складу злочину, передбаченого в диспозиції цієї статті, є не взагалі право на свободу віросповідання як таке, а саме майнові та пов'язані з ними відносини, що обумовлені діяльністю осіб, як правило, в формі релігійної організації, з приводу задоволення власних потреб проводити релігійні культу і ритуальні обряди, релігійну діяльність із використанням релігійних споруд чи культових будинків. З цього також очевидно, що обов'язковим додатковим об'єктом злочину виступає власність, точніше – праввідносини, з приводу реалізації відповідними особами (наприклад, релігійними організаціями) права власності щодо релігійних споруд або культових будинків. Ця позиція підтримується в літературі [118, с. 25; 141, с. 428; 254, с. 356–357].

Такий умовно «майновий» характер спрямованості ст. 178 КК України впливає на те, що предметом цього злочину виступає певна форма існування майна – релігійні споруди чи культові будинки. Однак є певні підстави для сумнівів, чи справді ця стаття передбачає кримінально-правовий захист винятково вказаних споруд і будівель, чи вона передбачає захист майна взагалі релігійних організацій, яке безпосередньо потрібно для забезпечення реалізації ними релігійної діяльності.

Цей аспект права особи на свободу віросповідання певним чином урегульований нормами права. З цього приводу вказується, що Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (ст. 13 і 14) надав релігійним організаціям можливість одержувати правоздатність юридичної особи з моменту реєстрації їхнього статуту (положення) [204, с. 22–23].

Розглянемо детальніше правовий аспект того, яке майно і на яких підставах використовується в релігійній діяльності. Зокрема, законодавством

України передбачено, що релігійні організації мають право використовувати для своїх потреб будівлі і майно, що надаються їм на договірних засадах державними, громадськими організаціями або громадянами (ч. 1 ст. 17 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»). З метою реалізації зазначеного положення в Україні було ухвалено низку нормативно-правових актів [259; 205; 189].

У цих нормативно-правових актах фактично вживається поняття «культові будівлі і майно». Це вказує, що вони становлять певну майнову та правову єдність, а тому повинні бути однаково захищені нормами кримінального права. Ця констатація дає підстави для попереднього висновку про необхідність розширення змісту чинної редакції диспозиції ст. 178 КК України. Спробуємо це підтвердити, досліджуючи склад майна релігійних організацій, яке перебуває у них на праві власності.

Зокрема, зазначимо, що ст. 18 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» встановлює правовий режим майна цих особливих суб'єктів права, а також відображає джерела формування їх майна. Також зауважимо, що в Інструкції про порядок проведення технічної інвентаризації об'єктів нерухомого майна до основних типів будинків і споруд громадського призначення віднесено культові будинки, споруди та комплекси [191].

За результатами аналізу цих нормативно-правових актів, обсяг майна, яке фактично перебуває у власності (користуванні) релігійних організацій в сенсі забезпечення реалізації ними проголошеного Конституцією України права на свободу віросповідання, охоплює не лише релігійні споруди чи культові будинки, а становить значний за обсягом перелік майна. Тому, якщо врахувати те, що законом, зокрема кримінальним (ст. 178 КК України), захищається майно релігійних організацій, яке необхідне для «забезпечення їхньої діяльності», то треба зазначити, що чинна редакція диспозиції ст. 178 КК України не охоплює своїм змістом те майно, що справді потребує захисту та охорони, з огляду на його особливе призначення – забезпечення діяльності релігійних організацій.

Однак, з цього приводу існують й інші позиції. Так, зазначено, що ст. 178 передбачає відповідальність не за знищення або пошкодження релігійної споруди або культової будівлі як майна, а за їх руйнування або пошкодження саме як релігійної споруди або культової будівлі. Якщо умисне пошкодження або руйнування релігійної споруди або культової будівлі є їх умисним пошкодженням або знищенням саме як майна, дії винного повинні кваліфікуватися за ст. 194, що передбачає відповідальність за умисне знищення або пошкодження чужого майна, за умови, що такими діями спричинений збиток у великих розмірах, оскільки передбачений ст. 194 злочин є тяжчим. Умисне ушкодження або руйнування релігійної споруди або культової будівлі, вчинене шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом, або якщо воно заподіяло майнову шкоду в особливо великих розмірах чи спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки, повинно кваліфікуватися за ч. 2 ст. 194 [100, с. 408].

Правовий режим майна релігійних організацій має, на наш погляд, особливість, яка виявляється у його чітко цільовому призначенні – забезпечення їхньої діяльності. Як указано в літературі, ще з римського, а згодом і приватного права Риму було встановлено, що принесене в жертву богам майно належить особливому суб'єкту, що не ототожнюється з людиною [220, с. 49–53]. Тому культові споруди, будинки є власністю відповідних релігійних організацій або використовуються ними на інших підставах (ст. 17 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»). Відповідно, належне релігійним організаціям майно повинне використовуватися тільки для досягнення статутних або інших цілей, що за характером відповідають змісту статутів (положень) релігійних організацій (ст. 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»). Так, 1996 р. Вищий Арбітражний Суд України встановив, що під культовими будівлями та майном слід розуміти будівлі і речі, спеціально призначені для задоволення релігійних потреб громадян. Тому, зокрема, не можуть бути визнані культовими будівлями ті приміщення, що пристосовані для проживання священнослужителів та інших

служителів культу, якщо вони не є невід'ємною частиною культової споруди і не знаходяться на земельній ділянці, необхідній для обслуговування цієї споруди (сторожка, тощо). Зазначені обставини можуть установлюватись документами служби технічної інвентаризації, а у разі виникнення сумнівів щодо належності будівлі або майна до категорії культових, господарські суди повинні призначати експертизу [190]. Вважаємо, що розмежування взагалі майна, яке може бути об'єктом злочинного посягання, а також майна релігійних організацій, в основі якого лежить цільове його призначення, є додатковою гарантією стабільності його існування. Певною специфікою майна релігійних організацій є те, що, окрім нормативних актів, виданих державою, особливості розпорядження та використання такого майна встановлюються нормами канонічного права. Зокрема, в РПЦ правовий режим церковного майна визначено Статутом Російської Православної церкви (глава XV «Майно та кошти») [260], постановами помісного та архієрейського собору, ухвалами Священного синоду, тощо.

Отже, можна зазначити, що основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 178 КК України, є конституційне право людини на свободу віросповідання, яке у цьому випадку охоплює свободу сповідувати будь-яку релігію, безперешкодно здійснювати одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, релігійну діяльність, зокрема з використанням релігійних споруд чи культових будинків. Обов'язковим додатковим об'єктом виступає право власності [143, с. 399; 51, с. 57]. Причому, на наш погляд, зважаючи на положення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», йдеться саме про власність релігійних організацій, а не окремої особи, за винятком випадку, коли така особа є членом певної релігійної організації та надає для її користування власне майно, але на договірних засадах і з чітким цільовим призначенням – проведення релігійної діяльності. Тому можна погодитися із С. Я. Лиховою в частині того, що безпосереднім додатковим об'єктом цього злочину є майнові відносини, суб'єктами яких є релігійні організації [115, с. 25].

З огляду на те, що в Законі йдеться не тільки про культові будинки, релігійні споруди, а й про інше майно, яке належить релігійним організаціям на праві власності або передане їм у користування, предмет цього злочину слід сформулювати більш широко, а саме: «пошкодження або зруйнування культових будівель та іншого майна релігійних організацій», тому що у власності релігійних організацій можуть бути будівлі, предмети культу, об'єкти виробничого, соціального і добродійного призначення, транспорт, кошти та інше майно, необхідне для забезпечення їх діяльності [118, с. 26].

Продовжуючи розгляд основного питання підрозділу дисертації, зауважимо, що оскільки досліджуємо дії, які порушують саме право власності, то зазначимо, що останнє має речовий характер. Воно має існувати у певній майновій формі, яка характеризує в межах юридичного складу цього злочину його предмет. Так, предметом злочину, юридичний склад якого передбачено в диспозиції ст. 178 КК України, є культові споруди, будинки. Зауважимо, що під поняттям «релігійна споруда» слід розуміти конкретний об'єкт. Наприклад, відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» «споруди (витвори) – твори архітектури та інженерного мистецтва, твори монументальної скульптури та монументального малярства, археологічні об'єкти, печери з наявними свідченнями життєдіяльності людини, будівлі або приміщення в них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя та діяльність відомих осіб» (ст. 2 Закону) [195]. Але, зважаючи на особливий правовий режим указаних культових споруд і будинків, слід акцентувати, що за сутністю це повинні бути в більшості саме твори архітектури та інженерного мистецтва, які мають відповідне призначення. Тому, як указується, релігійні споруди та культові будинки – це приміщення для проведення або забезпечення богослужінь і виконання релігійних обрядів (церкви, собори, костьоли, синагоги, мечеті, пагоди, каплиці, дзвіниці, мінарети, молитовні, тощо) [141, с. 428]. Вчинення вказаних злочинів іноді потребує додаткової кваліфікації, зокрема, якщо релігійні споруди мають особливу історичну або культурну цінність, їх пошкодження

чи зруйнування потребують додаткової кваліфікації за ч. 2 ст. 298 [141, с. 429].

Але, на жаль, в практиці трапляються випадки, коли кваліфікація злочинів, що пов'язана зі знищенням релігійних споруд чи культових будинків, замінюється іншими складами злочинів. Так, у Доповіді Міжнародної організації релігійної свободи за 2008 рік указано такий випадок: прибічники УПЦ (МП) у Чернігові продовжували протестувати проти ухваленого у квітні 2006 року рішення Чернігівської державної обласної адміністрації передати церкву Святої Катерини, яка використовувалася як музей, до відання УПЦ-КП. У червні 2007 року Чернігівський господарський суд не задовольнив апеляцію УПЦ (МП) проти такої передачі, після чого будівля церкви була зачинена. 1 квітня 2008 року невідомі злочинці спалили тимчасову церкву, споруджену поблизу представниками УПЦ (МП). Міліція кваліфікувала цей інцидент як хуліганство [48]. Вважаємо, що дії, внаслідок яких було спалено тимчасову церкву, яка є релігійною спорудою, є нічим іншим, як її зруйнуванням, а тому мають кваліфікуватися за ст. 178 КК України.

Окремо слід розглянути питання про те, чи можна визнавати предметом цього злочину тимчасові намети або інші пересувні будівлі. Так, аналіз повідомлень ЗМІ доводить, що це є доволі активна форма реалізації релігійної діяльності, але іноді вона використовується як засіб захисту власних інтересів незаконним шляхом. Наприклад, у повідомленні офіційного веб-сайту Української Православної Церкви Київського Патріархату від жовтня 2005 р. вказано, що: «Представниками «Прогресивної соціалістичної партії України» (керівник Наталія Вітренко), «Союзу православних громадян України» (керівник Валерій Кауров – кандидат у депутати Верховної Ради за списком Н. Вітренко), шовіністичної кримської організації «Прорив» (керівник Олексій Добичін – громадянин Російської Федерації, депортований з України за антидержавну діяльність) заблоковано доступ до Воскресенського храму в м. Остріг Рівненської області. Віряни місцевої громади Київського Патріархату, незважаючи на гарантоване їм законом право вільно обрати

конфесію підпорядкування та кілька рішень судів, ухвалених на їхню користь, не мають змоги молитися у власному храмі. В м. Донецьку представники Московського Патріархату неодноразово знищували хрести, освячені на місцях побудови храмів Київського Патріархату. В квітні 2006 р. поруч із фундаментами Десятинного храму в Києві представники УПЦ МП з провокаційною метою незаконно встановили намет і звершують у ньому богослужіння, претендуючи на розпорядження цим найдавнішим храмом у разі його відновлення» [56].

Вважаємо, що в такому випадку має йтися і про склад злочину, передбаченого ст. 178 КК України, і про інші дії, що порушують права особи на свободу віросповідання, які передбачено ст. 180 КК України «Перешкоджання здійсненню релігійного обряду». Це можна обґрунтувати тим, що, як свідчить аналіз Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», відповідних норм Цивільного кодексу України, такі намети та пересувні будівлі хоча і не можуть вважатися нерухомим майном, що є однією з ознак тих релігійних споруд чи культових будинків, що передбачені як предмет у диспозиції ст. 178 КК України, але як майно релігійної організації виконують ті ж функції, що і нерухомі споруди та будівлі. Підкреслено, що у власності релігійної організації може бути наявне інше майно, яке належить їм на праві власності [118, с. 26].

Незаконне утримання, осквернення або знищення релігійних святинь (ст. 179 КК України). Іншим злочином, який завдає шкоди правам і законним інтересам і окремої особи, і відповідних релігійних організацій, є суспільно небезпечне діяння, передбачене ст. 179 КК України «Незаконне утримання, осквернення або знищення релігійних святинь». На наш погляд, ця стаття є спеціальною нормою щодо захисту релігійних почуттів і можливості реалізовувати своє право на віросповідання в контексті прямого контакту із важливими для певної групи вірян предметами їх віри, які мають матеріальний характер. Особливістю вказаної норми є те, що предметом цього юридичного складу злочину є релігійна святиня, що певним чином відмежовує цей

юридичний склад злочину від інших норм КК України, які спрямовані і на захист права особи на свободу віросповідання, і на кримінально-правовий захист майнових прав фізичних та юридичних осіб.

Особливість цієї статті КК України обумовлена специфікою об'єкта кримінально-правового захисту, оскільки передбачає забезпечення охорони та захисту засобами кримінального права доволі специфічних явищ в аспекті прояву реалізації права особи на свободу віросповідання – релігійних святинь. На наш погляд, ці явища навколишнього світу виконують неабияку роль у реалізації права на свободу віросповідання. Можна сказати, що вони є базовими елементами, засобами підтвердження існування надприродного для вірян, невід'ємною складовою релігійного культу. Відомо, що релігійний культ – система релігійних дій, предметів і символів, яка пов'язана з релігійними уявленнями віруючих і спрямована на задоволення їхніх релігійних потреб [70, с. 564]. Частиною таких предметів і символів є релігійні святині, що фактично є символами віри, певної релігії. Прикметна риса культової діяльності – її символічний характер, який полягає у тому, що усі предмети культової діяльності в очах віруючих є носіями певного втаємниченого, надприродного значення [70, с. 13–14]. В цьому контексті Н. Крюкова вказує, що паломництво, під час якого прочани поклоняються мощам святих і чудотворним іконам, сподіваючись одержати допомогу, зцілення, відчути зв'язок із Богом, почерпнути благодатну силу, є невід'ємною складовою духовного життя суспільства, яке виконує певні важливі функції. Саме тому дослідниця підкреслює, що явище поклоніння святим місцям, паломництво до них, віра в їхній потужний вплив на людину – це ті факти духовного життя суспільства, які не можна заперечувати [102, с. 89–90, с. 93]. І саме тому релігійні святині як особливі явища релігійного життя, а також обумовлені ними наслідки для вірян охороняються кримінальним законом.

Відповідно, може йтися про те, що безпосереднім об'єктом цього злочину є право людини на свободу віросповідання в частині, що стосується реалізації вірянами та їх об'єднаннями права користуватися під час релігійної

діяльності належними цій релігії релігійними святинями. Іноді в літературі уточнюється, що об'єктом такого злочину є право релігійних організацій та громадян володіти, користуватися та розпоряджатися спеціальними предметами – релігійними святинями – з метою реалізації права на свободу віросповідання [118, с. 28]. Ми повністю погоджуємося з цим, оскільки такий підхід повністю відображає реальний зміст тих правовідносин, що виникають у зв'язку з існуванням релігійних святинь як певного феномена релігійної правосвідомості. І тому не можемо підтримати точку зору науковців, які вважають, що об'єктом цього злочину виступає взагалі право людини на свободу віросповідання [139, с. 429]. У такому разі складно визначити місце та призначення цього складу злочину поряд з іншими складами (ст.ст. 161, 178, 180, 181 КК України) в системі кримінально-правових засобів охорони вказаного права. На наш погляд, уведення в КК України декількох складів злочинів, які спрямовані на захист права особи на свободу віросповідання, обумовлено тим, що законодавець за їх допомогою забезпечує охорону окремих проявів реалізації цього конституційного права, що входять до його складу та у сукупності його і утворюють.

Як додатковий безпосередній об'єкт у цьому складі злочину можуть виступати: право власності певних осіб, релігійних громад, які на законних підставах мають право володіти, користуватися та розпоряджатися належним їм майном (ст. 317 ЦК України); якщо релігійна святиня також має значення як культурна цінність, а це, як правило, так і є, то дії особи потребують додаткової кваліфікації. Звісно, в такому разі ст. 179 КК України не охоплює посягання на культурні цінності, але за рахунок системності Особливої частини КК України можлива додаткова кваліфікація за іншою статтею Кодексу. Щодо вказаного випадку в науковій літературі зазначено, що коли релігійні святині становлять особливу історичну чи культурну цінність, їх знищення потребує додаткової кваліфікації за ч. 2 ст. 298 [139, с. 429]. Зокрема, І. Г. Швидченко зауважує, що злочинами, які можуть бути віднесені до категорії релігійних за умови наявності додаткового безпосереднього

об'єкта – свободи віросповідання, можуть вважатися, наприклад, наруга над могилою [283, с. 29]. Питання суспільної моральності як об'єкта злочинних посягань досліджував і А. В. Савченко [209].

Отже, право особи на свободу віросповідання забезпечено не лише відповідними статтями розділу V Особливої частини КК України, а й статтями, які містяться в інших розділах Особливої частини КК України.

Розкриємо зміст специфічного предмета цього злочину – релігійної святині. За значенням слово «святиня» означає: храм, святилище; місце, предмет релігійного поклоніння; переносно, урочисто – щось особливо дороге, глибоко шановане; те, що зберігають з любов'ю й пошаною [149, с. 257]. З огляду на таке тлумачення зазначимо, що саме поняття «святиня» характеризується великим значенням певного об'єкта (предмета) для вірян, з яким пов'язуються істотні події в межах відповідної релігії, саме в ньому втілюється певна Божа діяльність, свідчення надприродного походження релігії.

Отже, святині цінні для вірян не самі собою як певні предмети дійсності або здійснення релігійного обряду чи культу, а завдяки тому, що вони включені в «культову систему, здобувають у ній символічний характер і як такі функціонують» [201, с. 37] у межах відповідного релігійного вчення як форма об'єктивізації релігії. Слово «релігія» в сутнісному значенні характеризується так: лат. *religio* – «благочестя», «побожність», «святиня», «предмет культу»; *relegere* – «знову відновити», «відтворити»; *religari* – «з'єднати себе» [25, с. 178]. Це дає підстави розглядати святиню як утілення релігії в межах конкретних життєвих обставин, у буденному житті особи, що для віруючого має неабияке значення. У науковій літературі під поняттям «релігійні святині», як правило, розуміють предмети або місця релігійного поклоніння [204, с. 19]. І те, що цим предметам поклоняються віряни як шанованим знакам їх релігії, слід розглядати як одну з основних властивостей релігійної святині.

Як засвідчує аналіз літератури з кримінального права, поняття «релігійні святині» недостатньо повно розкривається вченими. Наприклад, щодо нього обмежуються вказівкою, що предметом злочину, юридичний склад якого передбачено в диспозиції ст. 179 КК України, є релігійні святині, під якими розуміються предмети або місця релігійного поклоніння [139, с. 429]. Своєю чергою, слушно зазначено, що в законодавчих актах не міститься визначення поняття «релігійні святині», тому на підставі системного тлумачення відповідних нормативно-правових актів П. П. Андрушко під цим поняттям пропонує розуміти шановані віруючими відповідної релігії предмети та місця релігійного поклоніння, а також місця паломництва вірян [100, с. 408–409]. У цілому, не заперечуючи правильність наведених точок зору, зауважимо, що в цих визначеннях розкриття змісту поняття «релігійна святиня» здійснюється переважно через вказівку на перелік предметів та об'єктів реального світу, які можуть бути визнані як святині, а також підкреслення того, що вони шануються вірянами.

В іншому джерелі це поняття розкривається так: релігійні святині – це предмети матеріального світу, особливо шановані віруючими у зв'язку із їх релігійними переконаннями та визнанням такими у встановленому релігійною організацією порядку [252, с. 395]. Однак, як вважаємо, в цьому визначенні містяться зайві характеристики. Так, навряд чи матиме значення дотримання встановленого релігійною організацією порядку визнання предмета (об'єкта) релігійною святинею, якщо це і так загальновідома річ, об'єкт, що із моменту свого виникнення характеризується як релігійна святиня (наприклад, мощі, рештки святих людей у християнстві; Чорний Камінь, вмурований у стіну головного святилища мусульман – Кааби, м. Мекка; Зуба Будди в одному з буддійських храмів о. Шрі-Ланка [70, с. 22–23]).

У науковій літературі вказується на те, що релігійними святинями можуть бути будь-які предмети релігійного поклоніння – предмети матеріального світу, яким представники певної віри або релігійних конфесій, гілок, напрямів релігії, окремої релігійної громади тощо приписують

чудодійну силу з метою релігійного поклоніння: чудотворні ікони, хрести, манускрипти, останки та мощі святих, релігійні будинки та культові споруди [118, с. 29].

В цьому контексті слід зважити на слово «реліквія». В тлумачному словнику можна знайти таке його визначення: реліквія – предмети, яким служителям культу приписують чудодійну силу, роблячи їх об'єктом релігійного поклоніння, останки, мощі релігійного поклоніння; або річ, яку особливо шанують і зберігають як пам'ять про минуле, дорогі спогадам речі про людей або якусь подію [149, с. 113]. І тому серед усього майна релігійних організацій слід виокремлювати певні реліквії, які за значенням є об'єктом релігійного поклоніння і особливого шанування. Така позиція щодо розуміння предмета злочину, юридичний склад якого передбачено в диспозиції ст. 179 КК України, зокрема, підтверджена в змісті об'єктивної сторони цього складу злочину, оскільки злочинними вважаються саме дії, які спрямовані на унеможливлення сприйняття релігійної святині – утримування, завдання почуттям вірян глибокої образи шляхом осквернення релігійної святині або взагалі спробами підірвати устої певного релігійного культу шляхом знищення релігійних святинь.

Саме тому у вирішенні питання про те, що слід визнавати релігійною святинею, вважаємо за необхідне підтримати точку зору В. Маркіна, який на підставі узагальнення позицій науковців із цього питання зробив висновок, що релігійні святині – це об'єкти матеріального світу (релігійні реліквії, святі місця), які з огляду на свої надприродні властивості (реальні чи уявні) є предметами релігійного поклоніння, особливої пошани і становлять для віруючих фундаментальну цінність [126, с. 199]. А тому поняття «релігійна святиня» характеризується двома основними ознаками: по-перше, це предмет (об'єкт, місце) матеріального світу, оскільки він може бути утриманий, осквернений або знищений, по-друге, цей предмет (об'єкт, місце) викликає у віруючих особливі почуття та шанобливе ставлення до нього, що обумовлено

його особливим місцем у конкретному релігійному культі, адже він є однією із фундаментальних цінностей цієї релігії.

Отже, можемо зробити висновок, що предмет цього злочину має два видові прояви.

Перший – це певний предмет, річ матеріального світу, з якою віряни пов'язують підтвердження існування Бога, святих та їх діяльність на землі. Наприклад, у Постанові Уряду Російської Федерації від 31 березня 2001 р. № 251 «Про затвердження переліку предметів релігійного призначення й релігійної літератури, вироблених і реалізованих релігійними організаціями (об'єднаннями), організаціями, що перебувають у власності релігійних організацій (об'єднань), і господарчими товариствами, уставний (складовий) капітал яких складається повністю із внеску релігійних організацій (об'єднань), у рамках релігійної діяльності, реалізація (передача для власних потреб) яких звільняється від оподаткування на додану вартість» вказано на такі священні предмети [183]. В аналогічній постанові Ради Міністрів Республіки Білорусь від 10 серпня 2007 р. № 1016 «Про утвердження переліку предметів релігійного призначення, вироблених і розповсюджуваних релігійними організаціями в рамках релігійної діяльності, стосовно яких надається інформація про їхню приналежність до культового майна» до священних і предметів релігійного поклоніння, окрім тих, що також зазначені у наведеній постанові, віднесено також келихи, реліквіарії, монстранції, патени, кустодії [184].

Отже, бачимо, що перелік таких предметів доволі значний, але головне, щоб ці предмети визнавалися святинами в межах конкретного релігійного вчення або групи релігійних учень (наприклад, православне та католицьке християнство). У контексті цього питання велике значення має релігієзнавча експертиза, забезпечення якої покладене на Державний комітет України у справах національностей та релігій [118, с. 29; 100, с. 409], згідно з п. 11 Положення про Державний комітет у справах національностей та релігій,

затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2007 р. № 201 [178, 194].

Другий вид предмета злочину, який, на наш погляд, слід включати у склад цього злочину, становлять певні святі місця та інші об'єкти, які пов'язуються із загальновідомою подією або діяльністю Бога, святих тощо. До них можна віднести: місця релігійного поклоніння, паломництва вірян, зокрема: склеп, гробницю, церковний цвинтар, урну з прахом тощо. Наприклад, Закон України «Про охорону культурної спадщини» виокремлює серед об'єктів культурної спадщини такий їх вид, як історичні об'єкти – будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих цивільних громадян і померлих (загиблих) військовослужбовців, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських і річкових суден, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, із життям і діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів [195]. І в цей перелік цілком можуть входити святі місця.

Підкреслимо, що коли йдеться про характеристики поняття «святі місця», то звертається увага на те, що це місця, які, за релігійними уявленнями, пов'язані з відвідуваннями богів і святих, з різними подіями «священної історії», чудотворенням, які виступають об'єктом поклоніння вірян [156, с. 306]. Наприклад, щодо мусульман, то відомо, що в ісламі є такі категорії священних місць, як об'єкт релігійного поклоніння: могили святих (реально існуючі або вигадані), тобто так звані азиси (азиси), поховання й мавзолеї (дюрбе) знатних громадян, а також природні священні місця – джерела, гори тощо [101, с. 226]. Певним нормативно-правовим вираженням поняття «святи місце», у його просторово-предметному визначенні, зважаючи на те, що такі місця або споруди мають велике культурне та історичне значення, є, на наш погляд, положення Закону України «Про охорону культурної спадщини». Так, у ст. 2 вказано, що за типами об'єкти культурної спадщини (де релігія є складовою такої спадщини) поділяються на:

споруди (витвори) – твори архітектури та інженерного мистецтва, монументальної скульптури та монументального малярства, археологічні об'єкти, печери з наявними свідченнями життєдіяльності людини, будівлі або приміщення в них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя та діяльність відомих осіб;

комплекси (ансамблі) – топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою об'єктів культурної спадщини;

визначні місця – зони або ландшафти, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду [195].

Отже, можна припустити, що поняття «святі місця» може бути визначено через ці об'єкти, якщо вони сприймаються як такі релігією.

Вважаємо, цей вид предмета злочину (святі місця), передбаченого в диспозиції ст. 179 КК України, має певну особливість. Вона полягає у тому, що такі святі місця повинні бути не тільки географічно визначені, а й мати просторові межі, оскільки в іншому випадку складно буде встановити, чи справді певна дія була спрямована на них. У цьому контексті зазначено, що значну кількість сакральних споруд віднесено до об'єктів культурної спадщини України, а тому для їх збереження, забезпечення особливого режиму їх утримання, використання в загальнонародних культурних інтересах Урядом було визначено перелік пам'яток культової архітектури, які не підлягають передачі в постійне користування релігійним організаціям (Постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 1991 року № 83) [204, с. 25].

А тому, наприклад, якщо розглядати певні святі місця як історичні пам'ятки культурної спадщини України, а релігія є невід'ємною складовою історії та культури нашого народу, то, як указано в Законі України «Про охорону культурної спадщини», під час визнання їх пам'ятками історії закріплюються зони охорони пам'ятки – встановлювані навколо пам'ятки

охоронна, зона регулювання забудови, охоронюваного ландшафту, охорони археологічного культурного шару, в межах яких діє спеціальний режим їх використання [195]. Вважаємо, що в цьому випадку така зона охорони і визначатиме межі святого місця, а також може розглядатися як місце вчинення злочину.

Також зазначимо, що у вітчизняному законодавстві частина цих предметів суспільно небезпечного посягання, які належать до святих місць, має легальне визначення. Так, у Законі України «Про поховання та похоронну справу» чіткого визначення набули такі поняття, як «могила», «надмогильні споруди», «склеп», «урна з прахом» [196].

Тому в контексті кваліфікації діяння за ст. 179 КК України важливо встановити, по-перше, наявність самого предмета злочинного посягання, наприклад, могили, споруди, чудотворної ікони тощо, по-друге, виявити їх «святенну» властивість як невід'ємну характеристику цього предмета (об'єкта, місця) в межах конкретного релігійного культу, зокрема на підставі висновку релігієзнавчої експертизи. Вважаємо, що певну подвійність предмета злочинного посягання обов'язково слід відобразити в диспозиції юридичного складу злочину, передбаченого ст. 179 КК України.

Перешкоджання здійсненню релігійного обряду (ст. 180 КК України). На початку цього підрозділу зауважено, що юридичний склад злочину, передбачений в диспозиції ст. 180 КК України, порівняно із розглянутими раніше (ст.ст. 178, 179 КК України), має певну специфіку. Так, пошкодження релігійних споруд чи культових будинків, а також незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь своїм об'єктом переважно мають матеріальне втілення релігії (культові будинки, релігійні споруди, могили святих, ікони тощо), що і впливає на визначення об'єкта цих злочинів та їх об'єктивної сторони (пошкодження, зруйнування, осквернення, знищення). На відміну від них, у ст. 180 КК України під кримінально-правову охорону береться власне релігійна діяльність в її, мабуть, найвиразнішій формі, такій, що найзмістовніше втілює аспект реалізації права особи на

свободу віросповідання, – здійснення релігійного обряду. Стосовно цього юридичного складу злочину ми уже зазначали, що специфіка об'єкта кримінально-правової охорони впливає на особливості об'єкта злочину та його об'єктивної сторони [165, с. 34].

Релігійна діяльність особи або групи осіб із реалізації права на свободу віросповідання має відповідні зовнішні форми вияву, що забезпечує задоволення потреб у цій сфері. Одне з центральних місць у реалізації особою цього права посідає релігійний обряд. Узагалі, можна стверджувати, що обряд є дією, завдяки якій людина здатна відчуті певні переживання, що пов'язані з її релігійними почуттями, отримати доволі сильні емоційні переживання, відчуті себе частиною релігійного вірування тощо. В довідковій літературі з приводу цього явища вказується, що обряд – це зовнішнє вираження вірувань людини, бо людина є істотою чуттєво-духовною, у природі якої буття духовно-ідеальне поєдналося з чуттєвим і матеріальним, тому вона у своєму уявленні намагається ідеальне зробити видимим, щоб через те зробити його доступним для себе. Підкреслюється, що предмет релігійних вірувань людини (тобто Бог, надприродна істота) найвищою мірою духовний і нескінченно піднесений над природою видимою; тому людина не здатна ні уявити собі цей феномен, ні знаходитися в реальних відносинах з ним без відповідного видимого посередництва, яким і слугує обряд [280].

Л. Г. Мачковський зазначає, що в літературі, яку присвячено питанням релігієзнавства, головним видом релігійної діяльності називається релігійний культ. Учений вказує, що більшість понять, які характеризують цю діяльність та використовуються в зарубіжному кримінальному законодавстві, за винятком «культу віросповідання та релігійного звичаю», охоплюються терміном «релігійний обряд» [128, с. 45]. У цьому контексті К. Марисюк зауважує, що нормою, яка традиційно притаманна значній кількості кримінальних кодексів держав Європейського Союзу у релігійній сфері, є перешкоджання здійсненню релігійних обрядів, культів [123, с. 287].

Визнання важливості цього аспекту свободи віросповідання знаходить своє правове закріплення і у вітчизняному праві. Так, указана стаття Основного Закону прямо передбачає, що це право охоплює свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодну, безперешкодно здійснювати одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, релігійну діяльність. Саме тому, з огляду на важливість цього елемента релігійної діяльності, держава бере проведення релігійних обрядів під охорону засобами кримінального права (ст. 180 КК України).

Під час конструювання вказаної норми законодавець передбачив два окремі склади злочинів [118, с. 30]. Однак, за правовою природою вони мають чимало спільних рис. Вони стосуються забезпечення можливості особи (групи осіб) здійснювати одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, релігійну діяльність, а також спеціальним особам (священнослужителям) виконувати вказані дії.

Саме тому зауважимо, що безпосередніми об'єктом цього злочину є право людини на свободу віросповідання в частині, яка стосується можливості безперешкодно здійснювати одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, а також релігійну діяльність. Тобто об'єкт злочину, передбаченого ч. 1 ст. 180 КК України, – це ті правовідносини, що сформувалися за церковною традицією, але які, зважаючи на їх істотне значення для реалізації права на свободу віросповідання, охороняються державою. Своєю чергою, в ч. 2 ст. 180 КК України передбачений захист правомірної поведінки священнослужителя, яку він здійснює відповідно до релігійних канонів, правил і традицій, і яка теж охороняється державою. В літературі уточнюється, що ці окремі правовідносини є компонентом правовідносин, пов'язаних із реалізацією права особи на свободу віросповідання [118, с. 30]. Але, з огляду на особливості конструкції ст. 180 КК України, окремо розглянемо особливості кваліфікації дій за кожною з частин цієї статті.

Так, що стосується визначення об'єкта, якому завдається шкода особами, які вчиняють дії, передбачені в диспозиції ч. 1 ст. 180 КК України, на наш погляд, вказівка законодавця лише на релігійний обряд дещо не відповідає дійсному призначенню цієї статті. Тобто бачимо таку структуру цього права і відповідної системи правовідносин в аспекті його реалізації: дві складові (здійснювати релігійні культу і ритуальні обряди) і загальне явище (провадити релігійну діяльність). Причому, як бачимо з аналізу тексту ч. 6 ст. 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», синонімом словосполученню «релігійна діяльність» є словосполучення «віросповідна діяльність» (віросповідний – прикметник до віросповідання. Віросповідання – різновид якого-небудь віровчення з усталеною обрядовістю; належність до якої-небудь релігії [148, с. 346]), а тому їх можна вживати одночасно. Своєю чергою, в ч. 2 ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» йдеться мова про богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії, а аналізуючи зміст ч. 1 цієї статті, можна зробити висновок про виділення ще й і релігійних зібрань. Отже, є всі підстави вважати, що диспозиція ч. 1 ст. 180 КК України потребує певного вдосконалення через розширення переліку явищ, невід'ємно пов'язаних із реалізацією особою (особами) права на свободу віросповідання, котрі підлягають охороні нормами кримінального права, оскільки, окрім релігійного обряду, вони також є типовими формами реалізації особою свого права на свободу віросповідання. На це, зокрема, звертає увагу С. Я. Лихова [118, с. 30]. І ми в цілому підтримуємо її пропозицію, яка узгоджена і з розробленим на заміну чинному Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» проекті, розміщеному на інформаційному порталі Харківської правозахисної групи. В цьому проекті поняття «релігійна діяльність» розкривається як богослужіння, релігійні церемонії, процесії, релігійні обряди, інші індивідуальні чи колективні релігійні дії, пов'язані із сповіданням і поширенням обраної віри [199].

Варто погодитися з пропозицією про необхідність виключення з тексту ч. 1 ст. 180 КК України слів «...або поставило під загрозу зриву релігійний обряд», оскільки чинна її редакція передбачає відповідальність за діяння, яке є малозначним [118, с. 31; 274, с. 184]. Відповідно, узагальнюючи наведене щодо змісту поняття «релігійна діяльність», а також враховуючи наведені точки зору науковців, на наш погляд, безпосереднім об'єктом ч. 1 ст. 180 КК України слід вважати нормальне, таке, що не суперечить закону, здійснення релігійної діяльності в формі богослужіння, релігійного обряду, релігійної церемонії, процесії або релігійного зібрання. Тому вважаємо, що текст ч. 1 ст. 180 доцільно викласти в новій редакції: «перешкоджання здійсненню богослужіння, релігійного обряду, релігійної церемонії, процесії або релігійному зібранню...».

Відповідно, що стосується кваліфікації злочинних дій як таких, що охоплюються ознаками ч. 1 ст. 180 КК України, то погодимося з позицією О. В. Старкова, згідно з якою будь-який релігійний злочин повинен посягати на об'єкт – релігійну свободу, а якщо цей об'єкт під час посягання відсутній, це означає, що діяння або нерелігійне, або не є злочином [217, с. 74]. Тому про дії, передбачені ч. 1 ст. 180 КК України, має йтися тоді, коли є факт посягання, зокрема на свободу особи брати участь у здійсненні релігійного культу, ритуального обряду або свободу його проведення.

Зважаючи на системність Особливої частини КК України, звернемо увагу на існування додаткового безпосереднього об'єкта, а також на можливість кваліфікації дій особи або осіб за іншими статтями КК України. Варто мати на увазі, що фізична або психічна недоторканність особи виступає додатковим факультативним (ч. 1 ст. 180) чи додатковим обов'язковим (ч. 2 ст. 180) об'єктом.

Стосовно самого поняття «обряд», яке є найпоширенішою формою релігійної діяльності, а отже і об'єктом посягання, то в літературі з релігієзнавства це явище описують так: обряд (ритуал) – сукупність символічних стереотипних колективних дій, що втілюють у собі ті або інші

соціальні ідеї, уявлення, норми, цінності, що викликає певні колективні або індивідуальні почуття. Зміст обряду полягає у засвоєнні особистістю певних соціальних ідей, норм і цінностей. Сила обряду – у його емоційно-психологічному впливі на особистість. В обряді відбувається не тільки раціональне засвоєння норм, цінностей та ідеалів, але й співпереживання їх учасниками обрядової дії. Цьому сприяють образотворче мистецтво, музика, танці, включені в ритуал [156, с. 297–298].

Отже, з точки зору реалізації права особи на свободу віросповідання участь особи в релігійних обрядах є діяльністю, яка спрямована на засвоєння нею релігійних цінностей та вшанування тих чи інших релігійно значущих моментів у житті особи, релігійної громади тощо. Саме участь у обрядах дає особі можливість відчувати свою причетність до певного релігійного вчення, відчувати себе його частиною тощо. В правовій літературі цьому поняттю дається таке визначення: релігійний обряд – сукупність визначених внутрішніми церковними приписами і правилами індивідуальних чи колективних дій віруючих, спрямованих на встановлення обопільних відносин між людиною і надприродними об'єктами [139, с. 431]. До таких обрядів можна віднести жертвопринесення, відспівування, причащення тощо.

З точки зору кримінального права слід звернути увагу на ті моменти, що характеризують обряд як частину релігійної діяльності. На наш погляд, до основних, значущих в юридичному аспекті рис обряду входять певні дії релігійного змісту, що, як правило, мають колективний характер (в окремих випадках – індивідуальний); пов'язані із досягненням певної релігійно значущої мети; здійснення обряду відбувається за певними правилами, в певному порядку; проведення обряду може мати відповідне оформлення його засобами, що мають значення для його проведення (образотворче мистецтво, музика, танці, одяг, тощо); проведення обряду відбувається за участю спеціальних осіб (священнослужителів). Вважаємо, що такі ж характеристики притаманні і богослужінню, релігійній церемонії, процесії та релігійному зібранню.

Іншим складом злочину, що передбачений в диспозиції ст. 180 КК України, є юридичний склад злочину, який полягає у примушуванні священнослужителя шляхом фізичного або психічного насильства до проведення релігійного обряду. На наш погляд, це окремий склад злочину. Так, якщо ст.ст. 178, 179 КК України, які ми попередньо проаналізували, взагалі передбачають кримінально-правову охорону конституційного права особи на свободу віросповідання, то в ч. 2 ст. 180 КК України акцентовано на охороні прав та забезпеченні належної діяльності самих служителів релігійного культу, які фактично є основними провідниками релігійної діяльності, як правило, в більшості релігійних організацій. Тому попередньо можна зробити висновок, що безпосереднім об'єктом цього злочину є право людини на свободу віросповідання в частині сповідання релігії та ведення релігійної діяльності як представників релігійного культу, а обов'язковим додатковим об'єктом слід вважати психічну та фізичну недоторканність конкретної особи – священнослужителя.

Щодо поняття «священнослужитель», то в тлумачному словнику під ним розуміється служитель релігійного культу (диякон, священник, єпископ) у православної церкви; взагалі особа, що здійснює богослужіння [149, с. 259]. Вважаємо, що саме в другому значенні це поняття відображено в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» та КК України. Однак, що стосується вказаного Закону, то, наприклад, ст.ст. 11, 24, 25 цього Закону виокремлюють священнослужителів і служителів інших релігійних конфесій, церковнослужителів, релігійних проповідників, наставників [197]. І такий перелік осіб, які є в тому чи іншому сенсі представниками релігійних культур, враховуючи їх розмежування в тексті Закону як самостійних учасників релігійних відносин, не збігається за змістом із поняттям «священнослужитель». Так, у проекті Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», розміщеному на інформаційному порталі Харківської правозахисної групи, наводиться таке визначення вказаного поняття: священнослужителі – зведені в духовний сан служителі релігійних організацій

з відповідними правами відправлення релігійного культу, обрядів і таїнств. За своїм статусом священнослужителі не є найманими працівниками релігійної організації. Церковнослужителі – нижчі служителі релігійного культу, які не мають духовного сану і виконують допоміжні функції під час релігійних відправ; церковнослужителі також не є найманими працівниками релігійної організації [199]. І, як бачимо, ці поняття різняться, хоча злочинні дії можуть бути вчинені і щодо священнослужителя (наприклад, у християнстві священник, диякон), і щодо церковнослужителя (наприклад, у християнстві псаломники, читці тощо). Виокремлення цих двох груп підтверджується положеннями Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (ст.ст. 11, 25). Тому для правильної кваліфікації дій особи за ч. 2 ст. 180 КК України слід чітко визначити, які саме особи належать до офіційних представників відповідної релігії.

Для вирішення цього питання ми проаналізували визначення наступних понять, що містяться в релігієзнавчому словнику: аятола, брахман, гуру, диякон, духовенство, єпископ, ієрарх, імам, клір, лама, митрополит, муедзин, мулла, пастор, патріарх, прелат, пресвітер, примас, протоієрей, рабин, священник [70, с. 560–568]. На підставі їх аналізу можна визначити декілька спільних для них рис. Вважаємо, що саме ці риси відображають ті суттєві особливості, котрі дають змогу відділити служителя церкви за його статусом від інших осіб. Так, до цих рис ми віднесли:

- він є офіційним представником культу (релігії);
- він є професійним служителем культу (релігії);
- наявність сану, чину, титулу, тобто чітко визначене місце в межах церковної ієрархії;
- має право допомагати або самостійно здійснювати релігійні дії (обряди, церемонії, тощо).

Звернімо увагу на те, що, оскільки в ст. 180 КК України йдеться про те, що дії винного спрямовані на примушування представника церкви вчинити обряд, то обов'язковою ознакою особи, яку примушують, повинно бути право

на проведення відповідного обряду. Наприклад, ним не може бути така особа, як диякон, бо це помічник священика або єпископа у здійсненні богослужінь, але самостійно не має права здійснювати таїнство [70, с. 560]. Відтак, зважаючи на виявлені нами риси представника церкви, на нашу думку, поняття «священнослужитель» є таким, що найбільш повно характеризує суб'єкта, якому завдається шкода в результаті злочинних дій, передбачених ч. 2 ст. 180 КК України.

Тому обґрунтованим видається положення, що міститься в кримінально-правовій літературі, згідно з яким під священнослужителем у ст. 180 КК України розуміється фізична особа, яка є служителем культу, введена в духовний сан у встановленому в релігійній організації порядку і має право самостійно здійснювати богослужіння, обряди й таїнства (зокрема, єпископ, священик, мулла, рабин), а його обов'язком є організація, проведення та/або керівництво проведенням релігійних культових дій [143, с. 402; 118, с. 32–33; 92, с. 158; 254, с. 360].

Але, якщо звернути увагу на те, що релігійна діяльність, зокрема проведення релігійного обряду, церемонії, є діяльністю добровільною, а за своїм характером і природою це є право, а не обов'язок особи, то можна вважати, що примушувати до участі в цих діях можна не лише священнослужителя, а й будь-яку іншу особу. В окремих випадках може виникати так званий конфлікт інтересів. Доволі детально це питання дослідив А. В. Савченко [208]. В цьому контексті слід погодитися з думкою С. Я. Лихової, що суспільна небезпека цього злочину полягає не тільки в тому, що порушуються законні права священнослужителя, а й у тому, що внаслідок вчинення таких дій можуть бути порушені права на свободу віросповідання будь-якої особи – і тієї, яка сповідує релігію, і тієї, яка її не сповідує. Тому, як влучно зазначає С. Я. Лихова, слід розширити коло потерпілих і встановити кримінальну відповідальність за примушування будь-якої особи до участі в релігійному обряді або в богослужінні [118, с. 30]. Таку пропозицію підтримують науковці. Так, Л. Г. Мачковский в цьому контексті також

зауважує, що в КК України ч. 2 ст. 180 «Перешкоджання здійсненню релігійного обряду» не до кінця вирішує питання щодо захисту права особи під час здійснення релігійного обряду, оскільки встановлює відповідальність тільки у випадку, коли примус застосовано щодо священнослужителя, залишаючи поза межами захист прав особи, яку також можуть примусити до участі в такому обряді [128, с. 45]. З наведеними позиціями ми погоджуємося і пропонуємо викласти диспозицію цієї норми в такій редакції: «Примушування священнослужителя або іншої особи шляхом фізичного чи психічного примусу до участі в богослужінні, релігійному обряді, релігійній церемонії, процесії або релігійному зібранні» [118, с. 35].

Розглянувши диспозиції ч. 1 та ч. 2 ст. 180 КК вважаємо, що назву даної статті доцільно змінити на «Перешкоджання здійсненню або примушування до участі в релігійній діяльності».

2.3. Ознаки об'єктивної сторони складів злочинів проти права людини на свободу віросповідання

Як свідчить узагальнення позицій, висловлених в юридичній літературі, з об'єктивної сторони злочин, передбачений ст. 178 КК України, може виражатися у формі пошкодження або зруйнування. Під пошкодженням релігійної споруди або культового будинку розуміється приведення його в часткову непридатність, коли в результаті пошкодження будинок або споруда втрачають частину свого цільового призначення, погіршуються його якість, зменшується цінність. Руйнування таких будинків і споруд – заподіяння їм настільки серйозних ушкоджень (перетворення в руїни, порушення їхньої цілісності, руйнування, знищення будь-яким способом), унаслідок яких вони не можуть використовуватися для задоволення релігійних потреб громадян, але можуть бути відновлені [139, с. 429; 100, с. 408].

Зауважимо на окресленому в літературі недоліку формулювання тексту

диспозиції ст. 178 КК України, оскільки назва ст. 178 КК України вужча, ніж її зміст, адже в диспозиції статті йдеться про зруйнування і пошкодження [118, с. 28]. На наш погляд, це цілком слушне зауваження, але його причиною є недоліки законодавчої техніки.

На відміну від ст. 194, ст. 178 КК України не пов'язує кримінальну відповідальність за пошкодження чи зруйнування релігійної споруди або культового будинку із розміром заподіяної в результаті таких дій шкоди. Отож, кримінально караним є будь-яке пошкодження чи зруйнування релігійної споруди або культового будинку, яке заподіяло чи могло заподіяти істотну шкоду фізичній чи юридичній особі, суспільству. Але виняток становлять випадки малозначного пошкодження чи зруйнування релігійної споруди або культового будинку, яке на підставі ч. 2 ст. 11 КК України не може бути визнано злочином [139, с. 428].

Вважаємо, що чинна редакція ст. 178 КК України не передбачає способів вчиненого діяння, а тому слід погодитися з поглядами М. І. Мельника та М. І. Хавронюка, що умисне пошкодження чи зруйнування релігійної споруди або культового будинку, вчинене шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом, або якщо воно заподіяло майнову шкоду в особливо великих розмірах чи спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки, потребує додаткової кваліфікації за ч. 2 ст. 194 КК України [143, с. 399]. Водночас немає значення, на яких правових підставах будинок або споруда використовується для задоволення релігійних потреб – на праві власності, оренди, безкоштовного користування. Як ми зазначали, основне – це його цільове призначення, а саме – реалізація в них особами права на свободу віросповідання.

За своєю конструкцією, про що свідчить диспозиція вказаної статті, цей склад злочину є матеріальним, тобто обов'язковими ознаками його об'єктивної сторони є наслідки у вигляді пошкодження або руйнування релігійної споруди або культового будинку, а також іншого майна релігійної організації [118, с. 28]. Злочин вважається закінченим з моменту настання суспільно

небезпечних наслідків у вигляді пошкодження чи зруйнування релігійної споруди або культового будинку. Але, якщо ми маємо справу із готуванням або замахом на злочин, передбачений ст. 178 КК України, то, згідно із ст. 16 КК України, кримінальна відповідальність за готування до злочину чи замах на злочин настає за статтею 14 або 15 і за тією статтею Особливої частини цього Кодексу, яка передбачає відповідальність за закінчений злочин.

Розкриваючи зміст та ознаки об'єктивної сторони юридичного складу злочину, передбаченого ст. 179 КК України, робимо висновок, що вона може виявлятися у таких трьох формах: утримування; осквернення; знищення релігійних святинь, кожна з яких має власну характеристику. Злочин вважається закінченим з моменту вчинення зазначених у диспозиції ст. 179 КК України дій (утримання, осквернення або знищення релігійних святинь), на що звернуто увагу в літературі [284, с. 13; 204, с. 19–20]. В разі, коли має місце готування до злочину або замах на злочин, юридичний склад якого передбачений в диспозиції ст. 179 КК України, то, враховуючи положення ст. 16 КК України, кримінальна відповідальність за готування до злочину і замах на злочин настає за ст. 14 або 15 і за тією статтею Особливої частини цього Кодексу, яка передбачає відповідальність за закінчений злочин.

Стосовно такої дії, як утримання релігійної святині, зазначимо, що її вчинення тісно співвідноситься із правом власності на конкретну реліквію. В тому, як вирішується вказане питання в сучасній Україні, простежується зростання уваги законодавця саме до захисту конституційних прав особи, а не інтересів держави. Так, з цього приводу В. В. Братанов підкреслює, що на першому етапі (до 1994 року) розвитку законодавства РФ, що передбачає відповідальність за злочинні посягання на культурні цінності, частину яких становить майно церков і релігійних організацій, їх кримінально-правова охорона була неоднорідна і узалежнювалася від виду власності на них, що значно ускладнювало правильну кваліфікацію злочинних посягань [23, с. 29]. Подібна ситуація, зважаючи на перебування нашої країни в складі СРСР, спостерігалася і в Україні. Саме так було побудовано кримінально-правову

охорону власності, залежно від її форм за КК 1960 р. Однак, чинна редакція ст. 179 КК України не узалежнює охорону релігійних святинь як певного роду предметів матеріального світу від правового режиму власності відповідної святині. Головною ознакою, з кримінально-правової точки зору, такого виду власності, яка має цивільно-правову природу, є те, що релігійна святиня перебуває у володінні певної особи незаконно, тобто ця особа не має прав, що входять до права власності (права володіння, користування та розпоряджання своїм майном ст. 317 ЦК України). Це свідчить про те, що кримінальним законом надано пріоритет охороні певних предметів, місць, зважаючи на їх значення як релігійних святинь, а не об'єктів права власності.

Під утримуванням релігійних святинь слід розуміти самовільні дії щодо збереження під своїм контролем предметів або місць релігійного поклоніння, які винний, згідно з рішенням відповідного державного органу, зобов'язаний передати іншій релігійній організації чи звільнити на їх користь. Незаконний характер такого утримання полягає в тому, що, діючи у такий спосіб, винний безпідставно зберігає під своїм контролем релігійні святині, позбавляє представників інших релігійних організацій передбаченої законом можливості реалізовувати за їх допомогою свої релігійні потреби [204, с. 19–20; 139, с. 430]. Або, як указано в літературі, незаконність такого утримання полягає в тому, що винний без будь-яких правових підстав здійснює контроль над релігійними святинями [118, с. 29]. Такі дії особи суперечать встановленому у вітчизняному законодавстві порядку. Тобто, можна зазначити, що утримання, пов'язане із визначенням законності володіння, користування та розпорядження релігійною святинею, фактично полягає в таких діях: непередавання предмету, незаконне його зберігання, приховування факту його наявності у певної особи, обмеження до нього доступу.

Зауважимо, що незаконному утриманню можуть передувати інші дії, завдяки яким особа отримала можливість незаконно володіти, користуватися та розпоряджатися релігійною святинею. Якщо дії самі собою є протиправними, то вони потребують самостійної кримінально-правової

кваліфікації, наприклад, як перешкоджання здійсненню релігійного обряду (ст. 180), самоправство (ст. 356) [100, с. 410; 118, с. 29].

Щодо змісту поняття «осквернення», то в тлумачному словнику вказано, що воно похідне від слова «оскверняти». Своєю чергою, під останнім розуміють: 1) порушувати чистоту, святість кого-, чого-небудь; опоганювати, чинити наругу; 2) глумитися над чим-небудь високим, чистим; принижувати, заплямовувати, ганьбити [150, с. 488]. Як бачимо, його синонімами є такі вживані слова, як наруга, глум. Останні мають таке значення: наруга – 1) нестерпне знуцання; 2) зле висміювання кого-, чого-небудь, наприклад, глузливе, зневажливе ставлення до кого-небудь; зводити наругу на когось [150, с. 301]; глум – зле висміювання; насміхання, наприклад, брати на глум, віддавати на глум – насміхатися, глузувати, кепкувати з когось або чогось, над кимось або чимось [148, с. 439].

З цього приводу слухним є зауваження В. Маркіна, який вказує, що свого часу термін «осквернення» в КК України 1960 р. не вживався. Водночас у КК України 1960 р. застосовано подібний за змістом термін «глум» (ст. 187-2 «Глум над державною символікою», ст. 212 «Глум над могилою»). У чинному КК України законодавець вирішив дещо урізноманітнити термінологічний апарат і вжив ще й інші терміни – «осквернення» та «наруга». При цьому, якщо в згаданих ст. 187-2 і ст. 212 КК України 1960 р. застосовано термін «глум», то в статтях-наступницях фігурує термін «наруга» (ст. 297 «Наруга над могилою», ст. 338 «Наруга над державними символами»). Очевидно, що використання такої кількості подібних за змістом термінів не сприяє їх правильному розумінню і, відповідно, однаковому застосуванню чинного КК України [125, с. 224].

Однак, є певні підстави вважати, що стосовно релігійних святинь, у яких втілюється аспект Божественної чистоти, святості їх існування, більш доцільно вживати термін «осквернення». Адже особа своїми діями не стільки глумиться зі святині, чинить над нею наругу, скільки оскверняє її своїм дотиком, створює можливість зіпсувати її внутрішній зміст і функціональне призначення як

символу віри.

Осквернення релігійних святинь – це вчинення публічно чи таємно будь-яких дій щодо релігійних святинь (малювання непристойностей, написів, інших дій, пов'язаних із наругою над святинями, їх паплюженням, тощо), які свідчать про принизливе ставлення до релігійних почуттів громадян [118, с. 30]. Або, як зауважено, під оскверненням слід розуміти такі дії як, наприклад, глузливі написи чи зображення, пошкодження тощо, які є образливими для релігійних почуттів громадян [204, с. 19–20]. В іншому джерелі вказується, що осквернення могили, як узагальнення відповідних способів вчинення злочину, виявляється у: виконанні образливих написів фарбником на надмогильній споруді; задоволенні людських потреб на могилі (включаючи вимазування надмогильних споруд екскрементами); псуванні портретів померлих домальовуванням образливих елементів; спалюванні вінків, іншого похоронного приладдя. Тому осквернення – це нескладні за механізмом фізичні дії щодо місць поховання, що полягають в наданні їм образливого для суспільної моралі зовнішнього вигляду, що характеризуються відповідними матеріальними слідами [293, с. 508].

Отже, можна вважати, що за сутністю ця стаття призначена для охорони релігійних почуттів вірян, які пов'язані зі значною цінністю для них указаних релігійних святинь, а дії, які стосуються, наприклад, осквернення релігійних святинь, спрямовані саме на образі цих почуттів і глум над святинями. І такі дії в науковій літературі характеризують як «дії, що виражають демонстративно цинічне, зневажливе, принизливе ставлення» до релігійних святинь [100, с. 410]. Однак, зауважимо, що за своїми наслідками осквернення не повинно тягти зруйнування або знищення святині. Так, російські фахівці вказують, що осквернення не припускає пошкодження будівлі в ціновому вираженні, інакше ці дії довелось б кваліфікувати за сукупністю злочинів (знищення або ушкодження пам'ятників історії і культури) [73, с. 21]. За нормами чинного КК України подібні дії слід додатково кваліфікувати або за ст. 178, або за ст. 298 КК України.

Щодо знищення релігійних святинь, то фактично в цьому аспекті йдеться про те, що через дії винної особи ця святиня припиняє існувати або втрачає такі свої властивості, що саме і робили її святиною. Під знищенням релігійних святинь, як зауважує С. С. Яценко, слід розуміти приведення їх у такий стан, коли вони повністю втрачають властивості предмета релігійного поклоніння: спалення, розбивання, розвалювання, руйнування, а тому способи знищення релігійних святинь можуть бути різними, і для кваліфікації дій винного за ст. 179 КК України значення не мають [100, с. 410]. Водночас слід враховувати те, що покарання певної особи може бути більш суворим, якщо вчинення злочину відбулося загальнонебезпечним способом (п. 12 ч. 1 ст. 67 КК України) [161, с. 382].

У контексті охорони духовного здоров'я суспільства слід звернути увагу, що в сучасних умовах розвитку в Україні інформаційного суспільства дії, передбачені в диспозиції ст. 179 КК України, можуть вчинюватися не тільки шляхом прямої фізичної діяльності (непристойних написів, малюнків, пошкодження, інших дій, пов'язаних із глуфом над святинями), яка пов'язана із оскверненням релігійних святинь. Так, якщо під оскверненням розуміти вчинення будь-яких образливих дій щодо релігійних святинь (предметів чи місць релігійного поклоніння), які ображають релігійні почуття вірян, і які можна характеризувати як дії, що виражають демонстративно цинічне, зневажливе, принизливе ставлення до релігійних святинь, то зміст такої складової об'єктивної сторони цього юридичного складу злочину як осквернення можна тлумачити розширено.

Таке тлумачення може виникати через охоплення цим поняттям дій, які стосуються поширення та оприлюднення відомостей, які пов'язані з глуфом над святинями та виражають демонстративно цинічне, зневажливе, принизливе ставлення до релігійних святинь. І, на жаль, для цього є всі підстави. Наприклад, як наголосив свого часу віце-прем'єр-міністр України І. В. Васюник, тенденція до зниження загального морально-етичного рівня вітчизняного теле- та радіопродукту очевидна, бо через телебачення та радіо

дедалі частіше поширюються матеріали, що посягають на релігійні святині, державну символіку, принижують національну гідність народу й особи, культивують дух нетерпимості, жорстокості, пропагують ксенофобію, невігластво, спотворюють вітчизняну історію, нехтують духовними надбаннями минулих поколінь українців [62]. Тому такі дії повинні бути включені в коло кримінально караних діянь, і тоді, коли йдеться про релігійні святині. Зокрема, в цьому контексті можна згадати міжнародний скандал, який виник з приводу публікації в деяких ЗМІ Данії карикатур на пророка Мохаммеда, що стало причиною вуличних заворушень, які охопили відразу кілька міст країни, де молодь із іммігрантських кварталів підпалювала машини й сміттєві баки, закидала поліцейських каменями й пляшками, а більше 50 осіб перебували під арештом [44]. В цьому контексті зазначимо, що в чинному КК України, в ч. 1 ст. 161, як злочинні визнані умисні дії, пов'язані із образою почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями. Тому дії особи, які виявляються, наприклад, у поширенні відомостей, що пов'язані з глуфом над святинями та виражають демонстративно цинічне, зневажливе, принизливе ставлення до цих релігійних святинь, якщо вони призвели до образи почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, окрім ст. 179 КК України (осквернення), слід додатково кваліфікувати за ст. 161 КК України.

Варто також мати на увазі, що у випадках щирого розкаяння у вчиненні осквернення релігійних святинь та за можливості відшкодування завданих збитків і здійсненні цього відшкодування винними, суди часто застосовують звільнення від кримінальної відповідальності за цей злочин [179; 180; 181; 182].

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони злочину, юридичний склад якого передбачено в диспозиції ч. 1 ст. 180 КК України, є дія у вигляді перешкоджання здійсненню релігійного обряду. Саме поняття «перешкоджання» похідне від дієслова «перешкоджати», що означає бути перешкодою для чого-небудь, створювати завади, заважати, забороняти кому-,

чому-небудь, стояти на заваді, стояти поперек дороги [150, с. 613]. Тобто в загальноповсякденному значенні «перешкоджання релігійному обряду» можна розуміти як вчинення дій, спрямованих на встановлення перешкод для релігійного обряду, дій, які заважають його проведенню, а іноді навіть спрямовані на заборону його проведення.

Слід звернути увагу, що, з огляду на зміст диспозиції ст. 180 КК України, вказані дії (перешкоджання) повинні мати ознаку незаконності. З цього приводу В. Маркін указує, що в ст. 180 КК України йдеться не про законність самого релігійного обряду, а про незаконність перешкоджання його здійсненню [125, с. 226]. Так, якщо на виконання певного релігійного обряду, який потребує отримання відповідного дозволу, такий дозвіл не отримано, то перешкоджання його проведенню навряд чи можна визнати кримінально караним діянням. Зокрема, згідно зі ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», в певних випадках публічні богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії проводяться щоразу з дозволу відповідної місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської рад народних депутатів. Клопотання про видачу вказаного дозволу подається не пізніше як за десять днів до призначеного строку проведення богослужіння, обряду, церемонії чи процесії, крім випадків, у яких не можна зволікати [197]. І навпаки, коли проведення релігійного обряду дозволено або взагалі не потребує дозволу, а в його здійсненні втручаються інші особи з метою перешкодити його проведенню без законних на те підстав, то їхні дії повинні кваліфікуватися за ч. 1 ст. 180 КК України.

Схожа ситуація виникне, якщо здійснюватимуться незаконні релігійні обряди, наприклад, забороненими сектами. В такому разі кваліфікація дій особи або осіб, що зірвали такий обряд, повинна здійснюватися за статтями, які відображають характер вчинених дій (грубе порушення громадського порядку) або наслідки (заподіяння шкоди здоров'ю).

Наприклад, Л. Костенко, досліджуючи питання перешкоджання журналістській діяльності, зауважує, що особи, які є журналістами, повинні

здійснювати не будь-яку, а свою професійну діяльність і лише таку, яка відповідає чинному законодавству, тобто діяльність, яка спрямована на реалізацію ними своїх повноважень в інформаційній сфері і здійснюється засобами та в порядку, які передбачені законом. На цій підставі вона робить висновок, що перешкоджання незаконній журналістській діяльності (наприклад, закликам журналіста до захоплення влади) склад злочину не утворює [81, с. 13]. І з таким підходом до розуміння поняття «перешкоджання» діяльності, звісно, якщо вона законна, ми цілком погоджуємося.

Застосовуючи такий підхід до досліджуваної проблеми, йдеться про те, що перешкоджання релігійному обряду, що здійснюється священнослужителями (або особами, які виконують функції священників), можливе у випадку, коли, по-перше, обряд здійснюється відповідно до церковних канонів, по-друге, він не суперечить нормам чинного законодавства, якими регулюється релігійна діяльність, по-третє, дії правопорушника спрямовані на перешкоджання здійсненню релігійних функцій священнослужителями щодо осіб, котрі реалізують своє конституційне право на свободу віросповідання. Тобто, якщо релігійний обряд здійснюється всупереч закону (ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»), або дії священнослужителя мають незаконний, зокрема з точки зору церкви, характер, або вони не стосуються його релігійної діяльності, то кваліфікувати дії особи, якими вона перешкоджає незаконному обряду або незаконним діям священнослужителя, за ст. 180 КК України не можна.

Розкриваючи зміст поняття «незаконність» у сенсі ст. 180 КК України, зазначимо, що перешкоджання можна визнати незаконним, якщо воно здійснюється: 1) стосовно релігійного обряду, який виконується на законних підставах і не супроводжується порушенням закону; 2) незаконними діями (способами). Відповідно, на думку авторів наведеної позиції, не утворює юридичний склад злочину, передбачений диспозицією ч. 1 ст. 180 КК України, перешкоджання виконанню релігійного обряду, який, зокрема, здійснюється:

а) з грубим порушенням вимог чинного законодавства (без відповідного дозволу за умови необхідності його одержання або поєднаний із заподіянням шкоди здоров'ю чи статевою розпустою, тощо); б) релігійними організаціями, діяльність яких припинена на підставі закону в судовому порядку. За змістом ч. 2 ст. 35 Конституції України право на здійснення релігійного обряду може бути обмежено лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей [139, с. 402]

Зазначимо, що способи перешкоджання здійсненню релігійних обрядів можуть бути такі: 1) пікетування місць розташування церков, синагог і т. д. з метою перешкоджання здійсненню релігійного обряду; 2) організація масових безладів, несанкціонованих демонстрацій, мітингів і ходів на противагу, наприклад, хресному ходу; 3) заборона на проведення або продовження релігійного обряду, зокрема, за участю великої групи громадян, передбаченого уставом релігійного об'єднання або його священними книгами; 4) неухвалення рішення у випадку офіційного звертання служителів релігії до компетентних органів про проведення обряду; 5) образа служителів культу або громадян під час релігійної церемонії, передбаченої уставом цієї організації; 6) переривання богослужіння або інших обрядів у церкві або інших молитовних шляхом нецензурної або іншої непристойної лайки; 7) образливі або насильницькі дії з боку церковнослужителів стосовно парафіян або інших церковнослужителів під час здійснення релігійного обряду (за наявності відповідних підстав потрібна додаткова кваліфікація як за відповідний злочин проти особи, наприклад, приниження честі й гідності, виражене в непристойній формі) та ін. [217, с. 80–81]. Однак, як можна побачити з аналізу тексту ч. 1 ст. 180 КК України, вказівки на способи в ній немає. З цього приводу Л. Г. Мачковський на підставі аналізу законодавства країн Західної та Центральної Європи вказує, що зазвичай в законодавчих актах цих країн спосіб перешкоджання здійсненню релігійних обрядів не уточнюється, тобто кримінально караним є перешкоджання будь-яким можливим способом [128, с. 45]. Це, на наш погляд, пояснюється тим, що законодавець вважає взагалі будь-яку дію, яка

спрямована на припинення обряду або створення умов, що унеможливають його проведення, кримінально караною. Вважаємо, що цей склад злочину орієнтовано не на заборону певних дій (наприклад, як у ст. 192 КК України «Заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою»), а на забезпечення нормального виконання конкретної дії (проведення релігійного обряду), її охорону від узагалі будь-яких незаконних дій, а тому спосіб не є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони цього складу злочину (ч. 1 ст. 180 КК України). Так, наприклад, Р. Н. Алієв вважає, що перешкоджання здійсненню вірянами обов'язкових обрядів і молитов означає будь-який вплив на громадян, щоб перешкодити їм реалізувати своє право на здійснення обов'язкових релігійних обрядів і молитов, визнаних обов'язковими тією або іншою релігією [3, с. 12]. Тобто, на думку цього дослідника, акцентується не на способах вчинення, а на меті вчинення злочину – перешкодити реалізації права на свободу віросповідання, яке реалізується у формі здійснення релігійного обряду. Отже, якщо за характером спосіб вчинення цього злочину, наприклад, шляхом грубого порушення громадського порядку, побоїв або мордування, погрозою вбивством, охоплюється іншим складом, то такі дії особи потребують додаткової кваліфікації, зокрема, за ст.ст. 296, 126, 129 КК України (за наявності для цього підстав).

За конструкцією об'єктивної сторони склад злочину, передбачений у диспозиції чинної редакції ч. 1 ст. 180 КК України, є матеріальним. Обов'язковою ознакою цього складу злочину є наслідки у вигляді: 1) зриву релігійного обряду; 2) загрози зриву релігійного обряду, а також причинно-наслідковий зв'язок між діями винного та зазначеними наслідками. Тому злочин слід вважати закінченим із моменту, коли зазначене незаконне перешкоджання здійсненню релігійного обряду призвело до подальшого його припинення (наприклад, припинення літургії, хресного ходу, незаконна відмова допустити священика до хворого тощо), або спричинило реальну загрозу зриву релігійного обряду. У зв'язку із викладеним видається спірною позиція авторів коментаря до КК України, згідно з якою цей злочин

вважається закінченим із моменту здійснення діянь, зазначених у диспозиції ст. 180 К України [254, с. 360].

На нашу думку, конструкцію об'єктивної сторони складу цього злочину варто змінити шляхом перетворення складу злочину з матеріального на формальний, виклавши ч. 1 ст. 180 КК України в такій редакції: «перешкоджання здійсненню богослужіння, релігійного обряду, релігійної церемонії, процесії або релігійному зібранню». Ці міркування мають таке підґрунтя. Скажімо, подібний за об'єктивною стороною злочин (ст. 171 КК України «Перешкоджання законній професійній діяльності журналістів») дослідниками розглядається як формальний склад і вважається закінченим із моменту вчинення відповідних дій, передбачених ст. 171 КК України, без настання відповідних негативних наслідків [81, с. 15]. Окрім того, якщо зважити на інші подібні за об'єктивною стороною (перешкоджання) злочини (ст. 157 «Перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача», ст. 160 «Порушення законодавства про референдум», ст. 170 «Перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій», ст. 171 «Перешкоджання законній професійній діяльності журналістів», ст. 174 «Примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку», ст. 343 «Втручання в діяльність працівника правоохоронного органу», ст. 351 «Перешкоджання діяльності народного депутата України та депутата місцевої ради», ст. 386 «Перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку», ст. 397 «Втручання в діяльність захисника чи представника особи»), то практично всі, за винятком ст. 157 КК України, є злочинами із формальними складами [139, с. 377, с. 382, с. 407, с. 409, с. 416, с. 864, с. 877, с. 957, с. 959].

Л. Г. Мачковський вказує, що склад злочину, який передбачає дії, пов'язані з перешкоджанням проведенню релігійного обряду, у законодавстві більшості зарубіжних країн Західної та Центральної Європи є злочином із формальним складом. З цього приводу він критикує законодавство України і

зазначає, що подібні дії мають підвищену суспільну небезпеку незалежно від фактичних наслідків, які вони спричинили [128, с. 46]. З такою точкою зору ми погоджуємося, бо вона також підтверджується тими результатами, що ми отримали в попередніх підрозділах дисертації під час дослідження змісту та значення права особи на свободу віросповідання.

Отже, є підстави запропонувати викласти текст диспозиції ч. 1 ст. 180 КК України як формальний склад без посилання на наслідки.

Розкриваючи зміст об'єктивної сторони юридичного складу злочину, передбаченого у диспозиції ч. 2 ст. 180 КК України, варто зазначити, що вона полягає у примушуванні священнослужителя до здійснення релігійного обряду, під яким розуміють вимогу проведення релігійного обряду, а способами такого примушування можуть бути лише фізичне або психічне насильство [139, с. 432]. Змістом таких дій має бути перешкодження вільній реалізації права особи [85, с. 136]. Тобто священнослужителя позбавляють можливості вільного вибору поведінки, пригнічуючи його волю за допомогою визначених у законі форм примусу. Зокрема, вказується, що за характером це є впливом на особу шляхом фізичного і психічного примусу, що має на меті змусити особу всупереч її волі взяти участь у релігійному обряді (наприклад, примушування охреститися, обвінчатися, сповідатися тощо) [118, с. 32]. Вважаємо, що такий підхід об'єктивно відображає механізм вчинення цього злочину.

Щодо змісту форм примушування варто погодитися із точкою зору, що під фізичним насильством у диспозиції ч. 2 ст. 180 КК України розуміється фізичне насильство будь-якого виду (нанесення тілесних ушкоджень, завдання удару, побоїв, вчинення інших насильницьких дій). Застосування такого насильства потребує додаткової кваліфікації за відповідною статтею КК України (наприклад, ст.ст. 121, 122, 125, 126) [139, с. 432; 100, с. 412]. Своєю чергою, психічне насильство – це погроза заподіяння фізичної, матеріальної чи іншої шкоди (погроза вбивством, завданням тілесних ушкоджень, знищенням чи пошкодженням майна, вчиненням інших насильницьких дій). Погроза вбивством потребує самостійної правової оцінки за ст. 129 КК України [139,

с. 432]. І таке трактування понять «фізичне та психічне насильство» усталене в науці кримінального права, або, як указує С. Я. Лихова, поняття фізичного та психічного насильства має традиційний зміст [118, с. 32].

Юридичним складом злочину, передбаченого у диспозиції ч. 2 ст. 180, охоплюється примушування до проведення будь-якого релігійного обряду. Таке примушування може виявитися у вимогах виконання обряду, який за канонами цього віровчення упродовж цього часу забороняється, або у місці, де його виконання неприпустиме, або обряду іншого віровчення [139, с. 432]. Злочинним вважається не факт проведення, а факт примушування «особи всупереч її волі взяти участь у релігійному обряді», тому ми з наведеною точкою зору, яка стосується того, що для кваліфікації дій особи не має значення форма та характер обряду, погоджуємося, звісно, окрім тих обрядів, форма здійснення яких визнається сама собою злочином. В цьому контексті В. Маркін зауважує, що у ч. 2 ст. 180 чинного КК України передбачена відповідальність лише за примушування священнослужителя до «проведення релігійного обряду», а тому, дотримуючись логіки законодавця, випадки примушування священнослужителя до невиконання релігійного обряду є одним із можливих способів його перешкоджання і повинні бути кваліфіковані за ч. 1 ст. 180 КК [125, с. 226]. З його думкою можна погодитися, адже, як ми зазначали, ч. 2 ст. 180 КК України охороняє відповідних осіб від примусового здійснення релігійної діяльності.

За особливостями конструкції об'єктивної сторони цей злочин належить до злочинів із формальним складом, тобто вважається закінченим із моменту застосування щодо священнослужителя фізичного або психічного насильства.

2.4. Суб'єкт складів злочинів проти права людини на свободу віросповідання

Одним із обов'язкових елементів складу злочину є суб'єкт злочинного діяння, тобто фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до закону може наставати кримінальна відповідальність.

Відповідно до положень чинного законодавства України про кримінальну відповідальність, суб'єктами злочинів проти права людини на свободу віросповідання (ст.ст. 178–181 КК України) є фізичні осудні особи, яким до моменту вчинення злочину виповнилося 16 років. Цей висновок робиться з огляду на те, що до переліку злочинів, за які кримінальна відповідальність може наставати з 14-річного віку (ч. 2 ст. 22 КК України), жоден із досліджуваних нами злочинів не входить.

Водночас стан розвитку науки кримінального права щодо дослідження проблем, пов'язаних із суб'єктом злочину, не дозволяє зробити висновок про те, що ці проблеми вирішені однозначно і підтримуються більшістю науковців. Дискусійні питання вищого, загального рівня, виявляються й під час досліджень на рівні окремого, наприклад, злочинів проти права людини на свободу віросповідання.

У сучасній науці і практиці кримінального права загальноприйнята думка про те, що суб'єкт злочину є одним із обов'язкових елементів складу злочину. Проте і ця позиція свого часу була розкритикована. На початку 50-х рр. ХХ ст. було висловлено погляд, що суб'єкт злочину не може розглядатися в системі елементів складу злочину, тому що людина не є елементом вчиненого нею діяння. Автор цього підходу, відомий радянський криміналіст А. Н. Трайнін, зазначав: «Необхідно тому з повною визначеністю зазначити, що суб'єкт злочинів – людина – не є елементом складу злочину, де немає людини як винуватця злочину, там не може бути власне питання про наявність чи відсутність складу; більше того: як було зазначено вище, де немає осудної людини, яка досягла законом установленого віку, там немає і питання про кримінальну відповідальність і склад злочину» [231, с. 97].

Конститутивними ознаками, що характеризують суб'єкта і належать до складу, А. Н. Трайнін пропонував вважати загальних (за його термінологією – конкретних) і спеціальних суб'єктів, а осудність і певний вік – умовами кримінальної відповідальності, що знаходяться за межами складу.

Наведений підхід ученого викликав незгоду у середовищі радянських криміналістів, які були спеціалістами у галузі дослідження суб'єкта злочину та особи злочинця. Так, на думку професора Н. С. Лейкіної, склад злочину – це сукупність усіх ознак, що визначають, за яких умов можлива кримінальна відповідальність. Необхідними в цій сукупності є й ознаки, що характеризують особу, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. Без них неможливо вирішити питання, чи вчинено злочин, і поняття складу втрачає своє значення. Поза ними позбавлені змісту елементи, що характеризують і об'єктивну, і суб'єктивну сторони злочину. Осудність і досягнення визначеного законом віку – це не абстрактні властивості злочинця, а ознаки, що характеризують його саме у зв'язку зі злочином. Поза злочином вони не мають значення. Включення осудності і віку до складу злочину як ознак суб'єкта – це не перетворення злочинця в елемент вчиненого ним злочину, а спроба всебічно охарактеризувати склад злочину [111, с. 62].

Здійснюючи аналіз чинного КК України щодо правової регламентації стосовно суб'єкта злочину, необхідно найперше зважити на дві нові, порівняно з КК України 1960 р., обставини. По-перше, у Загальній частині КК виокремлено самостійний розділ IV «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)». По-друге, законодавець сформулював в окремій статті поняття загального суб'єкта злочину (ч. 1 ст. 18 КК України), спеціального суб'єкта злочину (ч. 2 ст. 18 КК України), а також загальне поняття службової особи (ч.ч. 3 та 4 ст. 18 КК України).

Виокремлення самостійного розділу про осіб, які підлягають кримінальній відповідальності, дозволило відділити та об'єднати норми закону про кримінальну відповідальність, що безпосередньо стосуються характеристики суб'єкта злочину. При цьому варто мати на увазі, що законодавець не застосовує термінологічний зворот «суб'єкт злочину» в подальшому тексті (окрім ст. 18 КК). Відсутність такого використання пояснюють тим, що, по-перше, у більшості норм і Загальної, і Особливої частин КК йдеться про умови покарання за той чи інший злочин (отже,

наявність суб'єкта злочину презюмується), по-друге, у ситуаціях, коли необхідно вказати ознаки суб'єкта злочину, законодавцем обрано більш визначену та водночас різноманітну термінологію, що відповідає вирішенню завдання конкретної кримінально-правової норми. Зокрема, у Загальній частині КК України йдеться, наприклад, про особу, яка вчинила злочин (ч. 1 ст. 6 КК; ч. 2 ст. 65 КК тощо); про особу, що підлягає кримінальній відповідальності (ч. 1 ст. 7 КК); про засудженого за вчинення злочину (ч. 1 ст. 74 КК); про особу, що відбуває покарання (ч. 1 ст. 81 КК). В Особливій частині КК зазначається, наприклад, про вчинення злочину: особою з використанням службового становища; особою, раніше засудженою за вчинення якогось злочину тощо. Як відповідальні за вчинення низки злочинів названі і деякі конкретні групи осіб: медичні працівники, керівники підприємств, судді, свідки, експерти тощо.

У ситуаціях вчинення особою будь-якого зі злочинів, що порушує право людини на свободу віросповідання, тобто коли в статтях Особливої частини суб'єкт прямо не позначений, на практиці це поняття застосовується під час аналізу кожного злочину. Практичні працівники – слідчі, судді, прокурори – якщо не під час порушення кримінального провадження, то у процесі досудового розслідування або судового розгляду детально досліджують наявність або відсутність і самого суб'єкта злочину, і ознак, якими він повинний володіти.

Варто мати на увазі, що суб'єкт злочину в реальному житті – це людина, яка володіє не лише переліченими обов'язковими ознаками, але й іншими властивостями, що можуть мати певне кримінально-правове значення. Йдеться і про біологічні, і про соціальні ознаки: статеву приналежність, стан здоров'я, родинний стан, рівень освіти, службове становище й інші дані, що визначають статус людини в суспільстві. Тому поряд із кримінально-правовим терміном «суб'єкт злочину», у кримінологічній науці існує поняття «особа злочинця». У загальному розумінні їхнє ототожнення припустимо і для кримінального права, оскільки суб'єкт – саме та особа, що вчинила злочин. Проте, зміст цих

понять все ж не є ідентичним. Якщо «суб'єкт злочину» у доктрині і на практиці ніби характеризує особу, що вчинила злочин, то «особа злочинця» розкриває особистісні, індивідуальні риси кожного суб'єкта злочину. З наведеного очевидно, що ознаки суб'єкта злочину в основному впливають на вирішення питання про те, чи вчинено злочин, проте відомості, що характеризують особу злочинця, мають істотне значення для індивідуалізації кримінальної відповідальності, яка може бути реалізована у формах призначення та реального відбуття покарання або звільнення особи від покарання та його відбування.

Зауважимо, що в наукових дослідженнях, присвячених вивченню суб'єкта злочину, підкреслюється, що це поняття, на відміну від поняття особи злочинця, має не соціальний, а винятково кримінально-правовий зміст. На думку Н. С. Лейкіної, поняття суб'єкта злочину означає найперше сукупність юридичних ознак, на підставі яких фізична особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, підлягає кримінальній відповідальності. Як зазначалося, такими постійними і загальними ознаками є осудність і досягнення особою певного віку [111, с. 37]. В інших визначеннях підкреслюється, що суб'єкт злочину, який володіє сукупністю ознак, передбачених у законі (фізична особа, осудність, вік), і який виступає одним із елементів складу злочину, найтісніше пов'язаний із кримінальною відповідальністю [170, с. 68].

У ст. 18 КК України визначені ознаки (умови) настання кримінальної відповідальності, що характеризують суб'єкта злочину: 1) фізична особа; 2) осудна особа; 3) особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність.

Проте законодавець не обрав шлях послідовного розкриття кожної з названих ознак. Підкреслено, що кримінальній відповідальності можуть підлягати лише фізичні особи; у такий спосіб ніби виключена сама постановка в КК питання про кримінальну відповідальність юридичних осіб.

Дисертант вважає, що стосовно злочинів, які порушують право людини на свободу віросповідання, наукове обговорення можливості встановлення

кримінальної відповідальності колективного суб'єкта видається доцільним. Деякі з досліджуваних складів злочинів презюмують наявність таких колективних суб'єктів. Наприклад, ч. 1 ст. 181 КК України передбачає відповідальність за організацію або керівництво групою, діяльність якої здійснюється під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів і поєднана із заподіянням шкоди здоров'ю або статевою розпустою. Зазначеною «групою» може бути і релігійне об'єднання зі статусом юридичної особи.

Справді, тлумачення ознак суб'єкта цього злочину призводить висновку, що ним є фізична особа, яка організувала або керувала групою; сама ж група таким суб'єктом злочину за законодавством України бути не може. Проте притягнення до кримінальної відповідальності і подальше засудження фізичної особи, яка організувала або керувала групою, діяльність якої здійснюється під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів і поєднана із заподіянням шкоди здоров'ю або статевою розпустою, може не вплинути на подальшу небезпечну діяльність такого колективного утворення. Групу може очолити інша особа (заступник тощо) і небезпечну для суспільства діяльність буде продовжено.

Зазначене обумовлює висвітлення питання про доцільність кримінальної відповідальності юридичних осіб, яке є дискусійним у вітчизняній науці кримінального права. Наприклад, на думку В. К. Грищука, санкції лише щодо окремої фізичної особи – недостатньо ефективний засіб запобігання вчиненню юридичними особами правопорушень [38, с. 7].

Питання про можливість застосування кримінально-правових санкцій щодо юридичних осіб зумовлює численні суперечки серед фахівців. Детально не аналізуючи погляди на цю проблему, що існують у науці, зазначимо, що всі вони можуть бути зведені до чотирьох основних позицій.

Деякі вчені (М. І. Бажанов, Г. Н. Борзенков, П. П. Іванцов, Н. Ф. Кузнецова, С. Ф. Мілюков та ін.) проти встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб, висуваючи такі аргументи.

По-перше, об'єктивного виявлення воля набуває лише у цілеспрямованих діях, тобто вчинок людини є єдиною формою, у якій воля може віднайти об'єктивний вияв.

По-друге, кримінальна відповідальність юридичних осіб суперечить принципу особистої винної відповідальності і принципу індивідуалізації відповідальності та покарання.

По-третьє, під час притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності неможливо буде встановити вину як психічне ставлення особи до суспільно небезпечного діяння та його наслідків.

По-четверте, визнання юридичних осіб суб'єктами злочину призведе до утворення у кримінальному законодавстві двох систем принципів і підстав кримінальної відповідальності.

По-п'яте, посилити матеріальну відповідальність за незаконну діяльність юридичної особи можна й у межах норм інших галузей права (цивільного, адміністративного, фінансового).

По-шосте, щодо юридичних осіб не можна застосувати такі основні види кримінальних покарань, як позбавлення волі, арешт, обмеження волі.

Прихильники другої позиції пропонують розмежувати поняття «суб'єкт злочину» та «суб'єкт кримінальної відповідальності». Так, на думку Б. В. Волженкіна, злочин як суспільне протиправне і винне діяння може вчинити лише фізична особа, яка володіє свідомістю та волею. Саме таке діяння, що містить усі ознаки злочину, є підставою кримінальної відповідальності. Проте підлягати кримінальній відповідальності за подібні діяння можуть не лише фізичні, а за певних умов і юридичні особи [28, с. 25–26].

Науковці третьої групи вважають, що ключ до вирішення проблеми може знаходитися у площині інших заходів кримінально-правового регулювання, ніж кримінальна відповідальність і покарання, а саме – у сфері заходів безпеки. Цю позицію останнім часом активно розробляють російські

науковці В. А. Номоконов [152, с. 25], Н. В. Щедрин і А. А. Востоков [289, с. 30–34].

Таку ж позицію висловила Н. Ф. Кузнєцова. Загалом учена критикувала притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності, проте визнала, що Росія, ратифікуючи міжнародні конвенції, бере на себе зобов'язання вносити відповідні зміни до національного законодавства. У цьому зв'язку, на думку Н. Ф. Кузнєцовой, можна було б використати досвід латвійського законодавця, який зробив вибір на користь застосування щодо юридичних осіб інших заходів кримінально-правового характеру [8, с. 5].

Прихильники цього підходу вбачають переваги заходів безпеки перед покаранням у тому, що вони можуть застосовуватися і за відсутності ознак належного суб'єкта, і за відсутності суб'єктивної сторони [290, с. 58–61].

Нарешті, четверта позиція щодо проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб полягає у визнанні необхідності встановлення на законодавчому рівні такої відповідальності. Прихильники цього підходу (С. Г. Келіна, А. В. Наумов, А. С. Нікіфоров, А. А. Тер-Акопов та ін.) привертають увагу до істотної шкоди, яку завдають під час вчинення екологічних злочинів, та очевидність того, що такі наслідки не можна зрівняти за ступенем суспільної небезпеки з адміністративно караними екологічними правопорушеннями. Відповідно, адміністративні стягнення не можуть у таких випадках бути ефективні. Застосування у такому разі цивільно-правових санкцій є лише комплексом заходів майнового характеру. Серед аргументів зазначається і те, що розмір збитків, які завдаються злочинною діяльністю юридичних осіб, не можна навіть порівнювати зі шкодою, що може бути завдана окремою фізичною особою [69, с. 51; 146, с. 43–49].

Вагомі аргументи щодо запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб навів А. А. Тер-Акопов. Учений зазначав: «Для держави, установ та організацій кримінальні закони не існують у тому розумінні, що вони, як юридичні особи, не є суб'єктами злочинів. Це призводить до того, що там, де злочинну діяльність здійснює колектив людей, який використовує для

цього свої організаційні можливості, за вчинене підлягає відповідальності одна людина, яка цими можливостями повною мірою не володіє» [226, с. 466].

У контексті нашого дослідження злочинів проти права людини на свободу віросповідання можна послатися на такі приклади, що їх наводить А. А. Тер-Акопов. Учений, зокрема, зазначав, що антигуманна діяльність сектантської організації «Біле братство» завершилася засудженням її керівників. Міжнародна релігійна організація «Аум Сінрікьо» («Вчення істини АУМ»), заснована 1987 р., здійснювала в Росії (центр її знаходився в Японії, філії – у США, Німеччині, Росії та інших країнах) протизаконну діяльність, пов'язану із заподіянням шкоди здоров'ю громадян, поєднану із застосуванням технічних засобів впливу на людину, втягненням у свої лави малолітніх дітей і неповнолітніх, примусовим отриманням від членів організації грошових і майнових коштів. У червні 1994 р. та березні 1995 р. вона організувала в Японії терористичні акти, в результаті яких загинуло 19 людей. На лаві ж підсудних знаходилася не організація, а її лідери: Секо Асахара, Масамі Іутія, Ікуа Хаяті та ін. У лютому 2002 р. у Росії засуджено трьох російських громадян-послідовників Секо Асахара за конкретні злочини, пов'язані з незаконним придбанням зброї, яку вони мали намір використати для звільнення свого кумира [226, с. 466].

А. А. Тер-Акопов робить висновок, що вказує на недоліки обмеження кола суб'єктів злочинів лише фізичними особами: 1) не виключається об'єктивне ставлення у вину; особі ставиться у вину не лише те, що справді було справою його рук, але й те, що не знаходилося у сфері його відповідальності. Апелювання до тієї обставини, що обвинувачений є службовою особою і тому нібито повинен за все відповідати, не виправдує «валовий» за сутністю підхід, оскільки звільняє від кримінального переслідування осіб, що брали участь у заподіянні шкоди, контролювати злочинну діяльність яких винний об'єктивно не мав змоги; 2) не виявляється вся повнота причин суспільно небезпечних наслідків, що настали, оскільки ці причини не лише в поведінці обвинуваченого, а в діяльності організації, яку

він представляє у цілому; 3) відповідальністю службових осіб та інших керуючих суб'єктів за недоліки в діяльності організації вправно прикриваються тіньові сили, зокрема керівники верхнього рівня, залишаючи становище, отже й причини, у попередньому стані; 4) суспільно небезпечні наслідки залишаються без юридичної оцінки, видається, що їх нема кому ставити у вину, нема кого притягти до відповідальності, оскільки винуватими опиняються «система» та об'єктивні обставини [226, с. 466–467].

Ще однією конститутивною ознакою суб'єкта є осудність. Це обов'язкова ознака суб'єкта злочину, покликана забезпечити кримінальну відповідальність тільки тих осіб, що спроможні підлягати такому засобу кримінально-правового впливу. У зв'язку із тим, що релігійний світогляд здійснює значний вплив на психіку особи, особливо, коли йдеться про релігійні групи та організації, які посягають на здоров'я людей або на їх статеvu свободу чи недоторканність, питанням осудності суб'єктів таких діянь потрібно приділяти підвищену увагу.

Аналізуючи історичні аспекти цього питання, зазначимо, що в кримінальному праві і кримінальному законодавстві України періоду 1917–2001 рр. поняття осудності не було сформульовано. Водночас осудність як ознака суб'єкта злочину була відсутня в Керівних засадах 1919 р., Кримінальних кодексах УРСР 1922 р., 1927 р. і КК України 1960 р. На відсутності визначення осудності в російському кримінальному законодавстві акцентував Р. І. Міхеєв у своїй відомій монографії «Проблеми осудності і неосудності в радянському кримінальному праві» (1983 р.). У теперішній час визначення осудності не закріплено й у Кримінальному кодексі РФ 1996 р. У вітчизняному кримінальному законодавстві 2001 р. уперше було закріплене поняття осудності (ч. 1 ст. 19 КК України).

Осудність є самостійною категорією кримінального права і має специфічні риси. Осудність – насамперед ознака людини, що володіє психічним здоров'ям. Проте часом осудними можуть бути й особи, що страждають психічними захворюваннями і хибами розумового розвитку. До

останнього під час з'ясування впливу психічного здоров'я на осудність необхідний диференційований підхід, який і передбачає ст. 20 КК України 2001 р.

Будучи ознакою суб'єкта в складі злочину, осудність пов'язана з виною як ознакою суб'єктивної сторони, вони разом забезпечують дію принципу суб'єктивного інкримінування в кримінальному праві. Отож, осудність – це психічний стан особи, що полягає в її спроможності за станом психічного здоров'я, рівнем соціально-психологічного розвитку і соціалізації, а також за віком усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій, керувати ними під час вчинення злочину і підлягати у зв'язку із цим кримінальній відповідальності. Це одне з доктринальних визначень. Відповідно ж до чинного кримінального законодавства (ч. 1 ст. 19 КК України) осудною визнається особа, що під час вчинення діяння, передбаченого чинним Кодексом, могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

Здійснене російською дослідницею О. А. Дімітровою соціологічне опитування громадян відобразило, що 50,6 % опитаних вважають, що лідери релігійних об'єднань, які посягають на права громадян, потребують психіатричного обстеження. Проте, згідно з результатами вивчення судової та слідчої практики, лідери та особи, які створили релігійні об'єднання, що посягають на права громадян, є особистостями з вельми стійкою психікою і не страждають психічними розладами. Навпаки, вони мають здоровий глузд. Створюючи такі об'єднання та керуючи ними, обирають певні цілі, ретельно підготовлюють план, підбирають кандидатів до вступу в їхнє об'єднання. Деякі з цих керівників не лише не страждають на психічні розлади, а мають навички психологічного впливу на інших [47, с. 121–122].

Чимало злочинів, що посягають на право людини на свободу віросповідання, вчиняються винними у стані сп'яніння. Так, згідно з вироком Галицького районного суду м. Львова від 26 квітня 2007 р., ОСОБА 1, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, в приміщенні собору Святого Юра на пл. Святого Юра, 1 в м. Львові, що є храмом Львівської Єпархії УГКЦ,

релігійною спорудою, пам'яткою архітектури національного значення, належить до об'єктів, які є особливою культурною та історичною цінністю, вчинив замах на умисне знищення або пошкодження чужого майна шляхом підпалу, принісши та розливши на підлогу в приміщенні храму бензин, вчинив дії для запалення за допомогою запальнички. Однак намір до кінця не довів, був затриманий громадянами та працівниками храму. Виразив явну неповагу до суспільства, що супроводжувалось особливою зухвалістю та винятковим цинізмом, голосними висловами, шарпаниною з громадянами, ображанням почуттів вірян, які були у соборі. Такими діями, крім того, незаконно перешкодив здійсненню релігійного обряду, що мав розпочатись о 9 год. У суді підсудний вину визнав частково. Пояснив, що 13.06.2006 р. випивав спиртні напої, святкуючи свій день народження. На тлі надмірного вживання алкоголю, поєднаного з іншими хімічними препаратами, маючи конфлікт із родичами, вирішив їх налякати. З цією метою, взявши каністру бензину, прийшов до церкви Св. Юра. Далі події пам'ятає погано [26; 262].

В іншій справі особу визнано винним у крадіжці церковного майна вартістю 6700 грн із проникненням у приміщення приватної церкви «Святого Івана Хрестителя» в м. Долина та в умисному пошкодженні й знищенні шляхом підпалу церковного майна в особливо великих розмірах на 191 200 грн. Цей злочин також було вчинено винним у стані сп'яніння [261; 259].

У таких випадках суди правильно визнають вчинення злочину в стані сп'яніння як обставину, що обтяжує покарання.

Підведемо підсумки розгляду питання про суб'єкта злочинів проти права людини на свободу віросповідання.

Суб'єкти всіх злочинів (ст.ст. 178–181 КК України) є загальними. Здійснене дослідження не виявило науково обґрунтованих потреб у запровадженні відповідальності спеціальних суб'єктів як кваліфікуючих ознак цих злочинів. Суб'єктом злочинів, що порушують право людини на свободу віросповідання, може бути й службова особа, але у такому разі дії цієї особи

потребують додаткової кваліфікації. З цього приводу С. Я. Лихова правильно вказує, що вчинення таких дій службовою особою з використанням влади або службового становища потребує (за наявності відповідних підстав) додаткової кваліфікації за ст. 364 (423) або ст. 365 (424) КК України [118, с. 33].

Законодавець не знизив вік кримінальної відповідальності за злочини проти права людини на свободу віросповідання, з одного боку, тому, що їхня протиправність не настільки очевидна для 14-літнього підлітка (практично вона буває очевидна найчастіше для старших осіб), а з іншого, – тому що суспільну небезпеку та шкоду від цих діянь дуже складно належно оцінити підлітку. Вважаємо, що саме такий характер суспільної небезпеки окреслених діянь виконав визначальну роль під час вирішення питання про залишення загального віку кримінальної відповідальності.

2.5. Суб'єктивна сторона складів злочинів проти права людини на свободу віросповідання

Суб'єктивна сторона складу злочину – це внутрішня сутність злочинного діяння; це ті внутрішні процеси, що відбуваються в психіці осудної особи під час вчинення нею передбаченого кримінальним законом суспільно небезпечного діяння. Отже, змістом суб'єктивної сторони є психічна діяльність особи.

Термінологічний зворот «суб'єктивна сторона злочину» в кримінальному законодавстві України не вживається, однак законодавець розкриває його через ознаки, якими є вина, мотив і мета вчинення злочину. Іноді до цих ознак додають четверту – емоційний стан суб'єкта злочину. Не всі юристи визнають емоційний стан суб'єкта самостійною ознакою, хоча у сучасній кримінально-правовій науці обстоюється позиція, що емоційний стан особи, яка вчинила злочин, є повноцінною факультативною ознакою суб'єктивної сторони злочину [286, с. 15].

Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони злочину є вина. Про співвідношення вини і суб'єктивної сторони злочину в юридичній літературі немає єдності думок. Деякі автори, зокрема П. С. Дагель і Д. П. Котов, вважають, що вина і є суб'єктивною стороною злочину, тобто зміст вини вичерпує зміст суб'єктивної сторони злочину, – ці поняття тотожні [41, с. 41]. Інші науковці зазначають, що вина, будучи найважливішою частиною суб'єктивної сторони злочину, не вичерпує її зміст. Суб'єктивна сторона містить й інші ознаки (мотив, мета, емоції). Ця точка зору панівна у наш час.

У теорії кримінального права вина визначається як психічне, у формі умислу або необережності, ставлення особи до суспільно небезпечного діяння, що вчиняється ним, і його наслідків. Водночас варто мати на увазі, що поняття вини дається законодавцем у ст. 23 КК України 2001 р.: «Виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності».

Наведені доктринальне і законодавче визначення вини, що підтримуються наразі більшістю українських учених-криміналістів та їхніх колег із країн СНД, сформувалися в результаті дискусії з проблеми вини, що тривала в радянській науці кримінального права у 50-ті роки ХХ ст. Цю дискусію можна охарактеризувати як між прихильниками «оціночної» і «психологічної» концепцій вини.

На думку професора О. І. Рарога, вина має таке юридичне значення: 1) вона є суб'єктивною межею, що відрізняє злочинну поведінку від незлочинної; 2) вона визначає кваліфікацію злочинів у випадку, коли законодавець диференціює кримінальну відповідальність за вчинення суспільно небезпечних діянь, аналогічних за об'єктивними ознаками, але такими, що розрізняються за формою вини; 3) форма вини визначає умови відбування покарання у виді позбавлення волі; 4) деякі інститути кримінального права (готування, замах, співучасть, рецидив) пов'язані лише з умисною формою вини [202, с. 68–69].

Вину утворюють її елементи, серед яких найбільшу юридичну значущість мають зміст і форма. Категорії «зміст» і «форма» вини мають різноманітне призначення і виконують різні ролі в процесі вивчення і пізнання сутності вини і її релевантності у кримінальній відповідальності. Якщо під змістом вини розуміється категорія, що відображає всі її основні елементи й ознаки, то під формою вини розуміється те, що виражає внутрішній зв'язок і спосіб організації взаємодії елементів і між собою, і з зовнішніми умовами.

Зміст вини – це відображення у свідомості особи об'єктивних ознак складу злочину, конкретних особливостей певного злочину з його деталями, кількісними і якісними характеристиками, що водночас мають юридичне значення і можуть впливати на визначення форми і виду вини. Г. А. Крігер під змістом вини розуміє категорію, що відображає всі взаємопов'язані компоненти психічної діяльності суб'єкта, які виражають його ставлення до вчинюваного суспільно небезпечного діяння [88, с. 10].

У філософській літературі зазначається, що категорія форми відображає внутрішній зв'язок і спосіб організації, взаємодії елементів і процесів і між собою, і з зовнішніми умовами. Форма – це внутрішня організація змісту, співвідношення його елементів, стійкі зв'язки між найважливішими з них [268, с. 621].

Під формою вини у доктрині кримінального права розуміють те, що виражає внутрішній зв'язок і спосіб організації взаємодії компонентів і між собою, і з зовнішніми умовами – об'єктивною стороною злочину [41, с. 60].

Форма вини визначається співвідношенням психічних елементів, що становлять зміст вини, а також їхньою повнотою.

Значення категорії, що розглядається, неможливо переоцінити. По-перше, форми вини, будучи законодавчо закріпленими, окреслюють межі винуватого вчинення правопорушень. Лише у цих межах психічне ставлення суб'єкта до вчинюваного діяння та його наслідків є винним. По-друге, виокремлення загальних, стійких ознак психічного ставлення, властивого різним правопорушенням, дозволяє наблизитися до розуміння сутності вини,

абстрагуватися від конкретних особливостей окремих проявів вини. По-третє, визначення форм вини, які містять загальні ознаки всіх умисних і необережних правопорушень, винесені до загальних частин кодексів, дозволяють «розвантажити» формулювання конкретних складів правопорушень в особливих частинах кодексів.

Категорія форми вини характеризує зв'язок психічних елементів, що становлять зміст вини, з об'єктивними ознаками правопорушення. Із аналізу положень кримінального законодавства та законодавства про адміністративні правопорушення очевидно, що, визначаючи форму вини, законодавець використовує два психологічні елементи: інтелектуальний та вольовий, що відображають та виявляють ставлення особи до діяння та його наслідків. Форма вини, відповідно, вужча за її зміст. Інші психічні елементи, що входять до змісту вини, – мотив, мета, емоційний стан – а також ставлення до таких об'єктивних обставин, як місце, час тощо, на форму вини не впливають.

Для того, щоб розглядати те чи інше поєднання психологічних елементів як певну форму вини, потрібні такі умови. По-перше, воно має характеризувати поведінку особи саме як винну, тобто таку, що залежить від особистості. Поєднання, що є властивим суб'єктивному випадку (невинуватому заподіяння), не утворює вини. По-друге, воно має володіти якісною визначеністю, адже інакше неможливе чітке розмежування форм вини. За різних форм вини відрізняється інтелектуальне та вольове ставлення особи до діяння та його наслідків, тому поділ форм вини треба здійснювати за одними й тими ж підставами. Наприклад, відмінність грубої від легкої необережності є відмінністю не в формах вини, а в її ступені; визначений і невизначений умисел також не утворюють різні форми вини тощо. По-третє, поєднання психологічних елементів повинно мати практичне значення для встановлення наявності вини в діянні, кваліфікації правопорушення або індивідуалізації певного різновиду відповідальності. В іншому випадку виокремлення форм вини було б позбавлене практичного сенсу.

З'ясування ознак змісту та форм вини злочинів проти права людини на свободу віросповідання може становити неабияку складність для практичних працівників, оскільки законодавець об'єднав у відповідних частинах статей та статтях, які складаються лише з однієї частини, декілька самостійних складів злочинів.

Розпочнімо аналіз форми вини злочину, передбаченого ст. 178 КК України, – «Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків». З точки зору конструкції об'єктивної сторони, ці склади злочину є матеріальними. Законодавець сформулював диспозицію кримінально-правової норми надто «стримано», не надавши вказівок, які могли б побічно свідчити на користь тієї чи іншої форми вини.

Проблему становить також і те, що Кримінальний кодекс України спеціально не закріплює обмеження відповідальності за діяння, вчинені через необережність, відтак презюмуючи рівність двох форм вини. У більшості кримінально-правових норм не зазначається форма вини, з якою може бути вчинено певний злочин. Відсутність такої вказівки, особливо у нормах із бланкетними диспозиціями, ускладнює на практиці визначення суб'єктивної сторони злочину, що викликає необхідність тлумачення питань вини судами. Водночас кримінальне законодавство передбачає злочини, вчинення яких можливо і умисно, і через необережність. У доктрині кримінального права злочини, що можуть бути вчинені і умисно, і через необережність, іноді називають злочинами з альтернативною формою вини [202, с. 68–69].

Водночас у теорії кримінального права висловлено думку, що таке найменування – «злочини з альтернативною формою вини» – не зовсім точно відображає сутність суб'єктивної сторони цих деліктів. Термін «альтернатива» (від франц. *alternative*, лат. – *alter* – один із двох) означає необхідність вибору між двома взаємовиключними можливостями, обумовлена потребою *nolens volens* зважитися на одну з двох. Альтернативний – означає протиставлений іншому і такий, що його виключає, тобто в нашому випадку – або умисел, або необережність. Якщо ж суб'єктивна сторона складу злочину одночасно

припускає і умисел, і необережність, і при цьому не протиставляє і не виключає жодну з форм вини, то іменувати її альтернативною видається спірним. Оскільки в таких складах злочинів форма вини не є однозначною, то більш прийнятним найменуванням міг бути термінологічний зворот «склад із невизначеною формою вини» (невизначений – точно невстановлений). Крім цього, у порядку обговорення було запропоновано і такий зворот: «склад з *амбівалентною* формою вини» (*амбівалентність* (від лат. *ambo* – обидві і *valentia* – сила) – подвійність, одночасна наявність двох протилежних, взаємовиключних почуттів, бажань, дій, явищ) [9, с. 147].

На нашу думку, саме до таких злочинів і належать діяння, передбачені ст. 178 КК України, – вони можуть бути вчинені і умисно, і через необережність. Розглянемо спочатку умисну форму вини, властиву цьому злочину.

Суб'єктивна сторона вказаного злочину характеризується умислом, про що може свідчити текст диспозиції статті: умисел може бути спрямований і на повне руйнування, і на пошкодження споруди або культового будинку. Винна особа має усвідомлювати те, що предмети, які нею пошкоджуються чи руйнуються, є релігійною спорудою або культовим будинком. У разі відсутності такого усвідомлення вчинене за наявності підстав слід кваліфікувати як відповідний злочин проти власності. Так, прямий умисел у цьому випадку виникатиме, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своїх злочинних дій (або бездіяльності), передбачала суспільно небезпечні наслідки у вигляді пошкодження або руйнування релігійної споруди або культового будинку та бажала їх настання.

Відповідно, непрямий умисел виникатиме, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своїх дій (або бездіяльності), передбачала їх суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала настання наслідків у вигляді пошкодження або руйнування релігійної споруди або культового будинку.

Неабиякий науковий інтерес становить аналіз необережного

пошкодження чи зруйнування релігійної споруди або культового будинку. Відповідно до поділу необережності на види (ч. 1 ст. 25 КК України), можливі два варіанти психічного ставлення суб'єкта до наслідків злочину. По-перше, винний може передбачати як наслідки свого діяння (дії або бездіяльності) можливість настання пошкодження чи зруйнування релігійної споруди або культового будинку, але легковажно сподіватися на відвернення цих наслідків (злочинна самовпевненість). По-друге, особа може не передбачати як наслідки свого діяння (дії або бездіяльності) можливість настання пошкодження чи зруйнування релігійної споруди або культового будинку, хоча повинна була і могла це передбачити (злочинна недбалість).

Водночас варто мати на увазі, що, окрім основних наслідків у вигляді пошкодження чи зруйнування релігійної споруди або культового будинку, дії винного можуть призвести і до похідних наслідків, наприклад, заподіяння тілесних ушкоджень або загибелі людей. Подібні ситуації фахівці пропонують урегулювати в такий спосіб: «У випадку необережного пошкодження чи зруйнування релігійної споруди або іншого майна релігійної організації, що спричинили тяжкі тілесні ушкодження або загибель людей, вчинене слід кваліфікувати за ст. 196 КК України» [115, с. 314].

Необхідно зауважити, що за необережного пошкодження чи зруйнування релігійної споруди чи культового будинку як суспільно небезпечні похідні наслідки можуть бути заподіяні не лише тяжкі тілесні ушкодження або смерть людини, а й легкі та середньої тяжкості тілесні ушкодження. Питання щодо кваліфікації зазначених наслідків, на нашу думку, мають вирішуватися так. Зважаючи на те, що вітчизняний законодавець відмовився від криміналізації необережного заподіяння легкого тілесного ушкодження, дії винного потребують кваліфікації лише за ст. 178 КК України. Проте необережне заподіяння середньої тяжкості тілесного ушкодження передбачено загальною нормою – ст. 128 КК України. В такому разі пошкодження чи зруйнування релігійної споруди або культового будинку, що спричинило потерпілому середньої тяжкості тілесне ушкодження, слід кваліфікувати за сукупністю

злочинів – ст. 178 та ст. 128 КК України.

З огляду на те, що законодавець іде шляхом уведення спеціальних норм щодо об'єктів власності, які спеціально охороняються кримінальним законом, то слід вводити і спеціальні склади злочинів щодо випадків необережного вчинення таких дій. Тому ми допускаємо можливість виокремлення в межах ст. 178 КК України частини, яка б передбачала відповідальність за необережне вчинення такого злочину, а також окремої частини, яка б передбачала вчинення цього злочину з прямим умислом. Так, О. М. Котовенко, характеризує дії, передбачені ст. 292 КК України, які подібні до визначених у ст. 178 КК України, вказує, що з аналізу змісту цієї статті можна зробити висновок, що цей злочин може вчинятися і умисно, і через необережність [83, с. 116]. А тому пропозиція для запровадження окремої кримінально-правової норми за необережне пошкодження чи зруйнування релігійних споруд або культових будинків має певне підґрунтя.

Щодо складових суб'єктивної сторони, то погодимося з позицією, що мотив і мета руйнування або пошкодження релігійної споруди або культового будинку для кваліфікації дій за ст. 178 КК України значення не мають. Але їх з'ясування є важливим для відмежування цього злочину від суміжних, які також пов'язані зі знищенням, пошкодженням або руйнуванням майна, але вчиняються зі спеціальною метою чи внаслідок спеціальних спонукань (зокрема, статті 113, 294, 298), а також може бути основою для їхньої кваліфікації як більш тяжкого злочину – диверсії [139, с. 429; 100, с. 408]. Наприклад, О. М. Котовенко, характеризує мету пошкодження об'єктів трубопроводу, вказує на те, що винний часто намагається досягти не однієї мети, а кількох, адже, як зауважує автор, пошкодження чи руйнування – це не лише дія, але і наслідок у вигляді пошкодження або руйнування. Відтак, робить висновок, що пошкодження є первинною метою для досягнення винним вторинної мети, наприклад, заволодіння майном [83, с. 117].

Аналізуючи суб'єктивну сторону незаконного утримування, осквернення або знищення релігійних святинь (ст. 179 КК України), зауважимо, що в науці

кримінального права в цілому визнається умисна форма вини цього злочину [139, с. 430; 235, с. 358; 100, с. 410; 116, с. 30], але деякі науковці вказують на те, що незаконне знищення релігійних святинь може характеризуватися необережною формою вини [139, с. 430]. І якщо з останньою думкою ще можна погодитися, то стосовно осквернення релігійної святині необхідно зазначити, що тут може виникати лише прямий умисел. Зокрема, щодо схожого за характером і предметом злочину, який передбачено ст. 214 КК РФ, указано, що вандалізм завжди аморальний, цей злочин може бути скоєний тільки з прямим умислом, бо умисел винного спрямований під час осквернення не на зображення чогось непристойного на фасаді будинку, а на те, щоб його дії стали явними для інших [73, с. 29]. Водночас, винна особа має усвідомлювати те, що предмети, які нею пошкоджуються чи знищуються, є релігійною святинею. У разі відсутності такого усвідомлення вчинене за наявності підстав слід кваліфікувати як злочин проти власності. Так, прямий умисел у цьому випадку виникне, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своїх злочинних дій (або бездіяльності), передбачала суспільно небезпечні наслідки у вигляді незаконного утримування, осквернення або знищення релігійних святинь і бажала їх настання.

Стосовно суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ч. 1 ст. 180 КК України, – незаконного перешкоджання здійсненню релігійного обряду, що зірвало або поставило під загрозу зриву релігійний обряд, – у літературі зазначається, що її обов'язкова ознака – вина – характеризується умисною формою вини [140, с. 464]. Винна особа має усвідомлювати те, що вона своїми діями перешкоджає здійсненню релігійного обряду. У разі відсутності такого усвідомлення вчинене за наявності підстав слід кваліфікувати як злочин проти громадського порядку. Так, прямий умисел у цьому випадку виникатиме, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своїх злочинних дій (або бездіяльності), передбачала суспільно небезпечні наслідки у вигляді зриву або загрози зриву релігійного обряду, та бажала їх настання. Є підстави вважати, що цей злочин може бути вчинено і з непрямим умислом, який виникне у ситуації, коли винна особа усвідомлювала суспільно небезпечний

характер своїх дій у вигляді незаконного перешкоджання здійсненню релігійного обряду, передбачала можливість настання наслідків у вигляді зриву релігійного обряду або загрози зриву такого обряду, хоча і не бажала цих наслідків, але свідомо припускала їх настання.

Щодо інших складових суб'єктивної сторони, то, на наш погляд, слід зважити на таку її ознаку, як мета. Вважаємо, що за цією ознакою можна здійснювати розмежування досліджуваного нами складу злочину і таких складів, як хуліганство (ст. 296 КК України), незаконне перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій (ст. 340 КК України).

Щодо суб'єктивної сторони примушування священнослужителя шляхом фізичного або психічного насильства до виконання релігійного обряду (ч. 2 ст. 180 КК України) зазначимо, що її обов'язкова ознака – вина – характеризується прямим умислом. Винна особа має усвідомлювати те, що своїми діями шляхом фізичного або психічного насильства примушує священнослужителя до здійснення релігійного обряду. У разі відсутності такого усвідомлення вчинене за наявності підстав слід кваліфікувати як злочин проти громадського порядку або недоторканності особи. Так, прямий умисел у цьому випадку виникатиме, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своїх дій – примушування священнослужителя шляхом фізичного або психічного насильства до здійснення релігійного обряду, передбачала його суспільно небезпечні наслідки та бажала їх настання.

Висновки до розділу 2

Можна констатувати, що ступінь розроблення питання об'єкта злочинів у сфері правовідносин із приводу реалізації особою права на свободу віросповідання безпосередньо впливає на те, наскільки повно забезпечена охорона цих правовідносини. А завдяки виявленню всіх істотних ознак і

властивостей об'єктів злочинів у цій сфері, їх структури та змісту є можливість забезпечити не тільки всебічну охорону відповідних правовідносини, пов'язаних із реалізацією особою права, яке передбачено ст. 35 Конституції України, а й виявити напрями подальшого вдосконалення кримінально-правових норм, що передбачають відповідні склади злочинів (ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України).

Зауважено, що право особи на свободу віросповідання має широкий спектр вияву, що реалізовано у відповідних правовідносинах у цій сфері, але кримінально-правова охорона здійснюється не щодо усього спектру прояву цього права. Тому право, проголошене в ст. 35 Конституції України, потребує забезпечення засобами кримінального права більшою мірою саме під час його реалізації, що виникає в межах правовідносин, де саме право як зміст, поряд із суб'єктами та об'єктом, виступає структурною складовою цих правовідносин. Відповідно, об'єктом кримінально-правової охорони в цій сфері нами і було визнано правові відносини із реалізації особами та об'єднаннями вірян права сповідувати релігію.

Родовий об'єкт злочинів, які посягають на право особи на свободу віросповідання, в структурі Особливої частини КК України закріплено в його розділі V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина», тобто він стосується відповідної групи громадянських (особистих) прав, що втілилися в певному наборі її загально визнаних правових можливостей, і були проголошені в Основному Законі України.

Основним безпосереднім об'єктом злочину, юридичний склад якого передбачено в диспозиції ст. 178 КК України, є конституційне право людини на свободу віросповідання, яке у цьому випадку реалізується шляхом використання релігійних споруд чи культових будинків. Обов'язковим додатковим об'єктом виступає право власності. Причому, на наш погляд, зважаючи на положення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», йдеться саме про власність релігійних організацій, а не окремої

особи, за винятком випадку, коли така особа є членом певної релігійної організації та надає для її користування власне майно, але на договірних засадах і з чітким цільовим призначенням – проведення релігійної діяльності.

Зміст диспозиції статті 178 КК України потребує розширення з огляду на те, що чинна її редакція дещо вузка у визначенні обсягу майна релігійних організацій, а релігійні споруди та культові будинки і є різновидом майна (нерухомого), яке підлягає кримінально-правовій охороні, зважаючи на його особливий правовий режим. Окрім того, чинне законодавство в цій сфері не обмежується уведенням до поняття «майно» релігійних організацій, винятково належних їм релігійних споруд чи культових будинків.

Основним безпосереднім об'єктом злочину, юридичний склад якого передбачено ст. 179 КК України «Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь», є право людини на свободу віросповідання в частині, що стосується реалізації вірянами та їх об'єднаннями права користуватися під час релігійної діяльності релігійними святинями. Поняття «релігійна святиня» слід характеризувати за двома основними ознаками: по-перше, це предмет (об'єкт, місце) матеріального світу, оскільки він може бути утриманий, осквернений або знищений, по-друге, цей предмет (об'єкт, місце) формує у вірян особливі почуття та шанобливе ставлення до нього, що обумовлено його особливим місцем у конкретному релігійному культі, адже він є однією із фундаментальних цінностей цієї релігії.

Предмет злочину, юридичний склад якого передбачено в диспозиції ст. 179 КК України, має два видові прояви: перший – це певний предмет, річ матеріального світу, з якою віряни пов'язують підтвердження існування Бога, святих та їх діяльності на землі; другий – різновид предмета злочину становлять певні святі місця та інші об'єкти, які пов'язуються із загальновідомою подією або діяльністю Бога, святих тощо.

Основним безпосереднім об'єктом злочину, юридичний склад якого передбачено диспозицією ст. 180 КК України, є право людини на свободу віросповідання в частині, яка стосується ведення релігійної діяльності, що

втілюється в можливість безперешкодно здійснювати одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди.

Основним безпосереднім об'єктом злочину, юридичний склад якого передбачено диспозицією ст. 180 КК України, є власне вільне здійснення релігійної діяльності (свобода віросповідання, особисті права особи в сфері віросповідання), що є узагальнювальним явищем щодо будь-яких основних форм релігійних дій (богослужіння, релігійного обряду, релігійної церемонії, процесії, релігійного зібрання).

Обґрунтовано, що перешкоджання релігійному обряду, який, як правило, виконується відповідними священнослужителями, можливе у випадку, коли:

- по-перше, обряд здійснюється відповідно до церковних канонів;
- по-друге, він не суперечить нормам чинного законодавства, яким регулюється релігійна діяльність;
- по-третє, дії суб'єкта спрямовані на перешкоджання здійсненню функцій священнослужителями щодо осіб, які реалізують своє конституційне право на свободу віросповідання;
- по-четверте, можливість кваліфікації за ст. 180 КК України виключено, якщо релігійний обряд проводиться всупереч закону (ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»), так само, якщо дії священнослужителя мають незаконний, зокрема з точки зору церкви, характер або вони не стосуються його релігійної діяльності.

Посиленню гарантії прав осіб, які безпосередньо здійснюють релігійну діяльність, сприятиме включення в КК України таких самостійних юридичних складів злочинів:

- втручання в діяльність священнослужителя шляхом вчинення в будь-якій формі перешкод здійсненню священнослужителем богослужіння, релігійного обряду та інших видів релігійної діяльності;
- порушення встановлених гарантій діяльності священнослужителя та таємниці сповіді;
- погроза вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням

майна щодо священнослужителя, а також його близьких родичів у зв'язку з його правомірною релігійною діяльністю;

– умисне заподіяння священнослужителю або його близьким родичам тілесних ушкоджень у зв'язку з його релігійною діяльністю;

– умисне знищення або пошкодження майна, що належить священнослужителю або його близьким родичам, у зв'язку з його релігійною діяльністю;

– організація або керівництво релігійною організацією (групою), діяльність якої створює загрозу громадській безпеці та порядку, життю, здоров'ю або моралі.

РОЗДІЛ 3
ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА
ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СВОБОДУ
ВІРОСПОВІДАННЯ

3.1. Юридичні склади злочинів проти права людини на свободу віросповідання в системі Особливої частини КК України

Розгляд основного питання цього підрозділу дисертації пов'язуємо із визначенням ролі та сутності структури КК України, включаючи і його Особливу частину як певне системне утворення, в якому виражено ті правові відносини, що потребують кримінально-правової охорони, зокрема відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією особою (групою осіб) права на свободу віросповідання. Слід зауважити, що питання визначення місця юридичних складів злочинів, які передбачають кримінально-правовий захист права особи на свободу віросповідання, в структурі Особливої частини КК України тісно пов'язане, на наш погляд, із двома аспектами. Перший стосується визначення впливу змісту об'єктів злочинів, передбачених ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України, на розташування цих статей в розділі п'ятому Особливої частини КК України, другий стосується встановлення співвідношення об'єктів злочинів, юридичні склади яких містяться у вказаних статтях, з об'єктами інших складів злочинів, що містяться в інших розділах Особливої частини КК України.

На наш погляд, такий підхід дає змогу комплексно визначити, наскільки повно та всебічно в чинному кримінальному законодавстві забезпечено правовими засобами право особи на свободу віросповідання, а також наскільки відповідним за об'єктом злочину є розташування статей, що передбачають юридичні склади злочинів проти релігійної свободи, в загальній структурі КК України.

Звернемо увагу, що КК України, маючи в своєму складі Загальну та Особливу частини, надає кожній з них відповідне значення, що у сукупності забезпечує системний та цілеспрямований вплив на захист відповідних правових відносин (ч. 1 ст. 1 КК України). Причому, як ми вважаємо, це є виявом такої загальної властивості права, як його системність [2, с. 11–12], що втілюється в існуванні відповідних системно-структурних зв'язків між його складовими. Зокрема, на системність норм КК України вказано в науковій літературі [131, с. 167; 236, с. 5; 206, с. 3; 94, с. 8–9]. А враховуючи положення ч. 1 ст. 3 КК України стосовно того, що законодавство України про кримінальну відповідальність становить КК України, який ґрунтується на Конституції України, то вказана системність повинна виявлятися у наявності певних кореляційних зв'язків між:

- нормами Основного Закону, яким проголошено основні права та свободи особи, визначено життєво важливі сфери буття людини, суспільства, держави;

- положеннями Загальної частини КК України, де в ч. 1 ст. 1 КК України визначено загальний об'єкт злочинів, а також регламентовано підстави, умови здійснення кримінально-правового реагування на вчинення злочинів, зокрема проти права особи на свободу віросповідання;

- нормами статей Особливої частини, яка побудована із урахуванням родового, видового та безпосереднього об'єктів злочинів, зокрема стосовно розташування в ній злочинів проти релігійних правовідносин.

Також щодо аспекту системності в літературі вказано, що Особлива частина Кримінального кодексу – це система норм, що встановлюють, які саме конкретні суспільно небезпечні дії (чи бездіяльність) є злочинами, та які види покарань і в яких межах можуть бути застосовані щодо осіб, які їх вчинили [97, с. 5]. І ця системність обумовлена ціннісною шкалою тих правових відносин, які виникають у суспільстві та закріплені в Конституції України.

Щодо структури Особливої частини КК погодимося з науковцями, які вказують на те, що в наш час вона відображає нові підходи, зокрема,

пріоритети кримінально-правової охорони, позначені в такому порядку: особистість, суспільство, держава, безпека миру й людства [131, с. 168]. Зокрема, як указують вітчизняні дослідники, в сучасній Росії проголошується пріоритет захисту прав і свобод людини та громадянина, що знайшло своє відображення в системі Особливої частини КК, яка розпочинається з норм, якими передбачена відповідальність за злочини проти особи [135, с. 28].

З огляду на те, що Особлива частина КК України містить значну кількість різних за характером диспозицій, але єдиних за призначенням кримінально-правових норм, то включення їх до Кодексу потребує викладення відповідних статей у певному порядку, послідовності, що забезпечує системність і взаємну узгодженість їх між собою в межах єдиного нормативно-правового акта – КК України. В. О. Навроцький підкреслює, що велика кількість кримінально-правових норм щодо відповідальності за окремі види злочинів породжує потребу в їхній систематизації, яка передбачає об'єднання норм в окремі групи (розділи, глави), визначення порядку (послідовності) розташування і цих груп, і норм, що їх становлять, у межах розділів, глав [135, с. 26]. І таке об'єднання та розташування здійснюється за певною логікою та порядком, що втілює в собі ознаку системності Кримінального кодексу як особливого виду нормативно-правового акта. В основу цього упорядкування (систематизації), як зазначено в літературі та з чим ми повністю погоджуємося, покладено положення, що система Особливої частини кримінального законодавства відображає ієрархію соціальних інтересів, які беруться у тій чи іншій державі під кримінально-правову охорону [135, с. 26].

Продовжуючи розгляд системи Особливої частини КК України та визначення в ній місця юридичних складів злочинів, що передбачені у диспозиціях ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України, слід зауважити, що ця частина КК як сукупність статей, що об'єднана в розділи, нерозривно пов'язана зі статтями Загальної частини КК [237, с. 26]. Тобто в Особливій частині, у відповідних її розділах, закріплена в тому чи іншому аспекті ідея кримінально-правової охорони права особи на свободу віросповідання. І

ознаки системності, логічності та послідовності, наукової обґрунтованості під час конструювання Особливої частини КК України мають істотне значення. На наш погляд, це стосується того, що включення та розміщення в ньому відповідних статей, якими передбачена кримінальна відповідальність за злочини проти права особи на свободу віросповідання (ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України), по-перше, виявляється у їх розташуванні в межах відповідного розділу Особливої частини КК України, а, по-друге, встановлює певні зв'язки цих норм із іншими кримінально-правовими нормами цієї частини КК України. Саме такий комплексний підхід і забезпечує належний рівень кримінально-правового забезпечення охорони та захисту відповідних суспільних відносин, зокрема і тих, що виникають у зв'язку із реалізацією особою свого права на свободу віросповідання.

Конструюючи норму Особливої частини, оцінюючи значущість прав, свобод, законних інтересів особи, суспільства й держави, які беруться під її охорону, визначаючи види й межі покарань, законодавець вирішує питання про місце правової норми в системі Особливої частини КК. Це має принципове значення і для законодавця, покликаного вдосконалювати кримінально-правову норму, і для правозастосовника, який реалізує цю норму [236, с. 7–8].

Отже, вирішення питання, яке стосується місця юридичних складів злочинів проти релігійних праввідносин у системі Особливої частини КК України, можливе завдяки аналізу структури чинного КК України в контексті відповідності включення низки статей, що передбачають кримінально-правовий захист права особи на свободу віросповідання (ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України), в ту чи іншу структурну складову цієї частини КК України. Причому, можна виокремити декілька взаємопов'язаних проблем: необхідність і доцільність виділення окремої структурної частини, яка б була присвячена винятково цим злочинам, у межах окремого розділу або розділу Особливої частини КК України; доцільність розташування складів злочинів, передбачених ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України, саме в розділі V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і

громадянина»; відповідність включення їх саме в цей розділ Особливої частини КК України. Ці питання, як ми вважаємо, певною мірою обумовлені й історичними чинниками. Так, наприклад, свого часу в Уложенні про кримінальні покарання 1845 р. було передбачено окремий розділ, в якому містилися норми щодо відповідальності за злочини проти віри, який складався із п'яти глав (вісімдесят статей), причому, він був розташований першим в Особливій частині Уложення, за ним слідував розділ 3 про державні злочини [129, с. 47].

Так, щодо вирішення питання стосовно кримінально-правового захисту права особи на свободу віросповідання в межах Особливої частини Кримінального кодексу РФ, то, як зазначають О. В. Старков, Л. Д. Башкатов, у ній немає ні спеціального розділу, ні окремої глави, присвяченої релігійним злочинам, відповідні норми розміщені практично у всіх розділах і главах КК РФ (у чотирьох із шести розділів і у п'яти главах із дев'ятнадцяти Особливої частини КК РФ) [217, с. 72]. Хоча в КК України немає спеціального розділу, все ж таки закріплено відповідне кримінально-правове забезпечення цього права. Це, на наш погляд, забезпечується тим, що в КК України прямо передбачено низку окремих складів злочинів (ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України).

Хоча існує точка зору, що кримінально-правове забезпечення правовідносин у сфері реалізації права на свободу віросповідання, окрім спеціальних складів злочинів, що містяться в розділі V Особливої частини КК України, здійснюється завдяки низці статей КК України, зокрема, п. 3 ч. 1 ст. 67, ч. 2 ст. 110, ст. 161, ст. 258, ст. 442 КК України [176, с. 33–34]. Як зауважує М. В. Палій, у сфері віросповідання, окрім безпосередньо передбачених Кримінальним кодексом злочинів (ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України), на що, як правило, звертається увага в літературі [10, с. 119–122], також передбачено склад злочину, який міститься в диспозиціях ст. 161 КК України «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії», а також, згідно з п. 3 ст. 67

КК України, інші злочини, вчинені на ґрунті релігійної ворожнечі, наприклад, хуліганські дії, заподіяння тілесних ушкоджень, масові заворушення, насильство щодо працівників правоохоронних органів, оскільки такі дії мають додатковим об'єктом свободу віросповідання громадян і дискредитують інститут свободи віросповідання [172, с. 8]. Але, якщо проаналізувати вказані склади злочинів, особливо юридичний склад, передбачений в диспозиції ст. 110 КК України, то можна з упевненістю сказати, що об'єктом цього юридичного складу злочину не є правовідносини в сфері віросповідання. Відповідно, цей юридичний склад злочину не забезпечує кримінально-правову охорону правовідносин у сфері реалізації права на свободу віросповідання. Що стосується положення п. 3 ч. 1 ст. 67 КК України, то воно більшою мірою спрямоване на визначення міри покарання, а не впливає безпосередньо на охорону права особи на свободу віросповідання. Це положення засвідчує, що вітчизняний законодавець визнає більш суспільно небезпечними дії особи, які вона вчиняє на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату. Отже, вважати п. 3 ч. 1 ст. 67, ч. 2 ст. 110 КК України такими, що спрямовані на кримінально-правовий захист досліджуваного нами права, немає підстав.

Але, з іншого боку, вчинення злочинів у сфері релігійних правовідносин може тягти за собою додаткову кваліфікацію, що обумовлено тим, що дії особи посягають на декілька безпосередніх об'єктів (основний та додатковий). Так, С. Я. Лихова зауважує, що стосовно вчинення злочину, склад якого передбачено, зокрема, в диспозиції ст. 179 «Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь», якщо святиня є могилою, іншим місцем поховання (зокрема, склепом, гробницею, церковним цвинтарем тощо), трупом (наприклад, мощі святих, які знаходяться у печерах Києво-Печерської Лаври) або урною з прахом покійного, то наруга над нею потребує додаткової кваліфікації за ст. 297 КК України [118, с. 30]. Тобто певна багатоаспектність тих злочинних дій, якими може бути завдана шкода правовідносинам у сфері релігійної свободи, обумовлює забезпечення

відповідного кримінально-правового впливу на ті чи інші аспекти кримінально караної поведінки завдяки низці інших статей КК України.

Таке забезпечення здійснюється не лише за рахунок включення в Особливу частину окремих складів злочинів, якими передбачено конкретні протиправні дії, зокрема, злочини проти свободи віросповідання, а також через її системність, завдяки якій існує взаємозв'язок між її нормами, що впливає на кримінально-правову кваліфікацію вчиненого злочину. Щодо останньої, то М. Й. Коржанський підкреслював, що це кримінально-правова оцінка вчиненого діяння, вибір і застосування до нього тієї кримінально-правової норми, яка найповніше описує його ознаки, а сутність кваліфікації злочинів полягає у встановленні зв'язку між ознаками вчиненої дії і ознаками, викладеними у законі як ознаки певного складу злочину, а вона визначає юридичну оцінку вчинених дій, його суспільну сутність і небезпечність (тяжкість) [79, с. 8, 10–11]. Тобто під час аналізу, як правило, об'єктивної сторони кримінально караного діяння є можливість виявити його характер, ті об'єкти, на які воно посягає, та, відповідно, визначити, якими юридичними складами злочинів передбачена така протиправна поведінка, та які заходи кримінально-правового впливу слід застосувати щодо винної особи.

Тому слід вказати, що системність Особливої частини КК України передбачає комплексне охоплення більшості основних правовідносин нормами цієї галузі права. Це відбувається тому, що за наявності злочинного посягання, яке водночас заподіює шкоду кільком об'єктам злочину, КК України передбачено можливість одночасної кваліфікації дій особи за декількома статтями. На наш погляд, це обумовлено і існуючою структурою об'єкта злочину, і тим, як ця структура відповідно відображається в будові КК України. Так, поділ об'єктів злочину (правових відносин) на загальний, родовий, видовий, безпосередній (по вертикалі), а також на основний та додатковий (по горизонталі) забезпечує можливість охоплення нормами Особливої частини КК України різних аспектів прояву правових відносин у контексті забезпечення належної їх охорони нормами цієї галузі права. Так,

вчиняючи злочин проти права особи на свободу віросповідання, дії особи, якщо вони посягають і на додатковий об'єкт, у тому чи іншому аспекті «співвідносяться» з іншими статтями Кримінального кодексу (на рівні родового об'єкта та безпосереднього додаткового).

За такого підходу навряд чи є потреба у виділенні окремого розділу, яким би передбачалися винятково склади злочинів у сфері релігійної свободи особи, наприклад, як у КК Австрії, в якому міститься розділ восьмий «Злочинні діяння проти релігійного спокою та спокою померлих» [238, с. 238–240], або у КК Іспанії у розділі 2 «Про злочини проти свободи совісті, релігійних почуттів і поваги до померлих» глави IV [107, с. 302].

Вказаний висновок можна обґрунтувати також тим, що це право, навіть будучи проголошеним у Конституції України, входить у загальний правовий статус особи, забезпечення якого кримінально-правовими засобами є цілком допустимим у межах окремого самостійного розділу, яким і виступає розділі V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина», а також додатковою кваліфікацією за іншими складами злочинів (наприклад, убивство, умисне легке тілесне ушкодження, крадіжка, тощо, на що ми вже вказували). Це пояснюємо тим, що, як ми вважаємо, у відповідних статтях Конституції України фактично відображено перелік тих основних аспектів буття особи (сама людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека, її права та свободи), які є об'єктами кримінально-правового захисту, що і безпосередньо виражається у відповідних розділах КК України, але вже як родовий об'єкт із подальшим виокремленням видових і безпосередніх об'єктів. Так, КК України в Особливій частині виокремлює: злочини проти життя та здоров'я особи (розділ II); злочини проти волі, честі та гідності особи (розділ III); злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (розділ IV); злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина (розділ V). Тобто бачимо, що, незважаючи на відсутність окремої складової в Особливій частині КК України, яка б передбачала кримінально-

правове забезпечення права особи на свободу віросповідання, воно, фактично, комплексно врегульоване в загальному масиві цієї структурної складової КК України. Її розташування в розділі V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина», як вважаємо, є цілком обґрунтованим, бо, як слушно вказує С. Я. Лихова, родовим об'єктом цих злочинів виступають правовідносини, які виникли з приводу реалізації громадянських (особистих) прав [115, с. 160], зокрема права особи на свободу віросповідання.

Але деякі вчені, досліджуючи законодавство про кримінальну відповідальність, указують, що оскільки релігійні злочини посягають насамперед на свободу віросповідання, то доцільно, що подібним розділом повинен бути розділ, яким передбачені «Злочини проти особистості» – перший в Особливій частині [217, с. 75]. Як зауважує Л. Г. Мачковський, об'єктом дій, які посягають на свободу віросповідання, як правило, вважають суспільні відносини, які виникають за реалізації відповідних суб'єктивних прав, а статті, якими передбачена кримінальна відповідальність за ці злочини, містяться в главі, яка об'єднує злочини проти основних (конституційних) прав людини (Росія, низка країн СНД, Балтії, Бельгія, Китай), але кримінальні кодекси низки країн містять спеціальний розділ, який формують діяння, що посягають на свободу віросповідання (КК Сан-Марино) [128, с. 44]. Наприклад, це кодекси таких країн: КК Республіки Болгарія (розділ третій глави III «Злочини проти прав громадян») [244, с. 123–126]; КК Республіки Польща (глава XXIV «Злочини проти свободи совісті і віросповідання») [246, с. 148–149]; КК Австрії (розділ восьмий «Злочинні діяння проти релігійного спокою та спокою померлих») [238, с. 238–240], КК ФРН (розділ одинадцятий «Злочини, що стосуються світогляду та релігії») [255, с. 105–106].

У наведеному Л. Г. Мачковським аналізі чітко простежується певна закономірність, а саме: кореляція між ступенем відокремлення церкви від держави та кримінально-правовим забезпеченням правовідносин у сфері релігії в частині визначення місця юридичних складів злочинів проти

релігійних правовідносин у структурі Особливої частини кримінального кодексу тієї чи іншої держави. Так, якщо, зокрема, в Росії та низці країн СНД церква відокремлена від держави, то і статті, якими передбачена кримінальна відповідальність за злочини проти свободи віросповідання, містяться в главі, яка об'єднує злочини проти основних (конституційних) прав людини. Навпаки, якщо в Сан-Марино католицизм є офіційною релігією, то дії, що посягають на свободу віросповідання, містяться в спеціальному розділі КК Сан-Марино. Подібна ситуація зокрема і в Республіці Болгарії, Республіці Польща, Австрії та низці інших країн.

Тому, з огляду на те, що церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави (ч. 3 ст. 35 Конституції України), а держава визнає та гарантує право особи на свободу віросповідання, то можна зробити висновок, що сучасне вирішення цього питання у вітчизняному кримінальному кодексі (розташування злочинів проти свободи віросповідання в розділі V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина») найбільш доцільно.

Що безпосередньо стосується юридичних складів злочинів, передбачених у диспозиціях ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України, то питання визначення їх місця в системі Особливої частини КК України, як ми підкреслювали, стосується виділення об'єкта злочину. По-перше, це стосується родового об'єкта. Так, щодо нього вказано, що він міститься у фундаменті побудови Особливої частини КК України як критерій об'єднання окремих злочинів у групи та подальшого розташування таких груп у розділах, тому не випадково, що родовий об'єкт злочинів найчастіше зазначається у назві розділу Особливої частини КК, а його значення полягає в тому, що він дає можливість диференціації, класифікації та структуризації всіх злочинів і кримінально-правових норм у кримінальному законодавстві [272, с. 73; 131, с. 28; 89, с. 87; 93, с. 111].

Отже, погодившись із тим, що виокремлення додаткового розділу або введення в його межах певного підрозділу недоцільно, зауважимо, що,

враховуючи наведені точки зору щодо родового об'єкта, ним для злочинів у сфері реалізації права особи на свободу віросповідання виступатимуть правовідносини в сфері особистих прав і свобод людини і громадянина, які відповідно відображені в розділах Особливої частини КК України (злочини проти життя та здоров'я особи (розділ II); злочини проти волі, честі та гідності особи (розділ III); злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (розділ IV); злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина (розділ V)). І розташування відповідних статей в цих розділах відтворює ту ціннісну характеристику, що обумовлена певним порядком благ, що встановлені в Конституції України.

Стосовно досліджуваних злочинів, якими порушується право особи на свободу віросповідання, то згідно зі структурою Особливої частини КК України цей вид об'єкта злочину закріплено в розділі V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина». Зазначається, що ця група злочинів об'єднана не за ознакою якого-небудь одного родового об'єкта, а за важливістю для всієї держави суспільних відносин, що охороняються. Так, підкреслюється, що введення нових складів істотно не розширить сферу кримінальної відповідальності: кількість порушень цих прав порівняно незначна, встановлення за них кримінальної відповідальності матиме в основному попереджувальне значення, але водночас виокремлення цих складів зміцнить правові гарантії дотримання прав громадян, акцентує на їх забезпеченні й матиме безперечне виховне значення [155, с. 258–259]. І це цілком відображає ті функції, які виконує кримінальне право в сучасному суспільстві, де поряд із регулятивною та охоронною велике значення приділяється виховній та попереджувальній (превентивній) функціям [90, с. 4].

Стосовно родового та безпосереднього об'єктів злочину, то вони закріплені у ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України. Як вказує С. Я. Лихова, видовим об'єктом злочинів, передбачених ст. 178–180 КК України, слід вважати правовідносини, змістом яких є право особи сповідувати будь-яку

релігію або не сповідувати жодну (право на свободу віросповідання) [115, с. 161, с. 309]. На думку А. Строган, безпосереднім об'єктом злочинів, юридичні склади яких передбачені у диспозиціях ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України, виступають суспільні відносини, що забезпечують свободу совісті [219, с. 11]. Водночас акцентовано, що з огляду на те, що, як правило, право на свободу віросповідання здійснюється шляхом об'єднання громадян у релігійні організації, безпосередніми об'єктами цієї групи злочинів слід вважати і немайнові права окремих громадян, які сповідують релігію або утримуються від її сповідання, і майнові та немайнові права релігійних організацій [115, с. 161, с. 309]. Цей погляд, як вважаємо, більшою мірою відображає реальні правовідносини в цій сфері. І такий висновок цілком підтверджується аналізом положень указаних статей КК України. Наприклад, М. Палій злочинами проти свободи віросповідання вважає передбачені кримінальним правом дії (або бездіяльність), які здійснюються з прямим або непрямим умислом і прямо чи опосередковано посягають на вільне існування різних віросповідань, законну релігійну діяльність і мир у сфері стосунків, пов'язаних із релігією [171, с. 29]. Тобто учений не акцентує на окремому, спеціальному виділенні вказаних складів злочинів, а підкреслює основне – те, що певні «дії (або бездіяльність) передбачені кримінальним правом і прямо чи опосередковано посягають на вільне існування різних віросповідань, законну релігійну діяльність і мир у сфері стосунків, пов'язаних із релігією». Це, на нашу думку, підтверджує комплексний характер забезпечення в КК України права особи на свободу віросповідання, яке вже щодо ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України виступає основним безпосереднім об'єктом цих злочинів.

Так, у теорії кримінального права безпосередні об'єкти злочинів поділяються «по горизонталі» на основний об'єкт – це ті суспільні відносини, які є частиною родового об'єкта, і саме йому здебільшого злочином заподіюється шкода, а також додатковий об'єкт – ті суспільні відносини, яким заподіюється шкода сумісно, поряд із основним об'єктом [94, с. 19]. Наприклад, зазначено, що в низці випадків додатковим безпосереднім

об'єктом можуть бути здоров'я, честь, гідність, воля людини, її право власності [131, с. 211]. Так, у разі вчинення злочину, юридичний склад якого передбачено в диспозиціях ст. 178 КК України «Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків», основним безпосереднім об'єктом виступатимуть майнові відносини, суб'єктами яких є релігійні організації, а додатковим, в чому ми погоджуємося із С. Я. Лиховою, є духовна сфера людей, для яких ці релігійні споруди чи культові будинки виступали засобом реалізації їх права на свободу віросповідання. Така ж ситуація і у випадку вчинення злочину, юридичний склад якого передбачено ст. 179 «Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь», якщо, наприклад, святиня є могилою, то наруга над нею потребує додаткової кваліфікації за ст. 297 КК України [118, с. 30].

З огляду на наведене, можна зробити висновок, що в чинному КК України розташування юридичних складів злочинів, передбачених у диспозиціях ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України, саме в розділі V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» цілком відповідає доктрині пріоритету прав та свобод особи, а також відображає ціннісну ієрархію благ особи в сучасній Україні, а отже, їх розташування в цьому розділі можна визнати в цілому правильним. І це в певній частині також забезпечується системністю Особливої частини КК України в аспекті взаємозв'язку між його статтями, на що ми вже звертали увагу.

На наш погляд, саме дослідження питання про безпосередній об'єкт злочинів у сфері релігійних правовідносин є найбільш актуальним і таким, що забезпечить повне врахування та нормативне закріплення, а відповідно, і гарантування тих чи інших аспектів права на свободу віросповідання в КК України. Так, цілком слушно зауважено, що для уточнення кола діянь, які в цих соціально-політичних умовах повинні бути віднесені до злочинних, найбільше значення має безпосередній об'єкт злочину [229, с. 92]. Його дослідження повинно здійснюватися не тільки із урахуванням положень

кримінально-правової науки, а й, як було зазначено, із урахуванням всієї системи суспільних відносин і конкретних соціально-політичних умов. Вважаємо, що визначення безпосереднього об'єкта повинно ґрунтуватися на встановленні кола тих правовідносин, які виникають у зв'язку із реалізацією проголошеного в ст. 35 Конституції України права особи на свободу світогляду і віросповідання, і які охоплюються правовим регулюванням. Оскільки, проголосивши відповідне право, держава повинна забезпечити його належну реалізацію. Зокрема, Н. В. Володиною підкреслено, що світський характер держави не означає, що вона не взаємодіє із релігійними об'єднаннями, бо держава здійснює правове регулювання реалізації громадянами права на свободу віросповідання та діяльність релігійних об'єднань. А система відносин між державою та релігійним об'єднанням не є ізольованою від всієї іншої системи суспільних відносин, а є її частиною і зазнає впливу багатьох соціальних процесів [30, с. 2]. І з такою думкою ми в цілому згодні.

У контексті цієї дисертаційної роботи додатково слід звернути увагу, що існуюча в кримінально-правовій науці видова класифікація об'єкта злочину, як правило, безпосередньо впливає на будову Особливої частини кримінального кодексу відповідної країни, а також визначає місце юридичних складів злочинів, зокрема, проти релігійних правовідносин у системі Особливої частини. Ми зазначали, що з двох класифікацій об'єкта злочину – триступеневої (загальний, родовий, безпосередній) та чотириступеневої (загальний, родовий, видовий, безпосередній) – нами було підтримано та обрано як основу для дослідження основного питання підрозділу саме чотириступеневу. Саме вона забезпечує цілісну та послідовну структурування об'єкта злочину та визначення місця відповідного конкретного складу злочину в системі Особливої частини. На наш погляд, на її ґрунті можна навести таку структурування:

- загальний об'єкт – узагалі правовідносини;
- родовий об'єкт – правовідносини в певній сфері суспільного

існування (наприклад, у сфері громадянських (особистих) прав [115, с. 160]);

– видовий об'єкт – сукупність правовідносин певного виду (релігійні правовідносини або в сфері реалізації права особи на свободу віросповідання);

– безпосередній об'єкт – окремі правовідносини, їх елементи (суб'єкти, об'єкти і зміст) (окремі немайнові права окремих громадян, які сповідують релігію або утримуються від її сповідання, або майнові та немайнові права релігійних організацій [115, с. 161, с. 309]).

Промовистим прикладом реалізації такої структури об'єкта злочинів є КК РФ. Так, О. В. Старков зауважує, що, з огляду на чинне кримінальне законодавство, навіть за формальними ознаками можна виокремити чотири види об'єкта, відштовхуючись від поділу Кримінального кодексу на розділи, глави, статті, частини й пункти. Назва розділу Особливої частини означає не що інше, як родовий об'єкт злочинів, а поділ його на глави – позначення законодавцем видів злочинів. Тому в теорії кримінального права можуть і повинні бути виокремлені інші – і родові, і видові – склади злочинів [217, с. 72]. Своєю чергою, як вказує з цього приводу А. М. Красіков, з появою нового системоутворювального рівня (розділів) і фіксацією в Особливій частині родового (розділів) і видового (глави) об'єкта посягання, їй надана логічна завершеність. У зв'язку з цим родовим об'єктом злочинів проти особи за КК РФ є сукупність прав і свобод людини і громадянина, а видовим – та чи інша їх частина [84, с. 27–28].

Стосовно юридичних складів злочинів проти релігійних правовідносин у системі Особливої частини КК України, то з урахуванням видової класифікації об'єктів злочинів, як ми вказували, їх родовий об'єкт відповідає назві розділу п'ятого Особливої частини КК України, а безпосередній – ст.ст. 178, 179, 180, 181 цього розділу. Що стосується видового об'єкта, то оскільки вітчизняний КК України, його Особлива частина не мають поділу на глави, то вважаємо за доцільне видовим об'єктом вважати спорідненість кримінально-правових норм за змістом тих правовідносин, які вони охороняють, у цьому випадку – правовідносини, які виникли з приводу реалізації права особи сповідувати

будь-яку релігію або не сповідувати жодну. З цього приводу цілком слушно вказується, що «...групувати суспільні відносини треба не довільно, а на підставі об'єктивно існуючих критеріїв, які обумовлюють їх тотожність або однорідність, останніми виступають різні елементи охоронюваних правом відносин, їх соціальне призначення (суб'єкти або предмети відносин, зміст та особливість соціального зв'язку). Основою такої класифікації суспільних відносин слушно визнається та чи інша сфера державного чи громадського життя [93, с. 111]». З цією думкою ми цілком згодні.

Отже, що стосується виявлення місця юридичних складів злочинів проти релігійних правовідносин у системі Особливої частини КК України, то можна зазначити таке:

– зважаючи на комплексність явища, яким виступає право (свобода) особи на свободу віросповідання, та його значення, то доцільно виокремлювати в його кримінально-правовому забезпеченні декілька рівнів, що відповідають його змісту та характеру нормативно-правового проголошення в Конституції України та закріплені КК України; так, кримінальне право захищає та охороняє: взагалі права та свободи людини, проголошені в Конституції України та закріплені в чинному законодавстві; особисті майнові та немайнові права окремих громадян; окремі види прав і свобод особи; конкретні правовідносини з приводу реалізації окремого права;

– критеріями визначення місця юридичних складів злочинів проти релігійних правовідносин в Особливій частині КК України вважаємо класифікацію об'єктів злочинів, в межах якої вирізняють: загальний, родовий, видовий та безпосередній об'єкти.

На наш погляд, в основу виокремлення видів об'єктів злочинів покладено тотожність або однорідність правовідносин, а також урахування елементів охоронюваних правом відносин, їх соціального значення.

Розміщення ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України відповідає тим правовим принципам і доктринальним положенням кримінального права, які закладено в основу побудови Особливої частини КК України, і які

відображають розподіл правовідносин, що охороняються кримінальним законом, у системі Особливої частини КК України.

Введення нових статей, якими можуть бути передбачені юридичні склади злочинів, які посягають на право особи на свободу віросповідання та його реалізацію, можливе з урахуванням необхідності їх додаткового захисту, а також відповідних структурних елементів цих правовідносин (суб'єкти, об'єкти і зміст), де ці статті повинні отримати місце поряд із існуючими в розділі V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» Особливої частини КК України.

3.2. Відмежування складів злочинів проти права людини на свободу віросповідання від інших суміжних складів злочинів і правопорушень

Питання щодо відмежування складів злочинів проти права людини на свободу віросповідання від інших суміжних складів злочинів і правопорушень є важливим практичним аспектом застосування відповідних кримінально-правових норм. У цьому підрозділі дисертації висвітлено найскладніші питання, пов'язані з відмежуванням зазначених злочинів. Розпочнімо цей аналіз зі злочину, передбаченого ст. 181 КК України.

Останнім юридичним складом злочину, який включений до розділу V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» КК України та входить до суспільно небезпечних винних діянь, вчинених суб'єктом злочину, проти права людини на свободу віросповідання є склад, передбачений ст. 181 «Посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів» КК України. Принаймні, як можна зробити висновок з аналізу назви цієї статті, вона містить вказівку на певні явища (релігійні віровчення) та дії (релігійні обряди), які, як показав аналіз, здійснений нами у перших двох розділах дисертаційної роботи, справді належать до змісту права особи на

свободу віросповідання. Тому дослідимо диспозиції цієї статті з метою виявлення змістовних ознак, юридичного складу злочину, що у ній закріплено, та встановлення його місця й значення серед інших юридичних складів злочинів, якими передбачена кримінально-правова охорона права людини на свободу віросповідання.

Постановка питання про те, яке місце ст. 181 КК України посідає серед інших юридичних складів злочину, що передбачають кримінально-правову охорону конституційного права людини, закріпленого у ст. 35 Основного Закону, не випадкова. Так, у науковій літературі висловлені точки зору, згідно з якими цей склад вважається таким, що неправильно розташований у структурі Особливої частини КК України, з огляду на те, що його об'єктом виступає інше благо, а не право особи на свободу віросповідання. Наприклад, С. Я. Лихова аргументує пропозицію виключити ст. 181 із розділу V Особливої частини КК у зв'язку з тим, що це діяння спрямоване на заподіяння шкоди народному здоров'ю і не пов'язане із правовідносинами, зміст яких становить право громадян сповідувати будь-яку релігію, і тому місце окресленої статті слід визначити в розділі XIII Особливої частини КК серед інших злочинів проти народного здоров'я [113, с. 6].

Однак, на думку інших фахівців, цей склад злочину насамперед спрямований на забезпечення охорони права особи на свободу віросповідання, адже своїм безпосереднім об'єктом має встановлений порядок проповідання релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів, який забезпечує здоров'я громадян, статеvu свободу, статеvu недоторканність і моральність [4]. Або, як вказує Т. Є. Севастьянова, основним об'єктом цього злочину є суспільні відносини, що регулюють порядок виконання релігійних обрядів, а також свободу віросповідання і право громадян на релігійні об'єднання [211, с. 6].

Своєю чергою, певним варіантом між точкою зору С. Я. Лихової та С. М. Алфьорова, Т. Є. Севастьянової є позиція І. Г. Швидченко, яка стосовно виокремлення основного безпосереднього об'єкта досліджуваного злочину

вказує, що ним, без сумніву, виступає свобода віросповідання кожної людини, однак, учена зауважує, що додатковим об'єктом можуть бути відносини, що забезпечують охорону здоров'я або інших законних інтересів громадян (ч. 1 ст. 181 КК України), нормальний етичний розвиток неповнолітніх, їх здоров'я і статево недоторканість (ч. 2 ст. 181 КК України) [284, с. 14].

Отже, як можна зробити висновок із наведеного, існує певна теоретична колізія, в основі якої лежить суперечка з приводу безпосереднього об'єкта юридичного складу злочину, передбаченого ст. 181 КК України. Однак, така, на перший погляд, суто теоретична проблема має і своє практичне відображення. По-перше, це стосується питання доцільності розташування тієї чи іншої статті у відповідній главі КК України, по-друге, забезпечення належного захисту того чи іншого аспекту права особи, якому в дійсності заподіюється шкода злочинним посяганням, по-третє, відповідності сучасного стану кримінально-правової охорони та захисту правових відносин їх реальному стану розвитку.

На певну недосконалість цієї норми зауважив і В. Маркін. Учений зазначає, що у КК 2001 р. виправлений недолік у назві цієї статті, адже в КК 1960 р. стаття називалася «Посягання на здоров'я громадян під приводом виконання релігійних обрядів», тоді як у диспозиції йшлося не лише про релігійні обряди, а й про релігійні віровчення. У КК 2001 р. назва статті змінена – «Посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів». Хоча, як вказує вчений, і таке формулювання статті не є повністю досконалим, адже в ст. 181 КК 2001 р. проповідування релігійних учень чи виконання релігійних обрядів поєднується не лише із заподіянням шкоди здоров'ю людей, але і зі статевою розпустою, що у назві статті не відображено [125, с. 227]. Отже, і цей аспект потребує вдосконалення.

Відповідно, окреслена нами теоретична неузгодженість між позиціями вчених, а також вказана В. Маркіним практична недосконалість тексту статті є відображенням певних недоліків у правовому регулюванні кримінально-

правової охорони відповідних прав людини, зокрема права особи на свободу віросповідання, а тому зазначені недоліки потребують відповідного дослідження та практичного розв'язання. Саме цьому питанню і буде присвячений науковий пошук у цьому підрозділі нашої роботи.

Під час з'ясування шляхів спрямування наукового пошуку щодо вирішення основного питання підрозділу, зважаючи на те, що проблема полягає у встановленні об'єкта злочину, ми звернемо увагу на точку зору Є. Л. Стрельцова. Дослідник акцентує, що із загальновизнаної позиції склад злочину охоплює чотири обов'язкові елементи (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона і суб'єкт), і саме в такій послідовності пропонуються ці елементи для вивчення, наукового обговорення та ін. Але, як влучно зауважив Є. Л. Стрельцов, на практиці все навпаки, адже ми повинні ретельно встановити ознаки, які характеризують об'єктивну і суб'єктивні сторони, суб'єкт таких діянь, і тільки після їх установлення і професійного тлумачення отримаємо змогу встановити об'єкт цього посягання [218, с. 132]. З таким зауваженням не можна не погодитися, а тому в нашому дослідженні дотримуємося вказаного Є. Л. Стрельцовим напряму, де виявлення об'єкта юридичного складу злочину, передбаченого в диспозиції ст. 181 «Посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів» КК України, здійснимо через аналіз інших елементів цього складу (зокрема, об'єктивної та суб'єктивної сторін).

Так, з метою детального виявлення змісту об'єктивної сторони проаналізуємо тест диспозиції ст. 181 КК України. Вона передбачає, що організація або керівництво групою, діяльність якої здійснюється під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів і поєднана із заподіянням шкоди здоров'ю людей або статевою розпустою, караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк. Частина друга цієї статті містить кваліфікуючі ознаки у вигляді посилення на те, що ті ж дії, поєднані із

втягуванням у діяльність групи неповнолітніх, караються позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років.

Основну увагу приділимо аналізу першої частини. Метою цього аналізу, на наш погляд, повинно стати виявлення закріпленого у цій статті механізму вчинення такого злочину, який спробуємо викласти схематично, адже саме у ньому виявляється об'єктивна сторона досліджуваного нами суспільно небезпечного діяння.

Так, зі змісту ст. 181 КК України очевидно, що вчинення злочинних дій розпочинається зі створення (організації) або керівництва певною групою людей.

Як аргументовано у юридичній літературі, під діями, що становлять об'єктивну сторону досліджуваного нами юридичного складу злочину, потрібно розуміти таке:

– організація групи – це будь-яка діяльність (сукупність дій), спрямована на створення групи, де вказана діяльність вчиняється шляхом: підшукування та вербування її членів, підготовки статутних документів, пошуку джерел фінансування та приміщення чи іншого місця для спільного здійснення її діяльності, планування діяльності групи тощо, тобто будь-які дії, результатом яких є створення групи;

– керівництво групою – це дії, що спрямовані на управління діяльністю групи, підтримання її функціонування і можуть виражатися в координації діяльності групи, відданні відповідних розпоряджень, організації молитов, виконанні обрядів, культів, заходів з підтримки дисципліни (наприклад, ухваленні рішень щодо покарання членів групи), керівництві здійсненню бузувірських обрядів, накладенні стягнень (епітимій), тощо [285, с. 121; 92, с. 159; 96, с. 152–153].

Указані форми (організація або керівництво групою) пов'язані із тим, щоб не тільки створити певне об'єднання людей, але також забезпечити функціонування цього об'єднання, що повинно тривати впродовж певного часу та забезпечувати стабільність певної діяльності. С. М. Алфьоров із цього

приводу вказує, що злочин, передбачений ст. 181 КК України, можна характеризувати як триваючий, адже організація групи є одноактним діянням із подальшим безперервним злочинним станом винної особи, який може зберігатися невизначено тривалий час і припиняється з моменту явки з повинною, затримання, смерті чи іншої події, а керівництво групою, за своєю суттю, передбачає комплексність і тривалість управлінських дій суб'єкта злочину в часі [4].

Водночас, як ми вважаємо, обидві форми (організація або керівництво групою) мають одну спільну рису – діяльність створеної або очолюваної певною особою або особами групи здійснюється з певною метою, бо, мабуть, складно уявити усвідомлену діяльність людини, яка б не була спрямована на досягнення якого-небудь заздалегідь очікуваного результату. У досліджуваному нами випадку мета діяльності дещо сягає за межі юридичного складу злочину, передбаченого ст. 181 КК України, і не є його обов'язковою ознакою. Але важливо, на наш погляд, те, що досягнення мети діяльності групи, яку обирають організатори або її керівники, можливе лише через чи завдяки поєднанню діяльності із заподіянням шкоди здоров'ю людей або статевою розпустою. І ця ознака визнається більшістю науковців як обов'язкова умова кваліфікації дій особи за ст. 181 КК України [142, с. 433; 254, с. 360; 253, с. 413].

Тобто організатори або керівники групи розуміють, що тільки шляхом заподіяння шкоди здоров'ю членів групи чи інших людей або тільки завдяки діям, які характеризуються як статева розпуста, вони можуть досягти власних цілей та мети створення цієї групи. Отже, в такому разі може йтися про те, що ознака заподіяння шкоди здоров'ю людей або статева розпуста є внутрішнім невід'ємним обов'язковим змістом цієї діяльності, способом її вчинення та реалізації планів організаторів чи керівників, способом досягнення мети створення групи. Оскільки, якщо ці дії не мають цієї ознаки, то вони втрачають сенс і значення, а діяльність групи вже не є тим явищем, заради якого вона створювалася, або втрачає свою внутрішню особливість.

Так, наведемо деякі приклади, які характеризують вказану точку зору, що саме заподіяння шкоди здоров'ю людей або статева розпуста є визначальною сутністю та способом здійснення певної діяльності, яка, до слова, може характеризуватися і як релігійна діяльність.

Наприклад, наведемо такі дані щодо однієї групи – секти «хлистів», ще її називають сектою «христовірів». Свою назву «хлисти» отримали від обряду самобичування прутами як засобу «умертвіння плоті» і доведення себе до екстатичного стану. Молитва христовірів розпочиналась загальним хором співом декількох духовних пісень. Після цього виголошувалося пророцтво. Піком релігійного екстазу був прояв статевої розбещеності між чоловіками і жінками, коли не зважалося ні на родинні зв'язки, ні на вік. Це явище отримало у народі назву «звалищного гріха» [287, с. 56–63]. З наведеного прикладу можемо зазначити, що якщо виключити або унеможливити вчинення таких дій, що мають характер насильства (самобичування батогами, прутами), а також дій, що характеризуються як статева розпуста (звалищний гріх), то внутрішній сенс реалізації ідеології секти хлистів (христовірів) фактично припинить існувати або істотно змінить свою сутність.

В іншому джерелі наводяться приклади таких вчень, які мали страшні (насильницькі) наслідки. Зокрема:

– «Ворота раю», які були утворені в США 1975 року Маршаллом Епплвайтом і Бонні Неттлз. 1997 року Епплвайту вдалося вмовити 39 послідовників своєї секти вчинити самогубство через неминуче зіткнення Землі з кометою Гейла-Боппа;

– «Храм Народів» – секта, утворена в Гайані. Проповідник Джим Джонс організував секту, члени якої, потрапивши туди, втрачали свободу. Повідомлялося, що преподобний Джонс досягав беззаперечного підкорення погрозами, побиттям та образами. 18 листопада 1978 року у джунглях Гайани близько 1000 громадян США вчинили самогубство [46].

Отже, як бачимо, насильство, розпуста були невід'ємними складовими діяльності вказаних об'єднань, частина з яких були створені у формі

релігійних організацій. Тому зазначимо, що небезпеку становить взагалі створення організації, яка свою діяльність поєднує із заподіянням шкоди здоров'ю людей або статевою розпущістю.

Зауважимо, що інша умова, на яку вказують науковці, яка також є обов'язковою складовою кваліфікації дій особи за ст. 181 КК України, пов'язана зі здійсненням вказаної діяльності під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів [142, с. 433; 253, с. 413; 254, с. 360].

Однак, як можемо простежити з наведених прикладів, цю ознаку слід визнавати засобом досягнення бажаного результату. Адже завдяки маскуванню, оформленню своєї діяльності, яка насправді безпосередньо пов'язана із заподіянням шкоди здоров'ю людей або статевою розпущістю, під проповідування релігійних віровчень або як здійснення релігійних обрядів, особи досягають бажаної мети та реалізують власні протизаконні інтереси. Хоча з таким же успіхом, і це підтверджують реальні приклади (Аум Сінрікьо, Родина Менсона [46]), подібні дії можуть вчинятися під приводом проповідування психологічних або ідеологічних учень. У цьому контексті погодимося із думкою С. Я. Лихової, що організація групи та керівництво групою, діяльність якої спрямована на спричинення шкоди здоров'ю людей, є суспільно небезпечними незалежно від приводу такої діяльності [114, с. 205].

Відповідно, є підстави поставити під сумнів обов'язковість, скажімо, зовнішньої форми вчинення злочинної діяльності (проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів), якщо насправді найбільшу суспільну небезпеку становить внутрішній зміст діяльності (заподіяння шкоди здоров'ю людей або статева розпущість).

Тому, на наш погляд, можна навести таке розгортання дій, які створюють об'єктивну сторону ст. 181 КК України, і які визнаються злочином:

- 1) організація або керівництво групою;
- 2) ця група здійснює певну діяльність, яка відбувається під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів;

3) сама діяльність поєднана із заподіянням шкоди здоров'ю людей або статевою розпустою.

Зокрема, на таку структуру об'єктивної сторони вказується у літературі. З приводу цього зауважено, що об'єктивна сторона злочину характеризується діями, що виявляються в організації або керівництві групою фізичних осіб, діяльність якої: 1) поєднана із заподіянням шкоди здоров'ю людей або статевою розпустою; 2) здійснюється під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів [92, с. 159].

Тобто схематично це можна викласти так: організація групи – діяльність групи – наслідки (заподіяння шкоди здоров'ю людей). Підкреслимо, що тут нами відображена схема злочину з матеріальним складом, яка, на наш погляд, була б цілком виправдана під час формулювання диспозиції вказаної статті.

Але, як можна зробити висновок з аналізу тексту ст. 181 КК України, така схема в ній не реалізована, адже це злочин із формальним складом. Так, вказується, що злочин вважається закінченим із моменту вчинення організаційних дій зі створення групи або дій з керівництва вже створеною групою [4; 99, с. 493]. Отже, як бачимо, у механізмі вчинення цього злочину, передбаченого ст. 181 КК України, основна увага повинна бути зосереджена на появі певної групи, а наслідки її дій, в результаті яких особі або особам може бути заподіяно, наприклад, шкоду здоров'ю, залишаються поза межами цього складу і не мають вирішального значення.

У цьому контексті заслуговує на увагу точка зору, яка стосується визначення місця досліджуваного нами юридичного складу злочину в системі Особливої частини КК України. Ця точка зору висловлена М. І. Хавронюком. Вважаємо, що наведена цим науковцем позиція заслуговує на підтримку. Так, М. І. Хавронюк звертає увагу на ту обставину, що організувати групу, діяльність якої здійснюється під якимось приводом і з чимось поєднана, за правилами логіки, неможливо: злочин є закінченим із моменту організації групи, а її діяльність перебуває за межами складу злочину. Тому притягнути

особу до відповідальності за організацію групи за чинною редакцією ст. 181 КК України неможливо [275, с. 184–185].

На істотні недоліки формулювання цієї статті вказують й інші фахівці, акцентуючи, що у практичній роботі правоохоронних органів правильна кваліфікація злочину, передбаченого ст. 181 КК України, часто є проблемною. У більшості випадків діяння кваліфікується не за сукупністю злочинів, а лише за тією статтею, що передбачає заподіяння конкретної шкоди здоров'ю людей, не враховуючи ст. 181 КК України [4]. І вказують, що фактичне заподіяння шкоди здоров'ю особи не охоплюється складом цього злочину й потребує додаткової кваліфікації за статтями КК України, що встановлюють відповідальність за злочини проти життя та здоров'я [99, с. 493]. До таких випадків належать: заподіяння середньої тяжкості чи тяжких тілесних ушкоджень (статті 121, 122 КК України), мордування (ч. 2 ст. 126 КК України), катування (ст. 127 КК України), доведення до самогубства (ст. 120 КК України), умисне вбивство (ст. 115 КК України), вбивство через необережність (ст. 119 КК України), зґвалтування (ст. 152 КК України), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 КК України), статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 КК України) [138, с. 505].

На цій підставі можемо зробити висновок, що фактично ця норма має метою забезпечити захист особи, її здоров'я, статевої недоторканності від дій організаторів і керівників груп, які під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів заподіюють шкоду здоров'ю людей або вчиняють дії, пов'язані зі статевою розпустою. Саме здоров'я особи та її моральність слід визнавати основним безпосереднім об'єктом цього злочину. А вказівка на проповідування релігійних віровчень чи релігійний обряд лише характеризує окрему форму діяльності одного із видів об'єднань громадян, а саме – релігійного об'єднання. З цього приводу погодимось з думкою, що законодавство України в галузі релігії забороняє будь-яку релігійну діяльність, пов'язану із заподіянням шкоди здоров'ю людей. Тому відповідна норма

спрямована на охорону здоров'я населення та моральності, і її місце – в розділі XIII Особливої частини серед інших злочинів проти здоров'я населення. Саме здоров'я населення слід вважати основним безпосереднім об'єктом цього злочину, а релігійні почуття – додатковим безпосереднім об'єктом [114, с. 205]. І як доводить здійснений нами аналіз, є всі підстави для того, щоб погодитися із цією точкою зору.

Тому вважаємо за доцільне вказати, що, на наш погляд, юридичний склад злочину, передбачений ст. 181 «Посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів» КК України, фактично є окремим випадком кримінально-правової охорони прав (наприклад, на життя і здоров'я, на повагу до його гідності тощо) та законних інтересів особи від протиправної діяльності окремих форм об'єднань громадян, зокрема релігійних.

І якщо проаналізувати норми Конституції України, законів України «Про свободу совісті та релігійні організації» [197], «Про об'єднання громадян» [193], то можна зробити висновок про однакові підстави для відмови або заборони діяльності і взагалі об'єднання громадян, і, зокрема, релігійної організації.

Отже, бачимо, що істотної різниці у підставах заборони створення та діяльності, і світських, і релігійних організацій немає. І це тому, що для держави, яка і встановлює такі заборони, однаково неприпустима будь-яка діяльність особи, якщо вона спрямована на посягання на права і свободи людини, здоров'я населення.

Тому вкотре зауважимо, підтримуючи точку зору С. Я. Лихової [114, с. 205], що юридичний склад злочину, передбачений ст. 181 КК України, своїм основним безпосереднім об'єктом повинен мати та фактично має здоров'я населення, а релігійні почуття та порядок здійснення релігійної діяльності – додатковим безпосереднім об'єктом.

Така позиція підтримується й іншими науковцями, які досліджували злочини проти конституційних та інших прав і свобод людини та громадянина.

Наприклад, Т. М. Нуркаєва обґрунтовано вказує, що слід відрізнити незаконне перешкоджання діяльності релігійних організацій від діяльності релігійних об'єднань, яка становить небезпеку для здоров'я громадян. З цього приводу вона акцентує, що такі дії охоплюються ст. 239 КК РФ «Організація об'єднання, яке посягає на особу і права громадян», де вказана стаття відповідно до її безпосереднього об'єкта (здоров'я громадян) розташована у главі 25 Особливої частини Кримінального кодексу Російської Федерації «Злочини проти здоров'я населення і громадської моралі» [153, с. 222]. Подібна точка зору аргументована і в наукових роботах А. М. Красікова, Б. В. Яцеленко [84, с. 32–64; 235, с. 524–525].

Як підтвердження нашої позиції наведемо додаткові аргументи. Зокрема, обґрунтуємо, що створення групи не обов'язково повинно мати форму проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів, тобто релігійної організації. Адже схожі за характером дії, наприклад, проповідування світоглядної концепції або вчинення ритуалу очищення психіки, не є власне релігійними за своїм характером, але схожі за сутністю на прояви релігійної діяльності.

Як зазначено у науковій літературі, духовна потреба взагалі є основою релігії та свободи віросповідання. Зокрема, у релігієзнавстві існує так званий «екзистенціальний підхід», відповідно до якого ядром будь-якої релігії є віровчення, що містить остаточні відповіді на питання про сенс людського буття [228, с. 13–16]. Своєю чергою, Б. Лобовик аргументує, що релігійні погляди та почуття є не лише відображенням суцього, а й формуванням суб'єктивно-ідеального образу бажаного, уявлень про досконале і взірцеве, які як норма і вища мета визначають спрямованість і характер діяльності особи [121, с. 11]. Тобто основою релігій, їх істотною умовою є внутрішній особливий психічний стан особи, прийняття певного віровчення як такого, що пояснює «сенс людського буття», «містить остаточні відповіді на всі питання». Однак таку ж функцію можуть виконувати інші вчення, які прямо не характеризують або не визнають себе як релігійні вчення. Так, якщо йдеться

про психологічну групу, то приватне спілкування між її членами фактично становить певний психічний процес комунікації, який за характером і значенням нагадує нам інститут сповіді у релігійних ученнях. З приводу сповіді зауважено, що сповідь – це психологічний процес, що може функціонувати тільки на основі відповідної потреби, властивої людині поза залежністю від її ставлення до релігії [32]. Тобто бачимо, що один і той же інститут може діяти у різних сферах буття особи.

З цього приводу у юридичній літературі аргументовано, що схильність до марновірства, фанатизму і радикалізму виникає у всі часи, а тому соціальним і психологічним підґрунтям цієї схильності є гостра потреба у новій ідеології, нестача якої компенсується псевдоідеологіями (соціалізмом, лібералізмом, націоналізмом тощо). Жодна з них не має всебічної світоглядної системи, що дає відповіді на всі злободенні питання розгублених, дезорієнтованих мас. Цей недолік ідеологічних лідерів створює вакуум в очікуваннях, який активно заповнюють еkleктичні, уламкові «ідеології», що без ліку розплодилися у дрібних, але всюдисущих сектах, «групах» і «школах» із гучними назвами: «Велике Біле Братство» в Україні, «Богородичний Центр» у Росії, «Аум Сінрікьо» в Японії тощо. У нас їх називають «тоталітарними сектами», у США і Західній Європі – «психокультами» або «новими релігіями», але всі відзначають їхню дивовижну схожість в організаційних принципах, засобах впливу і результатах діяльності – усупереч колосальній віддаленості у часі, просторі та соціальних умовах [168, с. 151–152; 221, с. 38–42; 222, с. 79–81].

Отже, як бачимо, в одній площині опиняються і світські (психокульти), і релігії (нові релігії), вчення, однак, від форми їх існування їхня суспільна небезпека не зменшується, а тому держава повинна вживати заходів щодо захисту її громадян від діяльності таких організацій. З приводу наведеного О. Волинець зазначає, що згідно з чинним українським законодавством держава не може відмовити у реєстрації будь-якій тоталітарній секті, якщо вона у своєму статуті відкрито не заявляє про антигромадські цілі чи методи

своєї діяльності. Однак, суспільство повинно мати певні важелі та можливості захищати своїх громадян від організацій, зокрема релігійних, метою яких є вторгнення у підсвідомість людини, менталітет суспільства. Виникає необхідність перегляду та зміни законодавства у сфері релігії, використавши досвід розвинених демократичних держав, які з метою захисту фізичного та психологічного здоров'я нації прийняли низку законодавчих актів у релігійній сфері [29, с. 65].

І як показує аналіз низки кримінальних кодексів інших країн, дії, що передбачені ст. 181 КК України та характеризуються як злочини проти права особи на свободу віросповідання, в низці країн цілком доречно розташовані у тих частинах кодексів, які передбачають захист інших правовідносин, наприклад, громадського порядку та безпеки, здоров'я населення.

Зауважимо, що наведені приклади з кримінальних кодексів інших країн щодо розташування статей, які за змістом подібні до ст. 181 КК України, підтверджують правильність позиції С. Я. Лихової, яка вказує, що норма, яка передбачає кримінальну відповідальність за посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів, у системі Особливої частини визначена неточно, без врахування безпосереднього об'єкта такого злочину [118, с. 35].

Також елементом складу злочину, який формує уявлення про ступінь його суспільної небезпеки, а, на наш погляд, також і про спрямованість дій особи (завдяки встановленню ставлення особи до наслідків), є суб'єктивна сторона злочину. Так, що стосується ст. 181 КК України, то її суб'єктивна сторона характеризується прямим умислом [142, с. 434; 254, с. 362]. Або, як у цьому контексті аргументовано в науковій літературі, суб'єктивна сторона злочину характеризується умисною виною: особа розуміє, що організовує або керує групою, діяльність якої здійснюється під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів і пов'язана із заподіянням шкоди здоров'ю громадян або статевою розбещеністю, і бажає так діяти [253, с. 413]. Тобто бачимо, що особа визнає на рівні свідомості, що релігійна діяльність – це лише привід для реалізації її задумів, а те, що вона

планує організувати та вчинити, фактично буде пов'язано із заподіянням шкоди здоров'ю громадян або статевою розбещеністю.

З наведеного цілком обґрунтованим буде висновок, що злочинні наміри особи стосуються та посягають саме на здоров'я громадян, адже організатор або керівник такої групи усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння (організація або керівництво групою), передбачає його суспільно небезпечні наслідки (заподіяння шкоди здоров'ю людей або статева розпуста) і бажає їх настання. І знов-таки бачимо, що включення або виключення із характеристики суб'єктивної сторони ознаки «здійснюється під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів» фактично не змінює характер діяння, його суспільну небезпеку та характер наслідків.

На підставі наведеного у цьому підрозділі дисертації зазначимо, що є всі підстави для висновку, що злочини проти відповідних конституційних прав і свобод особи повинні передбачати саме посягання на конкретне конституційне право (наприклад, право людини на свободу віросповідання) або його елемент (зокрема, релігійні почуття вірян, майно релігійної громади, здійснення релігійної діяльності тощо), що і визначає основний безпосередній об'єкт того чи іншого юридичного складу злочину, передбаченого Особливою частиною КК України. Відповідно, коли злочинні дії лише пов'язані із певним правом, наприклад, лише реалізуються в сфері, яка належить до нього (здійснення під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів), але безпосередньо це право не обмежують, то слід безпосереднім об'єктом вважати те, чому справді заподіюється шкода, у нашому випадку – це заподіяння шкоди народному здоров'ю.

Тому, як ми вважаємо, є всі підстави підтримати думку тих науковців (С. Я. Лихова, Т. М. Нуркаєва, А. М. Красіков, М. І. Хавронюк, Б. В. Яценко), які дотримуються позиції про недоцільність віднесення юридичного складу злочину, диспозиція якого подібна до диспозиції складу, передбаченого ст. 181 «Посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів» КК

України, до злочинів проти права особи на свободу віросповідання. А з огляду на його дійсний основний безпосередній об'єкт – здоров'я населення – визнаємо, що місце цієї статті слід визначити в розділі XIII Особливої частини КК серед інших злочинів проти здоров'я населення [113, с. 6].

Однак, цілком виваженим та обґрунтованим буде забезпечення належною кримінально-правовою охороною положень ст. 35 Конституції України та норми, передбаченої ст. 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», щодо встановлення обмеження здійснення права на свободу сповідувати релігію або переконання в інтересах охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян.

Така стаття може називатися «Організація або керівництво релігійною організацією (групою), діяльність якої суперечить чинному законодавству» (ст. 181 КК України) та мати диспозицію такого змісту:

– організація або керівництво організацією (групою), діяльність якої створюють загрозу громадській безпеці та порядку, життю, здоров'ю і моралі.

караються... .

Вважаємо, що в такому разі значно повніше буде забезпечений засобами кримінального права захист, умовно кажучи, «безпечного» режиму реалізації особою (групою осіб) конституційного права на свободу віросповідання.

Слід звернути також увагу, що юридичний склад злочину, передбаченого в диспозиції ст. 179 КК України, спрямований винятково на охорону певного прояву права особи на свободу віросповідання, а тому, якщо дії особи істотно сягають за межі цього юридичного складу злочину або виникають інші кваліфікуючі ознаки, то, як ми зауважували, системність статей Особливої частини КК України обумовлює необхідність додаткової кваліфікації дій особи за відповідними статтями КК України (злочини проти власності, злочини проти громадського порядку та моральності).

Наприклад, як аргументовано в літературі, викрадення релігійних святинь або заволодіння ними шляхом вимагання слід розглядати як злочин проти власності, а якщо релігійну святиню було знищено шляхом підпалу,

вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом, або якщо було заподіяно майнову шкоду в особливо великих розмірах, або це спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки, то такі дії потрібно додатково кваліфікувати за ч. 2 ст. 194 або за ст. 196 КК України [204, с. 19–20]. Своєю чергою, С. Я. Лихова обґрунтовує, що стосовно вчинення злочину, юридичний склад якого передбачено в диспозиції ст. 179 КК України «Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь», якщо святиня становить могилу, інше місце поховання (зокрема, склеп, гробницю, церковний цвинтар тощо), труп (наприклад, мощі святих, які знаходяться у печерах Києво-Печерської Лаври) або урну з прахом покійного, то наруга над нею потребує додаткової кваліфікації за ст. 297 КК України [118, с. 30]. З цього приводу О. В. Старков і Л. Д. Башкатов указують, що кримінально-правова охорона свободи совісті й свободи віросповідання є охороною і конституційних прав й свобод людини і громадянина (ст. 28 Конституції РФ), і духовного здоров'я суспільства, основи якого формуються в сім'ї під час виховання неповнолітніх [217, с. 76].

3.3. Удосконалення законодавства щодо відповідальності за злочини проти права людини на свободу віросповідання

У кримінальному праві інших країн злочини, пов'язані зі знищенням, пошкодженням або псуванням майна, передбачені у вигляді окремих складів злочинів. Аргументовано, що знищення, пошкодження або псування майна за КК Франції належить до злочинів і проступків проти власності, до групи фізичних посягань на власність, де передбачені в статтях цього кодексу склади злочинів відмежовуються один від одного залежно від ступеня та форми спричиненої шкоди, характеру умислу. Як доводять дослідники КК Франції, обставинами, які обтяжують відповідальність особи, визнаються віднесення предмета посягання до об'єктів суспільного користування або прикрас,

об'єктів археологічного дослідження або музейних експонатів. Крім цього, суспільна небезпека таких злочинів збільшується, якщо вони вчинені групою осіб, або якщо шкода спричинена також особі [187, с. 128–129].

З наведеного можна зробити висновок, що кваліфікуючими ознаками, які обумовлюють можливість виділення окремих особливостей в конструкції складів злочинів, що пов'язані зі знищенням, пошкодженням або псуванням майна, виступають: об'єктивна сторона в частині характеру та розміру шкоди, спричиненої злочином; предмет посягання, якщо він має особливі властивості, що знаходить своє втілення в його суспільній або іншій цінності; суб'єктивна сторона, що втілюється у врахуванні наявності та виду умислу особи щодо вчинення злочину; обтяжуючими обставинами однозначно визнається вчинення подібних злочинів групою осіб, а також спричинення шкоди фізичній особі в результаті посягання на майно. Відповідно, зважаючи на те, що за своєю правовою природою побудова права власності та його кримінально-правовий захист в Україні здійснюється на спільній за своєю правовою природою (романо-германська правова сім'я) правовій основі, то і в праві нашої країни в межах складу злочину, передбаченого ст. 178 КК України, ці фактори також можуть бути враховані. Це, на наш погляд, може виникати за рахунок або введення додаткових частин у цю статтю, в яких би передбачався склад із кваліфікуючими ознаками (значна шкода, група осіб, завдання шкоди особі), або, як це в більшості випадків простежується в чинному КК України, за рахунок додаткової кваліфікації за іншими статтями цього Кодексу. В кримінально-правовій науці такі пропозиції підтримуються. Так, І. Г. Швидченко в результаті здійсненого нею дослідження робить висновок, що необхідно доповнити ст.ст. 178, 179 КК України новими кваліфікуючими ознаками, які б установлювали відповідальність за вчинення таких дій за попередньою змовою групою осіб або за спричинення діями, передбаченими у цих нормах, настання тяжких наслідків [284, с. 13].

Отже, щодо досліджуваного складу злочину можна зазначити, що він забезпечує майновий аспект реалізації права особи на свободу віросповідання,

що реалізується завдяки наданому релігійним організаціям права бути учасниками майнового обороту та реалізувати власні інтереси завдяки наявному у них майну, зокрема релігійним спорудам або культовим будинкам. Зі свого боку, погоджуючись із думкою С. Я. Лихової [118, с. 25] в частині того, що безпосереднім додатковим об'єктом цього злочину є майнові відносини, суб'єктами яких є релігійні організації, можна вказати, що диспозицію статті 178 КК України слід сформулювати в новій редакції:

«Пошкодження або зруйнування релігійних споруд, культових будинків чи іншого майна релігійних організацій

Необережне пошкодження або зруйнування релігійної споруди, культового будинку чи іншого майна релігійних організацій, необхідного для забезпечення їх діяльності, караються...

Умисне пошкодження або зруйнування релігійної споруди, культового будинку чи іншого майна релігійних організацій, необхідного для забезпечення їх діяльності, караються...

Дії, передбачені частиною другою цієї статті, вчинені за попередньою змовою групою осіб, або шляхом підпалу чи іншим загальнонебезпечним способом, караються...»

Вважаємо, що в такому разі значно повніше буде забезпечений засобом кримінального права захист, умовно кажучи, «майнового» аспекту реалізації особою (групою осіб) конституційного права на свободу віросповідання.

У цьому контексті зауважимо, що склад злочину, передбачений ст. 214 КК РФ «Вандалізм», як підтверджує його аналіз, у певній частині (осквернення будівель або інших споруд) має схожий предмет та об'єктивну сторону зі злочином, передбаченим ст. 179 КК України. Тому наведемо точку зору Н. А. Колоколова, який, досліджуючи ст. 214 КК РФ, указує, що вдосконалення ст. 214 КК РФ можливе через такі зміни: по-перше, необхідно розкрити, що слід розуміти під оскверненням, підкресливши, чому скоєне особою не може кваліфікуватися як знищення, ушкодження чужого майна, по-друге, було б доцільним увести кваліфіковані форми осквернення, наприклад,

святинь, об'єктів, що становляють особливу соціальну цінність, тощо, по-третє, слід передбачити і особливо кваліфіковані форми осквернення за умови, якщо вони здійснені неодноразово, групою осіб, із використанням технічних засобів, машин і механізмів, по-четверте, до переліку предметів злочинного посягання слід включити елементи природного ландшафту [73, с. 29]. Подібної точки зору дотримуються і вітчизняні фахівці [284, с. 13]. Як ми вважаємо, ці пропозиції слушні і заслуговують на увагу та підтримку. Врахування цих пропозицій, а також об'єктивне відображення їх у санкції ст. 179 КК України забезпечить можливість відповідної кримінально-правової оцінки ступеня суспільної небезпеки дій, які істотно перешкоджають реалізації прав особи на свободу віросповідання в аспекті права релігійних організацій та громадян володіти, користуватися та розпоряджатися спеціальними предметами – релігійними святинями – з метою реалізації права на свободу віросповідання [118, с. 28].

Тому, зважаючи на наведені пропозиції та особливість предмета посягання, що передбачений дослідженням нами юридичним складом злочину, диспозицію ст. 179 КК України пропонуємо викласти у такій редакції:

«Стаття 179. Осквернення або незаконне утримування чи знищення релігійних святинь

Осквернення предметів або місць, які визнані релігійними святинями, а так само незаконне утримування або знищення таких предметів, караються ...

Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені за попередньою змовою групою осіб, шляхом підпалу чи іншим загальнонебезпечним способом, караються ... ».

У контексті вдосконалення диспозиції ч. 2 ст. 180 КК України слід знов-таки акцентувати, що в КК України ч. 2 ст. 180 «Перешкоджання здійсненню релігійного обряду» не до кінця вирішує питання щодо захисту права особи під час здійснення релігійного обряду, оскільки встановлює відповідальність тільки у випадку, коли примус застосовано щодо священнослужителя, залишаючи поза межами захист прав особи, яку також можуть примусити до

участі в такому обряді [128, с. 45]. На наш погляд, узагалі може йтися про те, що особа священнослужителя потребує окремої кримінально-правової охорони, оскільки ця особа є одним із центральних учасників релігійної діяльності.

Так, наприклад, щодо реалізації особою свого права на свободу віросповідання вказано, що одна із психологічних потреб людини – у висловленні наболілого, полегшенні душі, сповіді іншій людині. Релігійний спосіб задоволення цієї потреби – сповідь священнику. Католицька й православна церкви бачать у ній «таїнство», тобто найважливіший обряд, через який вірянин одержує «божественну благодать». Для людини нелегко зважитися відкрити душу іншому, складно знайти людину, якій можна довіряти. Церква пропонує готову форму професійного сповідника, гарантує таємницю сповіді. У своїй основі це психологічний процес, що може функціонувати тільки на основі відповідної потреби, властивої людині поза залежністю від її ставлення до релігії [32]. Отже, може йтися про те, що кримінально-правовій охороні підлягають не тільки психічна та фізична безпека священнослужителя щодо примушування його до виконання релігійного обряду, а взагалі забезпечення гарантій належного здійснення ним відповідної релігійної діяльності. Враховуючи пропозицію С. Я. Лихової, з якою автор погоджується, дії, передбачені в диспозиції ч. 1 ст. 180 КК України, слід сформулювати більш широко, що пов'язується з видами релігійної діяльності [118, с. 30]. Вказаний аспект удосконалення ч. 2 ст. 180 КК України, на наш погляд, враховуючи його окремий об'єкт і те, що більшість науковців розглядає цей склад злочину як самостійний, може бути здійснений унаслідок виділення окремої статті, яка б передбачала кримінально-правову охорону священнослужителів і прирівняних до них осіб.

Зокрема, в її межах можна запропонувати включення таких аспектів перешкоджання його діяльності:

– втручання в діяльність священнослужителя шляхом вчинення в будь-якій формі перешкод здійсненню священнослужителем богослужіння,

релігійного обряду та інших видів релігійної діяльності;

– порушення встановлених гарантій діяльності священнослужителя та таємниці сповіді;

– погроза вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна щодо священнослужителя, а також щодо його близьких родичів у зв'язку з його правомірною релігійною діяльністю;

– умисне заподіяння священнослужителю або його близьким родичам тілесних ушкоджень у зв'язку з його релігійною діяльністю;

– умисне знищення або пошкодження майна, що належить священнослужителю або його близьким родичам, у зв'язку з його релігійною діяльністю.

Вважаємо, що таке вирішення цього питання значно посилить гарантії прав осіб, які безпосередньо займаються релігійною діяльністю, що не може не вплинути позитивно на загальний стан забезпечення кримінально-правовими засобами конституційного права особи на свободу віросповідання.

З огляду на наведене та вважаючи, що основним безпосереднім об'єктом ст. 180 КК України є саме вільне здійснення релігійної діяльності (свобода віросповідання, особисті права особи в сфері віросповідання), що є узагальнювальним явищем щодо будь-яких основних форм релігійних дій (богослужіння, релігійного обряду, релігійної церемонії, процесії, релігійного зібрання), пропонуємо остаточний варіант цієї статті викласти так:

«Перешкоджання здійсненню або примушування до участі в релігійній діяльності»

1. Перешкоджання здійсненню богослужіння, релігійного обряду, релігійної церемонії, процесії або релігійному зібранню, –

карається ...

2. Примушування священнослужителя або іншої особи шляхом фізичного чи психічного примусу до участі в богослужінні, релігійному обряді, релігійній церемонії, процесії або релігійному зібранні, –

карається ...»

Вважаємо, що в такому разі значно повніше буде забезпечений захист, умовно кажучи, «особистісного» аспекту реалізації особою (групою осіб) конституційного права на свободу віросповідання засобами кримінального права [160, с. 160].

Висновки до розділу 3

Ознаки системності, логічності та послідовності, наукової обґрунтованості під час конструювання Особливої частини КК України мають власне значення, що стосується того, що включення та розміщення в ньому відповідних статей, якими передбачена кримінальна відповідальність за злочини проти права особи на свободу віросповідання (ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України), по-перше, виявляється у їх розташуванні в межах відповідного розділу Особливої частини КК України, а, по-друге, встановлюють певні зв'язки цих норм із іншими кримінально-правовими нормами цієї частини КК України. Саме такий комплексний підхід і забезпечує належний рівень кримінально-правового забезпечення охорони відповідних правових відносин, зокрема і тих, що виникають у зв'язку із реалізацією особою свого права на свободу віросповідання.

Що стосується визначення місця юридичних складів злочинів проти релігійних правовідносин у системі Особливої частини КК України, а також значення їх кримінально-правової охорони, то слід зазначити таке:

– визначення місця відповідних юридичних складів злочинів, зокрема проти релігійних правовідносин, у системі Особливої частини КК України здійснюється із урахуванням діалектичного зв'язку між системою охоронюваних законом про кримінальну відповідальність правовідносин і структури об'єкту злочину, який і виступає критерієм їх розташування в системі Особливої частини КК України;

– значення кримінально-правової охорони релігійних правовідносин, що втілюється в існуванні юридичних складів злочинів проти релігійних правовідносин в системі Особливої частини КК України, полягає, на наш погляд, у кримінально-правовій охороні особливого та загального в сфері правовідносин, що існують у державі. Так, захист особливого полягає в тому, що кожний із складів окремо та їх сукупність у цілому (ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України) забезпечують охорону правовідносин, які виникли з приводу реалізації особою права на свободу віросповідання. Своєю чергою, сукупність особливого (безпосередній та видовий об'єкти) є частиною загального (родовий та загальний об'єкти), де через окрему охорону особливого, їх складання в єдину цілісну систему (КК України) забезпечується комплексний захист загального кола правовідносин, що існують у державі. Тобто кримінальне право охороняє: взагалі права та свободи людини, проголошені в Конституції України та чинному законодавстві; особисті майнові та немайнові права окремих громадян; окремі види прав і свобод особи; конкретні правовідносини з приводу реалізації окремого права.

Вважаємо, що розміщення ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України відповідає тим правовим принципам і доктринальним положенням кримінального права, які закладено в основу побудови КК України, і які відповідають критеріям розподілу правовідносин, що охороняються кримінальним законом, у системі Особливої частини КК України. Введення нових статей, якими можуть бути передбачені юридичні склади злочинів, які посягають на право особи на свободу віросповідання та його реалізацію, можливе з урахуванням необхідності їх додаткового захисту, де ці статті повинні отримати місце поряд із існуючими в розділі V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» Особливої частини КК України.

Зважаючи на наведені пропозиції та особливість предмета посягання, що передбачений дослідженим нами юридичним складом злочину ст. 179 КК України пропонуємо викласти в такій редакції:

«Стаття 179. Осквернення або незаконне утримування чи знищення релігійних святинь

1. Осквернення предметів або місць, які визнані релігійними святинями, а так само незаконне утримування або знищення таких предметів, –

караються ...

2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені за попередньою змовою групою осіб, шляхом підпалу чи іншим загальнонебезпечним способом, –

караються ... ».

У контексті вдосконалення ст. 180 КК України пропонуємо остаточний варіант цієї статті викласти так:

«Стаття 180. Перешкоджання здійсненню або примушування до участі в релігійній діяльності

1. Перешкоджання здійсненню богослужіння, релігійного обряду, релігійної церемонії, процесії або релігійному зібранню, –

карається ...

2. Примушування священнослужителя або іншої особи шляхом фізичного чи психічного примусу до участі в богослужінні, релігійному обряді, релігійній церемонії, процесії або релігійному зібранні, –

карається ... ».

ВИСНОВКИ

Детальні результати здійсненого дослідження сформульовано у висновках до розділів дисертаційної роботи, а узагальнено вони зводяться до таких положень:

1. Огляд стану дослідження різних аспектів кримінально-правової охорони права людини на свободу віросповідання засвідчив, що низка питань залишається дискусійною та неопрацьованою: щодо змісту родового та безпосередніх об'єктів у складах злочинів проти свободи віросповідання, ознак предмета цих злочинів, потерпілого та форм діяння.

2. Дослідження генезису кримінально-правових норм, що передбачають відповідальність за злочини проти свободи віросповідання, дає підстави для висновку, що розвиток кримінального законодавства щодо охорони свободи віросповідання залежить від взаємин держави та церкви, суспільно-політичного значення цих відносин; ролі та місця релігії в суспільстві та державі. Виокремлено такі етапи розвитку кримінального законодавства у цій сфері: кримінально-правове забезпечення становлення та існування церкви без визнання права особи на свободу віросповідання як самостійного феномена; кримінально-правовий захист церкви як невід'ємної складової держави та забезпечення виконання особою релігійних обов'язків; кримінально-правова деінституалізація церкви; кримінально-правове забезпечення (охорона та захист) права особи на свободу віросповідання та діяльності церкви як окремого інституту суспільства.

3. Порівняльний аналіз кримінального законодавства країн континентальної Європи дає підстави для висновку, що забезпечення реалізації свободи віросповідання реалізується у двох напрямках: 1) захист відносин держави та церкви, наприклад, щодо заборони дискредитувати визнані державою релігії, розпалювати ворожнечу або вчиняти насильницькі дії чи обмежувати права представників певної релігії; 2) визнання права людини на свободу віросповідання та забезпечення його захисту засобами кримінального

законодавства шляхом установлення кримінальної відповідальності за злочини проти цього права особи. Як підтвердив аналіз кримінальних кодексів країн Європи, в них містяться норми, дослідження та узагальнення яких може сприяти удосконаленню редакції відповідних статей КК.

4. Висновок щодо змісту об'єктивних і суб'єктивних ознак полягає у такому:

а) під об'єктом злочину слід розуміти правовідносини, зокрема, родовими об'єктами злочинів, склади яких передбачені в розділі V Особливої частини КК, слід вважати правовідносини у сфері виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина; видовим об'єктом аналізованих складів злочинів слід вважати правовідносини, які складаються з приводу реалізації права сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодну;

б) безпосереднім об'єктом визнано окремі правовідносини, їх елементи (суб'єкти, об'єкти і зміст) – немайнові права окремих громадян, які сповідують релігію або утримуються від її сповідання, або майнові та немайнові права релігійних організацій;

в) зважаючи на те, що у власності релігійних організацій можуть бути будівлі, предмети культу, об'єкти виробничого, соціального і добродійного призначення, транспорт, кошти та інше майно, необхідне для забезпечення їх діяльності, підтримано позицію щодо розширення переліку предметів злочину, склад якого передбачений в диспозиції ст. 178 КК.

5. З'ясовано кримінально-правове значення термінів «пошкодження», «зруйнування», «незаконне утримування», «осквернення», «знищення», «перешкоджання», «примушування», які утворюють зміст діяння у кожному із аналізованих складів злочинів. Уточнено характер законодавчої конструкції об'єктивної сторони вказаних складів злочинів та внесено пропозицію розглядати склад злочину у ст. 180 КК як формальний.

6. Здійснено кримінально-правову характеристику ознак суб'єкта та суб'єктивної сторони цієї групи злочинів, зокрема:

– встановлено, що суб'єкти всіх досліджуваних злочинів (ст.ст. 178–181 КК) є загальними;

– дисертант не виявив науково обґрунтованих потреб у запровадженні відповідальності спеціальних суб'єктів як кваліфікуючих ознак цих злочинів. Суб'єктом злочинів, що порушують право людини на свободу віросповідання, може бути й службова особа, але у такому разі дії цієї особи потребують додаткової кваліфікації;

– доведено, що суб'єктивна сторона складу злочину, передбаченого в диспозиції ст. 178 КК, може виявлятися і у формі умислу, і необережності, що потребує виокремлення в межах ст. 178 КК норми, яка б передбачала відповідальність за необережне вчинення такого злочину.

7. Проаналізовано механізм захисту правовідносин, що виникають у зв'язку з реалізацією особою права на свободу віросповідання. Наявність у вітчизняному праві низки конституційних прав і свобод людини і громадянина (Розділ II Конституції України) потребує забезпечення охорони та захисту правовідносин, які виникають у зв'язку із їхнім існуванням і реалізацією (Розділ V Особливої частини КК). Зокрема, серед указаних правовідносин окремої охорони та захисту потребують ті, що виникають у зв'язку зі здійсненням особою, групою осіб права на свободу віросповідання, де відповідні норми законодавства про кримінальну відповідальність здатні гарантувати реальність існування та можливість безперешкодної реалізації цього права.

8. Здійснено відмежування складів злочинів проти права людини на свободу віросповідання від інших суміжних складів злочинів, у результаті чого запропоновано перемістити склад злочину «Посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів» (ст. 181 КК) до розділу XIII Особливої частини КК, урахувавши його дійсний основний безпосередній об'єкт – здоров'я населення. Доведено необхідність встановлення законодавчого обмеження права на свободу

сповідувати релігію в інтересах охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я або моралі.

9. Розроблено пропозиції щодо вдосконалення кримінального законодавства:

– ст. 178 КК викласти в новій редакції:

«Стаття 178. Пошкодження або зруйнування релігійних споруд, культових будинків чи іншого майна релігійних організацій

1. Необережне пошкодження або зруйнування релігійної споруди, культового будинку чи іншого майна релігійних організацій, необхідного для забезпечення їх діяльності, –

карається ...

2. Умисне пошкодження або зруйнування релігійної споруди, культового будинку чи іншого майна релігійних організацій, необхідного для забезпечення їх діяльності, –

карається ...

3. Дії, передбачені частиною другою цієї статті, вчинені за попередньою змовою групою осіб, шляхом підпалу чи іншим загальнонебезпечним способом, –

караються ...»;

– ст. 179 КК викласти в новій редакції:

«Стаття 179. Осквернення або незаконне утримування чи знищення релігійних святинь

1. Осквернення предметів або місць, які визнані релігійними святинями, а так само незаконне утримування або знищення таких предметів, –

караються ...

2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені за попередньою змовою групою осіб, шляхом підпалу чи іншим загальнонебезпечним способом, –

караються ...»;

– запропоновано об'єднати в межах ст. 180 КК два юридичні склади

злочинів, які мають спільну ознаку незаконного впливу на правовідносини, що пов'язані зі здійсненням релігійної діяльності, та викласти її у такій редакції:

«Стаття 180. Перешкоджання здійсненню або примушування до участі в релігійній діяльності

1. Перешкоджання здійсненню богослужіння, релігійного обряду, релігійної церемонії, процесії або релігійному зібранню, – карається ...

2. Примушування священнослужителя або іншої особи шляхом фізичного чи психічного примусу до участі в богослужінні, релігійному обряді, релігійній церемонії, процесії або релігійному зібранні, – карається ...»;

– пропонується нова редакція ст. 181 КК:

«Стаття 181. Організація або керівництво релігійною організацією (групою), діяльність якої суперечить чинному законодавству

Організація або керівництво релігійною організацією (групою), діяльність якої створює загрозу громадській безпеці та порядку, життю, здоров'ю або моралі, – карається ...».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров Ю. В. Кримінальне право України. Загальна частина: [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / Ю. В. Александров, В. А. Клименко. – К.: МАУП, 2004. – 328 с.
2. Алексеев С. С. Структура советского права / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1975. – 264 с.
3. Алиев Р. Н. К вопросу об обеспечении уголовно-правовой защиты свободы исполнения обязательных религиозных предписаний человеком и гражданином РФ / Р. Н. Алиев // Российский следователь. – 2008. – № 8. – С. 11–13.
4. Алфьоров С. М. Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 181 КК України / С. М. Алфьоров // Право і Безпека. – 2010. – № 1 (33) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pib/2010_1/PB-1/PB-1_23.pdf
5. Альонкін О. А. Права людини на свободу світогляду і віросповідання: юридичні гарантії / О. А. Альонкін // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2005. – № 3. – С. 133–142.
6. Американца приговорили к смерти на основании Ветхого Завета // Lenta.ru: Новости: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lenta.ru/news/2009/10/16/testament/> – 16.10.2009, 17:12:40.
7. Андрушко П. П. Об'єкт кримінально-правової охорони, об'єкт злочину, об'єкт злочинного посягання та об'єкт злочинного впливу: основний зміст понять та їх співвідношення / П. П. Андрушко // Наука і правоохорона. – 2008. – № 1. – С. 55–62.
8. Антонова Е. Ответственность юридических лиц в уголовном праве: аргументы за и против / Е. Антонова // Уголовное право. – 2009. – № 5. – С. 4–9.
9. Багіров С. Р. Злочини з альтернативною формою вини: проблеми теорії та практики / С. Р. Багіров // Кримінальний кодекс України 2001 р.:

проблеми застосування і перспективи удосконалення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 7-8 квітня 2006 р.); Частина 1. – Львів: ЛьвДУВС, 2006. – С. 146–148.

10. Бажанов М. І. Кримінальне право України. Особлива Частина / М. І. Бажанов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій. – Київ–Харків: Юрінком-Інтер Право, 2001. – 494 с.

11. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія / Ю. В. Баулін. – К.: Атіка, 2004. – 296 с.

12. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. – Харьков: Фолио, 1999. – 607 с.

13. Башкатов Л. Д. Религиозная преступность: уголовно-правовые и криминологические проблемы: дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Л. Д. Башкатов. – М., 2001. – 224 с.

14. Бедь В. В. Право людини на свободу совісті: конституційно-правове регулювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / В. В. Бедь. – К., 2011. – 37 с.

15. Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н. А. Беляев. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. – 176 с.

16. Бережнов А. Г. Права личности: некоторые вопросы теории / А. Г. Бережнов. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 142 с.

17. Берзін П. С. Незаконне використання засобів індивідуалізації учасників господарського обороту, товарів та послуг: аналіз складів злочину, передбаченого ст. 229 КК України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / П. С. Берзін. – К., 2004. – 22 с.

18. Білаш О. В. Кримінальна відповідальність за незаконні дії щодо релігійних споруд або святинь: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. В. Білаш. – Одеса, 2013. – 21 с.

19. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета в русском переводе с параллельными местами и приложениями. – М.: Российское Библейское Общество, 1998. – 1376 с.

20. Биков О. М. Конституційно-правове регулювання відносин у сфері реалізації права на свободу віросповідання в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / О. М. Биков. – К., 2012. – 39 с.

21. Бойко А. И. Нравственно-религиозные основы уголовного права: монография; [2-е изд.] / А. И. Бойко. – М.: Юрлитинформ, 2010. – 248 с.

22. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве / Я. М. Брайнин. – М.: Юрид. лит, 1963. – 275 с.

23. Братанов В. В. Уголовная ответственность за посягательства на культурные ценности в России: ретроспективный анализ / В. В. Братанов // История государства и права. – 2007. – № 12. – С. 9–11.

24. Бурьянов С. А. Новая парадигма реализации свободы совести: в дополнение к опубликованному / С. А. Бурьянов // Современное право. – 2003. – № 7. – М.: ЗАО Издательство «Новый индекс», 2003. – С. 39–41.

25. Василенко Л. И. Краткий религиозно-философский словарь: более 550 слов / Л. И. Василенко. – М.: Истина и жизнь, 2000. – 255 с.

26. Вирок Галицького районного суду м. Львова від 26 квітня 2007 р. у справі 1-70/2007 р.

27. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России / Л. Д. Воеводин. – М.: Изд-во МГУ, Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 304 с.

28. Волженкин Б. В. Уголовная ответственность юридических лиц / Б. В. Волженкин. – СПб.: Юридический ин-т, 1998. – 39 с.

29. Волинець О. Вплив сект та новітніх релігійних організацій на свідомість українського народу / О. Волинець // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – № 21. – С. 62–65.
30. Володина Н. В. Проблемы реализации конституционного права на свободу совести в демократическом российском обществе / Н. В. Володина // Конституционное и муниципальное право. – 2002. – № 4. – С. 2–3.
31. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / С. Б. Гавриш. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2002. – 634 с.
32. Гараджа В. Религиоведение // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Garadg/_Index.php
33. Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика / Л. Д. Гаухман. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2001. – 316 с.
34. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (Объект и квалификация) / В. К. Глистин. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. – 128 с.
35. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.
36. Готин А. Н. Объект преступления в теории уголовного права / А. Н. Готин // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 3. – С. 39–62.
37. Графский В. Г. Всеобщая история права и государства: [учебник для вузов] / В. Г. Графский. – М.: Издательство НОРМА, 2003. – 744 с.
38. Грищук В. К. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження: монографія / В. К. Грищук, О. Ф. Пасека. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ. – 2013. – 248 с.
39. Грищук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія / В. К. Грищук. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. – 736 с.

40. Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України: монографія / Н. О. Гуторова. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – 384 с.
41. Дагель П. С. Субъективная сторона преступления и ее установление / П. С. Дагель, Д. П. Котов – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. – 243 с.
42. Дания горит за пророка Росбалт, 18/02/2008, Главная лента 13:30 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rosbalt.ru/2008/02/18/457473.html>
43. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин від 18.12.1992 р. // Права людини і професійні стандарти для юристів. – К.: Сфера, 1996. – 342 с.
44. Декреты Советской власти. – М.: Политиздат, 1957. – 1989. – Т. 1: 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. / Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС; Институт истории АН СССР, 1957. – 626 с.
45. Денисов С. Ф. Кримінальна відповідальність за посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів: порівняльний аналіз / С. Ф. Денисов // Проблеми професійної підготовки слідчих. – 2007. – С. 63–67.
46. Десять самых жутких сект мира // NEWSru.ua // В мире // Воскресенье, 5 октября 2008 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rus.newsru.ua/world/05oct2008/temples.html>
47. Димитрова Е. А. Уголовная ответственность за организацию религиозного объединения, посягающего на личность и права граждан: дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Димитрова Елена Анатольевна. – Красноярск, 2004. – 188 с.
48. Доповідь Міжнародної організації релігійної свободи за 2008 рік: випущена відділом з питань демократії, прав людини та праці: Україна

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://kiev.usembassy.gov/files/polit_relig_freedom2008_ukr.html

49. Емельянов В. П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: Уголовно-правовое исследование / В. П. Емельянов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – 291 с.

50. Есаков Г. А. Учение о преступлении в странах семьи общего права: автореф. дисс. на соискание ученой степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Г. А. Есаков. – М., 2007. – 46 с.

51. Женунтій В. Особливості кваліфікації протиправних діянь, що спричинили знищення або пошкодження майна / В. Женунтій, Л. Шестопалова // Право України. – 2004. – № 3. – С. 56–59.

52. Житловий Кодекс Української РСР від 30.06.1983 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1983. – № 28. – С. 573.

53. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103.

54. Залиханова Л. И. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика возбуждения национальной, расовой, религиозной вражды: дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Лейла Ибрагимовна Залиханова. – Ростов-на-Дону, 2001. – 217 с.

55. Зателепин О. К вопросу о понятии объекта преступления в уголовном праве / О. Зателепин // Уголовное право. – 2003. – № 1. – С. 29–31.

56. Заява прес-служби Київської Патріархії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/2006/07/05/print:page,1,zajava.html>

57. Звіт про дотримання прав людини в Україні у 2009 році / Бюро з питань демократії, прав людини і праці Державного департаменту США, 11 березня 2010 року: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://photos.state.gov/libraries/ukraine/164171/pdf/hr10_ukr.pdf

58. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3. – Ст. 27.

59. История государства и права зарубежных стран. В 2-х ч. Ч. 2 / под ред. О. А. Жидкова, Н. А. Крашенинниковой. – М.: Инфра-М Норма, 1998. – 712 с.

60. История политических и правовых учений: учебник / под ред. О. Э. Лейста. – М.: Юридическая литература, 1997. – 576 с.

61. История советского уголовного права / А. А. Герцензон, Ш. С. Грингауз, Н. Д. Дурманов, М. М. Исаев, Б. С. Утевский // Издание 1947 г. Allpravo.ru. – 2003. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.allpravo.ru/library/doc101p/instrum107/>

62. Інформація: у Кабінеті Міністрів України під головуванням віце-прем'єр-міністра України Васюника І. В. відбулося спільне засідання 11.11.2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://moral.gov.ua/_11_11_2008_r_u_kabineti_0_1_0_1101_1.html?search=%F0%E5%EB%B3%E3%B3%E9%ED%B3%20%F1%E2%FF%F2%E8%ED%B3%2C%20%E4%E5%F0%E6%E0%E2%ED%F3

63. Історія держави і права України: підручник / А. С. Чайковський (кер. авт. кол.), В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев, О. Л. Копиленко та ін.; за ред. А. С. Чайковського. – К: Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

64. Історія держави і права України: підручник / за ред. В. Я. Тація, В. Д. Гончаренка; [у 2-х т.]. – Т. 2. / Кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. – К., 2003. – 580 с.

65. Історія держави і права України: підручник / за ред. В. Я. Тація, В. Д. Гончаренка; [у 2-х т.]. – Т. 1. / Кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 656 с.

66. Історія держави і права України: підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак.; [у 2-х ч.]. – Ч. 1 / А. Й. Рогожин, М. М. Страхов,

В. Д. Гончаренко та ін.; за ред. акад. Академії правових наук України А. Й. Рогожина. – К.: «Ін Юре», 1996. – 359 с.

67. Історія держави і права України: підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак.; [у 2-х ч.]. – Ч. 2 / А. Й. Рогожин, М. М. Страхов, В. Д. Гончаренко та ін.; За ред. акад. Академії правових наук України А. Й. Рогожина. – К.: «Ін Юре», 1996. – 430 с.

68. Кваша О. О. Співучасть у злочині: структура та відповідальність: монографія. / О. О. Кваша; НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. – 560 с.

69. Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового УК Российской Федерации / С. Г. Келина // Уголовное право: новые идеи / отв. ред. С. Г. Келина, А. В. Наумов. – М., 1994. – С. 50–60.

70. Кислюк К. В. Релігієзнавство: підручник для студентів вузів. – 5-е вид., виправ. і доп. / К. В. Кислюк, О. М. Кучер. – К.: Кондор, 2007. – 636 с.

71. Князев В. Поняття та елементи конституційного статусу людини і громадянина в Україні / В. Князев // Право України. – 1998. – № 11. – С. 29–31.

72. Кодекс законів УРСР про працю від 10.12.1971 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – Додаток до № 50.

73. Колоколов Н. А. Вандализм в XXI веке: проблемы правового регулирования / Н. А. Колоколов // История государства и права. – 2005. – № 8. – С. 19–23.

74. Компанієць І. М. Деякі проблеми правового забезпечення свободи совісті в Україні / І. М. Компанієць // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. – 2000. – Ч. 1. – С. 206–208.

75. Компанієць І. М. Адміністративно-правове регулювання свободи совісті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І. М. Компанієць. – Х., 1996. – 22 с.

76. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13. – Ст. 270.
77. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
78. Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н. И. Коржанский. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – 248 с.
79. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів / М. Й. Коржанский. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 415 с.
80. Коржанський М. Й. Словник кримінально-правових термінів / М. Й. Коржанский. – К.: Генеза, 2000. – 200 с.
81. Костенко Л. Кримінальна відповідальність за перешкоджання журналістській діяльності / Л. Костенко // Юридичний журнал. – 2008. – № 12. – С. 12–15.
82. Котляревська Г. М. Юридична природа права на свободу світогляду і віросповідання / Г. М. Котляревська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 11. – С. 134–141.
83. Котовенко О. М. Мотив і мета пошкодження магістральних трубопроводів і технологічно пов'язаних з ними систем / О. М. Котовенко // Спеціальний випуск Вісника ЛАВС МВС імені 10-річчя незалежності України. – Ч. 1. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2002. – С. 115–118.
84. Красиков А. Н. Уголовно-правовая охрана политических, гражданских и иных конституционных прав и свобод человека и гражданина в России / А. Н. Красиков. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 2000. – 104 с.
85. Красноголовец С. Кримінальна відповідальність за перешкоджання підготовці та проведенню виборів і референдуму в Україні та країнах центральної Європи (на прикладі Польщі та Словаччини): порівняльний аналіз / С. Красноголовец // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 3. – С. 134–139.
86. Кривуля О. М. Філософія. – Кн. 2: Світ – людина – дух: [навч. посібник для юрид. вузів і фак.] / О. М. Кривуля. – Х., 1999. – 167 с.

87. Кригер Г. А. К вопросу о понятии объекта преступления в советском уголовном праве / Г. А. Кригер // Вестник Московского университета. – 1955. – № 1. – С. 111–123.

88. Кригер Г. А. Понятие и содержание вины в советском уголовном праве / Г. А. Кригер // Вестник Московского ун-та. – 1983. – Сер. 11. Право.– № 5. – С. 3–11.

89. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, О. О. Дудоров та ін. – вид. 4-те, переробл. та допов. / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К.: Атіка, 2008. – 376 с.

90. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін. – вид. 3-тє, переробл. та допов./ за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К.: Юридична думка, 2004. – 352 с.

91. Кримінальне право України. Загальна частина: [підруч. для студентів юрид. вузів і фак.] / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського та ін. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 512 с.

92. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін. – вид. 2-ге, переробл. та допов. / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К.: Атіка, 2008. – 712 с.

93. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. М. Кривоченко та ін.; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 3-є вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 496 с.

94. Кримінальне право України: навч. посіб. / С. Г. Волкотруб, О. М. Омельчук, В. М. Ярін та ін.; за ред. О. М. Омельчука. – К.: Наукова думка; Прецедент, 2004. – 297 с.

95. Кримінальне право України: Особлива частина: [підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти] / М. І. Бажанов, В. Я. Тацій, В. В. Сташис,

І. О. Зінченко та ін.; за ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Юрінком Інтер; Х.: Право, 2003. – 496 с.

96. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 3-є вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 624 с.

97. Кримінальне право України: Особлива частина: [підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти] / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. Я. Тацій / за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 494 с.

98. Кримінальний кодекс УРСР від 28.12.1960 // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 14.

99. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 1196 с.

100. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар. – 4-е вид., виправ. і доповн. / відп. ред. С. С. Яценко. – К.: А.С.К., 2006. – 848 с.

101. Крюкова Н. Мусульманські святині Криму як об'єкт релігійного поклоніння / Н. Крюкова // Філософські обрії. – 2007. – № 18. – С. 212–227.

102. Крюкова Н. Поклоніння «святим місцям» як елемент духовно-релігійної культури / Н. Крюкова // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Філософія. – 2007. – № 578. – С. 89–93.

103. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит., 1972. – 352 с.

104. Кузнецова Н. Ф. Уголовное право и мораль / Н. Ф. Кузнецова. – М.: Изд-во МГУ, 1967. – 104 с.

105. Кузьминець О. Історія держави і права України. – 2-е вид. доповнене / О. Кузьминець, В. Калиновський. – К.: Україна, 2002. – 427 с.

106. Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. Кульчицький, М. Настюк, Б. Тищик. – Львів: Світ, 1996. – 289 с.

107. Курс уголовного права. Т. 3. Особенная часть / под ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комиссарова. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. – 470 с.

108. Кунц Е. В. Преступность на почве межнациональных и религиозных конфликтов и уголовно-правовые меры борьбы с нею: дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право / Кунц Елена Владимировна. – Челябинск, 1998. – 188 с.

109. Куц В. М. Неправдиве повідомлення про загрозу громадській безпеці (кримінально-правова характеристика та заходи протидії): монографія / В. М. Куц, О. В. Кириченко. – К., Х.: Харків юридичний, 2006. – 212 с.

110. Лашук Є. В. Предмет злочину в кримінальному праві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Є. В. Лашук. – К., 2005. – 20 с.

111. Лейкина Н. С. Личность преступника и уголовная ответственность / Н. С. Лейкина. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 129 с.

112. Лихова С. Я. Вибірчі правовідносини як елемент механізму кримінально-правового регулювання / С. Я. Лихова // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка (Юридичні науки). – 2003. – № 52. – С. 42–46.

113. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / С. Я. Лихова. – К., 2006. – 39 с.

114. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): дис на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: 12.00.08 / Софія Яківна Лихова. – К., 2006. – 471 с.

115. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія / С. Я. Лихова. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський Університет», 2006. – 573 с.

116. Лихова С. Я. Конституційно-правовий інститут основних прав і свобод людини як об'єкт кримінально-правової охорони / С. Я. Лихова // Конституційне будівництво в Україні: теорія та практика: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 1–3 червня 2000 р.) – Ужгород: Закарпаття, 2000. – С. 174–179.

117. Лихова С. Я. Конфіденційна інформація як об'єкт кримінально-правової охорони / С. Я. Лихова // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 4. – С. 209–213.

118. Лихова С. Я. Кримінально-правова характеристика злочинів проти праввідносин у сфері віросповідання (проблеми вдосконалення кримінально-правових норм) / С. Я. Лихова // Законодавство України: Науково-практичні коментарі. – 2005. – № 8. – С. 22–35.

119. Лихова С. Я. Проблеми визначення об'єкта окремих злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини (розділ V Особливої частини Кримінального кодексу України) / С. Я. Лихова, П. С. Берзін // Законодавство України: науково-практичні коментарі. – 2004. – № 2. – С. 38–69.

120. Лиховая С. Я. К вопросу о научных основах процесса глобализации (на примере ст. 161 УК Украины «Нарушение равенства граждан в зависимости от их расовой, национальной принадлежности или отношения к религии») / С. Я. Лиховая, А. С. Островский // Научные основы уголовного права и процессы глобализации: материалы 5 российского конгресса уголовного права (г. Москва, 27–28 мая 2010 г.). – М.: Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, 2010. – С. 336–339.

121. Лобовик Б. Релігія як феномен і категорія релігієзнавства / Б. Лобовик // Українське релігієзнавство: Бюлетень Асоціації релігієзнавців і

Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України. – 1996. – № 4. – С. 3–12.

122. Малишко В. М. Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / В. М. Малишко. – К., 2005. – 18 с.

123. Марисюк К. Кримінальна відповідальність за порушення законодавства у сфері свободи віросповідання у державах Європейського союзу / К. Марисюк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – № 2 (№ 43). – С. 285–289.

124. Марисюк К. Кримінально-правова відповідальність за порушення законодавства у сфері свободи віросповідання у державах пострадянського простору / К. Марисюк // Право України. – 2003. – № 9. – С. 32–34.

125. Маркін В. Злочини проти свободи віросповідання: питання наступності кримінального законодавства України / В. Маркін // Вісник Львівського ун-ту: Серія юридична. – 2008. – Вип. 46. – С. 220–230.

126. Маркін В. Предмет складів злочинів проти свободи віросповідання / В. Маркін // Вісник Львівського ун-ту: Серія юридична. – 2008. – Вип. 47. – С. 192–201.

127. Маркін В. В. Кримінально-правова охорона свободи віросповідання в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / В. В. Маркін. – Львів, 2012. – 18 с.

128. Мачковский Л. Г. Ответственность за воспрепятствование деятельности религиозных организаций или совершению религиозных обрядов в российском и иностранном уголовном законодательстве / Л. Г. Мачковский // Закон и право. – 2003. – № 11. – С. 44–47.

129. Мачковский Л. Г. Преступления против основных прав человека в Российском законодательстве XIX в. / Л. Г. Мачковский // История государства и права. – М.: ИГ «Юрист», 2005. – № 1. – С. 45–49.

130. Медіна Л. П. Кримінально-правова характеристика злочинів проти виборчих прав громадян України (ст.ст. 157, 158, 159 КК України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Л. П. Медіна. – К., 2004. – 20 с.

131. Миньковский Г. М. Уголовное право России: учебник. Общая и Особенная части / под общей редакцией заслуженного деятеля науки РФ, доктора юридических наук, профессора В. П. Ревина / Г. М. Миньковский, А. А. Магомедов, В. П. Ревин. – М., 1998. – 526 с.

132. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН., ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.73 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043

133. Москаленко Т. О. Адміністративно-правове забезпечення права людини на свободу віросповідання в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Т. О. Москаленко. – Київ, 2012. – 19 с.

134. Музика А. А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів. – К.: Логос, 1998. – 324 с.

135. Навроцький В. О. Кримінальне законодавство зарубіжних держав: питання Особливої частини / В. О. Навроцький. – Львів: юридичний факультет Львівського державного університету ім. Івана Франка, 1999. – 56 с.

136. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник / В. О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.

137. Налуцишин В. В. Кримінальна відповідальність за хуліганство (ст. 296 КК України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. В. Налуцишин. – К., 2008. – 15 с.

138. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 2-е вид., перероб. та доп. / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – К.: Дакор, 2008. – 1428 с.
139. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 4-те вид., переробл. та доповн. – К.: Юридична думка, 2007. – 1184 с.
140. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 6-те вид., переробл. та доповн. – К.: Юридична думка, 2009. – 1236 с.
141. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 05.04.2001 р. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: «Канон» «А.С.К.», 2003. – 1104 с.
142. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Канон, 2008. – 1104 с.
143. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 3-те вид., переробл. та доповн. – К.: Атіка, 2004. – 1056 с.
144. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-те вид., переробл. та доповн. – К.: Юридична думка, 2012. – 1316 с.
145. Наумов А. В. Российское уголовное право: Общая часть: курс лекций / А. В. Наумов. – М.: БЕК, 1996. – 560 с.
146. Никифоров А.С. Об уголовной ответственности юридических лиц / А. С. Никифоров // Уголовное право: новые идеи / отв. ред. С. Г. Келина, А. В. Наумов. – М., 1994. – С. 43 – 49.
147. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б. С. Никифоров. – М.: Госюриздат, 1960. – 232 с.
148. Новий тлумачний словник української мови: у 3-х т. / укладачі: В. Яременко, О. Сліпущко. – Т. 1: А–К. – К.: Аконіт, 2007. – 926 с.

149. Новий тлумачний словник української мови: у 3-х т. / укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – Т. 3: П–Я. – К.: Аконіт, 2007. – 962 с.
150. Новий тлумачний словник української мови: у 3-х т. / укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – Т. 2: Л–О. – К.: Аконіт, 2007. – 926 с.
151. Новицкий И. Б. Римское право / отв. ред. Е. А. Суханов; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Центр общественных наук. – 6-е изд., стереотип. – М.: Ассоциация «Гуманитарные знания»; Теис, 1998. – 245 с.
152. Номоконов В. А. Современная российская уголовная политика: желаемое и действительное / В. А. Номоконов // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы IV Международной научно-практической конференции. – М., 2007. – С. 25.
153. Нуркаева Т. Н. Личные (гражданские) права и свободы человека и их охрана уголовно-правовыми средствами: вопросы теории и практики / Т. Н. Нуркаева. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 254 с.
154. Общая теория права: [учебник для юридических вузов] / Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев и др.; под общ. ред. А. С. Пиголкина. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1996. – 384 с.
155. Основания уголовно-правового запрета: Криминализация и декриминализация / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева; Академия Наук СССР. Институт государства и права. – М.: Наука, 1982. – 304 с.
156. Основы религиоведения: Рабочая книга преподавателя и студента: учебное пособие / А. В. Миронов, Ю. А. Бабинов. – М.: НОУ, 1998. – 328 с.
157. Островський О. С. Розвиток кримінального законодавства щодо відповідальності за злочини проти права людини на свободу віросповідання / О. С. Островський // Актуальні проблеми права: теорія і практика: Збірник наукових праць № 14. – Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. Вол. Даля, 2009. – С. 388–399.

158. Островський О. С. Сутність та особливості кримінально-правової регламентації відповідальності за злочини проти права людини на свободу віросповідання / О. С. Островський // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 321–327 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuiv.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09oosncv.pdf>

159. Островський О. С. Міжнародний досвід як джерело сучасних засобів кримінально-правового забезпечення права людини на свободу віросповідання в Україні / О. С. Островський // Актуальні проблеми права: Теорія і практика: Збірник наукових праць № 15. – Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2010. – С. 401–412.

160. Островський О. С. Перешкоджання здійсненню релігійного обряду (ст. 180 КК України): окремі аспекти удосконалення / О. С. Островський // Наука і правоохорона. – 2010. – № 4 (10). – Частина II. Спецвипуск – С. 156–162.

161. Островський О. С. Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь (ст. 179 КК України): окремі аспекти удосконалення / О. С. Островський // Актуальні проблеми права: теорія і практика: Збірник наукових праць № 21. – Луганськ: вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2011. – С. 378–384.

162. Островський О. С. Кримінально-правова охорона свободи віросповідання (проблеми визначення змісту об'єкта злочинів проти релігійних правовідносин) / О. С. Островський // Держава і право (юридичні і політичні науки). Збірник наукових праць. Спецвипуск. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. – С. 325–327.

163. Островський О. С. Забезпечення конституційних прав особи засобами кримінального права / О. С. Островський // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 травня 2009 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х: ХНУВС, 2009. – С. 264–268.

164. Островський О. С. Окремі питання вдосконалення правового регулювання свободи совісті і віросповідання в Україні засобами кримінального права / О. С. Островський // Правове регулювання релігійного життя в Україні: історія, сучасність, перспективи: матеріали круглого столу (м. Харків, 11 грудня 2009 р.) / Науковий редактор: д-р філос. наук, проф. О. М. Юркевич. – Х., 2009. – С. 68–71.

165. Островський О. С. Деякі аспекти вдосконалення кримінально-правового захисту права особи на свободу віросповідання в частині ведення релігійної діяльності (ст. 180 КК України) / О. С. Островський // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 червня 2010 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х.: ХНУВС, 2010. – С. 33–36.

166. Островський О. С. Правовідносини як об'єкт злочину в сучасному кримінальному праві / О. С. Островський // Від громадянського суспільства – до правової держави: матеріали V Міжнародної наукової конференції студентів та молодих вчених (м. Харків, 26-27 лютого 2010 року). – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – С. 454–455.

167. Островський О. С. Правовідносини як об'єкт злочинів проти свободи віросповідання / О. С. Островський // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 11-12 жовтня 2012 р.). – Х.: Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2012. – С. 357–359.

168. Павленко В. П. Деструктивні тенденції у розвитку сучасної / В. П. Павленко // Філософія науки: традиції та інновації. – 2010. – № 1(2). – С. 149–157.

169. Павлов А. С. Курс церковного права / А. С. Павлов. – СПб.: Издательство «Лань», 2002. – 384 с.

170. Павлов В. Г. Суб'єкт преступления / В. Г. Павлов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 318 с.

171. Палій М. Злочини проти свободи віросповідання: зміни у кримінальному законодавстві України / М. Палій // Людина і світ. – 2002. – № 11. – С. 27–29.

172. Палій М. В. Злочинність у сфері віросповідання та боротьба з нею: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / М. В. Палій. – К., 2002. – 19 с.

173. Панькевич В. М. Кримінально-правова характеристика порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / В. М. Панькевич. – К., 2010. – 20 с.

174. Петришин О. В. Права людини як фундаментальна цінність правової демократичної державності / О. В. Петришин // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. – 2000. – Ч. 1. – С. 39–42.

175. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. Курс советского уголовного права: Общая часть / А. А. Пионтковский. – М.: Госюриздат, 1961. – 666 с.

176. Плужник О. І. Окремі аспекти кримінально-правової характеристики злочинів, пов'язаних із релігією / О. І. Плужник // Південноукраїнський правничий часопис. – 2007. – № 4. – С. 33–34.

177. Познышев С. В. Учебник уголовного права. Очерк основных начал Общей и Особенной части науки уголовного права. Общая часть. – М.: Юрид. изд-во Наркомюста, 1923. – 300 с.

178. Положення про Державний комітет у справах національностей та релігій, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2007 р. № 201 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 12. – Ст. 419.

179. Постанова Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 03 червня 2009 р. у справі № 1п-264/09.

180. Постанова Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 03 червня 2009 р. у справі № 1н-2/09.

181. Постанова Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 18 червня 2009 р. у справі № 1-168/09.

182. Постанова Канівського міськрайонного суду Черкаської області від 11 лютого 2010 р. у справі № 1-п-43.

183. Постановление правительства Российской Федерации от 31 марта 2001 г. № 251 «Об утверждении перечня предметов религиозного назначения и религиозной литературы, производимых и реализуемых религиозными организациями (объединениями), организациями, находящимися в собственности религиозных организаций (объединений), и хозяйственными обществами, уставной (складочный) капитал которых состоит полностью из вклада религиозных организаций (объединений), в рамках религиозной деятельности, реализация (передача для собственных нужд) которых освобождается от обложения налогом на добавленную стоимость» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.mitropoliaspb.ru/stranica_urista/txt/prechen_predmetov_relig_naznachenia.php

184. Постановление совета министров республики Беларусь от 10 августа 2007 г. № 1016 «Об утверждении перечня предметов религиозного назначения, производимых и распространяемых религиозными организациями в рамках религиозной деятельности, в отношении которых предоставляется информация об их принадлежности к культовому имуществу» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://region.mogilev.by/files/post1016.doc>

185. Права людини. Основні міжнародно-правові документи: зб. документів / упоряд. Ю. К. Качуренко. – К.: Наук. думка, 1989. – 248 с.

186. Право громадян України на свободу світогляду та віросповідання: Перша щорічна доповідь уповноваженого Верховної Ради України з прав людини // Веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини:

Новини: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ombudsman.kiev.ua/d_05_3.htm – 25.09.2009, 15:11:40.

187. Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ, Японии: Общая часть уголовного права. – М.: Юрид. лит., 1991. – 288 с.

188. Прилуцький В. О. Конституційні права і свободи громадян / В. О. Прилуцький // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. – 2000. – Ч. 1. – С. 190–191.

189. Про внесення змін до Постанови Верховної Ради Української РСР «Про порядок введення в дію Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»: постанова Верховної Ради України від 23.12.1993 р. № 3796-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 67.

190. Про деякі питання, що виникають при застосуванні Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»: роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 29.02.1996 р. № 02-5/109. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v_109800-96

191. Про затвердження Інструкції про порядок проведення технічної інвентаризації об'єктів нерухомого майна: наказ Держбуд України від 24.05.2001 р. № 127 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 28. – Ст. 1290.

192. Про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань: Декларація Генеральної Асамблеї ООН, Резолюція 36/55 // Организация Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. Тридцать шестая сессия. – Дополнение № 51 (А/36/51). – С. 231–233.

193. Про об'єднання громадян: Закон України від 16.06.1992 р. № 2460-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 504.

194. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 09.12.2010 р. № 1085/2010 // Офіційний вісник Президента України. – 2010. – № 32. – Ст. 1026.

195. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 р. № 1805-ІІІ // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333.

196. Про поховання та похоронну справу: Закон України від 10.07.2003 р. № 1102-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 7. – Ст. 47.

197. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон УРСР від 23.04.1991 р. № 987-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 25. – Ст. 283.

198. Про судову практику у справах про хуліганство: постанова Верховного Суду України від 22.12.2006 р. № 10 // Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України (1972–2007). – Х: СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2007. – 624 с.

199. Проект Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Інформаційний портал Харківської правозахисної групи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1071003733>

200. Рабінович П. М. Законодавча регламентація в Україні права людини на свободу віросповідання: можливості оптимізації / П. М. Рабінович, Л. В. Ярмол // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 2. – № 3. – С. 5–15.

201. Радугин А. А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии: курс лекций / А. А. Радугин. – М.: Центр, 2000. – 240 с.

202. Рарог А. И. Квалификация преступлений по субъективным признакам / А. И. Рарог. – СПб: Юридический центр Пресс, 2002. – 304 с.

203. Расторопов С. Понятие объекта преступления: история, состояние, перспектива / С. Расторопов // Уголовное право. – 2002. – № 1. – С. 37–40.

204. Релігія і право: коментар законодавства України. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2003. – 288 с.

205. Розпорядження Президента України від 22.06.1994 р. № 53/94-рп «Про повернення релігійним організаціям культового майна»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/53/94-%D1%80%D0%BF>

206. Российское уголовное право. Особенная часть / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М.: Юристъ, 1997. – 496 с.
207. Рыкова И. Ю. Соотношение свободы вероисповедания с другими правовыми категориями / И. Ю. Рыкова // Вестник Московского университета МВД России. – 2007. – № 3. – С. 11–12.
208. Савченко А. В. Злочини в сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної із наданням професійних послуг: науково-практичний коментар до розділу XVII Особливої частини Кримінального кодексу України / А. В. Савченко, О. В. Кришевич; за заг. ред. д.ю.н., проф. В. І. Шакуна. – К.: Алерта, 2012. – 160 с.
209. Савченко А. В. Суспільна моральність як об'єкт злочинних посягань: монографія / А. В. Савченко, С. П. Репецький – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2012. – 280 с.
210. Самощенко И. С. Общая теория советского права / под ред. С. И. Братуся и И. С. Самощенко. – М.: Юрид. лит., 1966. – 491 с.
211. Севастьянова Т. Є. Кримінально-правова кваліфікація злочинів у сфері віросповідання / Т. Є. Севастьянова // Право та Державне Управління. – 2010. – № 1. – С. 68–72.
212. Сергієнко Г. Конституційно-правове регулювання відносин Української держави і релігійних організацій та гарантування свободи віросповідання: до питання їх взаємозв'язку / Г. Сергієнко // Право України. – 2004. – № 12. – С. 12–15.
213. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947–III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21. – Ст. 135.
214. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скакун; [пер. з рос.]. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.
215. Спиридонов Л. И. Социология уголовного права / Л. И. Спиридонов. – М.: Юрид. лит., 1986. – 240 с.

216. Стандарты Европейского Суда по правам человека и российская правоприменительная практика: Сборник аналитических статей / под ред. М. Р. Воскобитовой. – М.: Издательство «Анахарсис», 2005. – 528 с.

217. Старков О. В. Криминология: религиозная преступность: [учеб.-практ. пособие] / О. В. Старков, Л. Д. Башкатов. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2004. – 386 с.

218. Стрельцов Є. Л. Об'єкт і кваліфікація злочинів / Є. Л. Стрельцов // Вісник Академії адвокатури України. – 2010. – № 1(17). – С. 131–134.

219. Строган А. Право людини і громадянина на свободу совісті, світогляду та віросповідання в національних та міжнародних нормативно-правових актах: порівняльний аналіз / А. Строган // Юридична Україна. – 2008. – № 2. – С. 8–13.

220. Суворов Н. С. Об юридических лицах по римскому праву / Н. С. Суворов. – М.: «Статут», 2000. – 245 с.

221. Сулейманов Т. М. Психологическое насилие в современных сектах и культах / Т. Сулейманов. – М.: Самиздат, 2000. – 188 с.

222. Тайные общества и секты. Культовые убийцы, масоны, религиозные союзы и ордена, сатанисты и фанатики. – Мн.: Литература, 1997. – 624 с.

223. Таций В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В. Я. Таций. – Х.: Выща шк. Изд-во при ХГУ, 1988. – 198 с.

224. Теория государства и права: учебник для вузов / под ред. проф. В. М. Корельского и проф. В. Д. Перевалова. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2002. – 616 с.

225. Теория государства и права: учебник для вузов / под ред. С. С. Алексеева. – М.: Издательство НОРМА, 2000. – 596 с.

226. Тер-Акопов А. А. Преступление и проблемы нефизической причинности в уголовном праве / А. А. Тер-Акопов. – М.: ЮРКНИГА, 2003. – 480 с.

227. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения / Ю. А. Тихомиров. – М.: Издательство НОРМА, 1996. – 432 с.
228. Тихонравов Ю. В. Религии мира / Ю. В. Тихонравов. – М.: ЗАО «Бизнес школа «Интел-Синтез», 1996. – 320 с.
229. Тоболкин П. С. Социальная обусловленность уголовно-правовых норм / П. С. Тоболкин. – Свердловск: Сред.-Урал. кн. изд-во, 1983. – 176 с.
230. Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления / А. Н. Трайнин. – М.: Госюриздат, 1957. – 363 с.
231. Трайнин А. Н. Состав преступления по советскому уголовному праву / А. Н. Трайнин. – М.: Юриздат, 1951. – 364 с.
232. Трубников В. М. Новый взгляд на объект преступления / В. М. Трубников // Право і безпека. – 2002. – № 1. – С. 81–88.
233. Уголовное законодательство стран Европейского союза: учеб. пособие / А. Н. Ежов, Н. А. Селяков. – М., Архангельск: Юпитер, 2005. – 240 с.
234. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть: учебное пособие / под ред. и с предисл. И. Д. Козочкина. – М.: Омега-Л, Институт международного права и экономики им. А. С. Грибоедова, 2003. – 576 с.
235. Уголовное право России. Части Общая и Особенная: учебник / М. П. Журавлев, А. В. Наумов и др. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2004. – 696 с.
236. Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть: учебник / под ред. д.ю.н., проф. Б. Т. Разгильдиева и к.ю.н., доц. А. Н. Красикова. – Саратов: СЮИ МВД России, 1999. – 672 с.
237. Уголовное право. Особенная часть: учебник для вузов / отв. ред. проф. И. Я. Козаченко, проф. З. А. Незнамова, доц. Г. П. Новоселов. – 3-е изд., изм. и доп. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2001. – 960 с.
238. Уголовный кодекс Австрии / науч. ред. и вступ. ст. С. Ф. Милюкова; Предисл. Э. О. Фабрици; [пер. с нем. Л. С. Вихровой]. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – 352 с.

239. Уголовный кодекс Бельгии / науч. ред. и предисл. Н. И. Мацнева; [пер. с фр. Г. И. Мачковского]. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – 560 с.

240. Уголовный кодекс Голландии / науч. ред. докт. юрид. наук, заслуженный деятель науки РФ, проф. Б. В. Волженкин; [пер. с англ. И. В. Мироновой]. – 2-е изд. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 510 с.

241. Уголовный кодекс Дании / науч. ред. и предисловие С. С. Беляева, канд. юрид. наук (МГУ им. М. В. Ломоносова); [перевод с датского и английского канд. юрид. наук С. С. Беляева, А. Н. Рычевой]. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 230 с.

242. Уголовный кодекс Латвийской Республики / науч. ред. и вступ. статья канд. юрид. наук Л. И. Лукашова и канд. юрид. наук Э. А. Саркисовой; [перевод с латышского канд. юрид. наук А. И. Лукашова]. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 313 с.

243. Уголовный кодекс Литовской Республики; [пер. с литовского В. П. Казанскене]; науч. ред. В. Павилониса; предисл. Н. И. Мацнева; вступ. ст. В. Павилониса, А. Абрамавичюса, А. Дракшене. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 470 с.

244. Уголовный кодекс Республики Болгария / науч. ред. канд. юрид. наук, проф. А. И. Лукашова. [перевод с болгарского Д. В. Милушева, А. И. Лукашова], вступ. статья И. И. Айдарова. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 298 с.

245. Уголовный кодекс Республики Корея / науч. ред. и предисл. А. И. Коробеева; [пер. с корейского В. В. Верхоляка]. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – 240 с.

246. Уголовный кодекс Республики Польша / науч. ред. канд. юрид. наук, доц. А. И. Лукашов, докт. юрид. наук, проф. Н. Ф. Кузнецова; вступ. статья канд. юрид. наук, доц. А. И. Лукашова, канд. юрид. наук, проф.

Э. А. Саркисовой; [перевод с польского Д. А. Барилевич]. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 234 с.

247. Уголовный Кодекс РСФСР: с изменениями и дополнениями на 1 октября 1983 г. с приложением постатейно-систематизированных материалов / М-во юстиции РСФСР. – М.: Юрид. лит., 1983. – 368 с.

248. Уголовный кодекс РСФСР: офиц. текст с изм. на 1 июля 1950 г. – М.: Изд-во юрид. лит., 1950. – 256 с.

249. Уголовный кодекс РСФСР (Особенная часть): инициативный проект / А. И. Марцев и др. – Омск: Ом. ВШМ МВД СССР, 1990. – 88 с.

250. Уголовный кодекс УССР 1922 г. – Харьков: Издание Наркомюста УССР, 1922. – 100 с.

251. Уголовный кодекс УССР 1927 г. – Харьков: Юридическое издательство НКЮ УССР, 1927. – 322 с.

252. Уголовный кодекс Украины: комментарий / под ред. Ю. А. Кармазина, Е. Л. Стрельцова. – Харьков: ООО «Одиссей», 2001. – 960 с.

253. Уголовный кодекс Украины: научно-практический комментарий. – 3-е изд., исправл. и дополн. / отв. ред. С. С. Яценко. – К.: А.С.К., 2003. – 1088 с.

254. Уголовный кодекс Украины: научно-практический комментарий. – 3-е изд., переработ. и дополн. / отв. ред. Е. Л. Стрельцов. – Х.: ООО «Одиссей», 2006. – 864 с.

255. Уголовный кодекс ФРГ: перевод Уголовного Кодекса ФРГ от 15 мая 1871 г. в редакции от 13 ноября 1998 г. по состоянию на 17 августа 1999 г.; [пер. с нем.]. – М.: Издательство «Зерцало», 2000. – 208 с.

256. Уголовный кодекс Швейцарии / науч. ред., предисл. и пер. с нем. канд. юрид. наук А. В. Серебренниковой. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. – 350 с.

257. Уголовный кодекс Швеции / науч. ред. проф. Н. Ф. Кузнецова и канд. юрид. наук С. С. Беляев; [пер. на русский язык С. С. Беляева]. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 320 с.

258. Уголовный кодекс Эстонской республики / науч. ред. и перевод с эстонского В. В. Запевалова; вступ. статья канд. юрид. наук доц. СПбГУ Н. И. Мацнева. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 262 с.

259. Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна: Указ Президента України від 04.03.1992 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/125/92>

260. Устав Русской Православной Церкви, принят на Архиерейском Соборе в 2000 г. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://www.patriarchia.ru/db/document/133114/>

261. Ухвала колегії суддів судової палати з розгляду кримінальних справ апеляційного суду Івано-Франківської області від 29 жовтня 2010 р. у справі № 11-157/2010 р.

262. Ухвала колегії суддів судової палати в кримінальних справах апеляційного суду Львівської області від 11 грудня 2007 р. у справі № 11а-998/07 р.

263. Ухвала колегії суддів судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 09 червня 2011 р. у справі № 5-1244км11.

264. Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России / Г. С. Фельдштейн. – Ярославль: Типография Губернского Правления, 1909. – 693 с.

265. Фесенко Е. Объект преступления с точки зрения ценностной теории / Е. Фесенко // Уголовное право. – 2003. – № 3. – С. 71–74.

266. Фесенко Є. В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони: монографія / Є. В. Фесенко. – К.: Атіка, 2004. – 280 с.

267. Фесенко Є. Цінності як об'єкт злочину / Є. Фесенко // Право України. – 1999. – № 6. – С. 75–78.

268. Философский энциклопедический словарь / глав. ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
269. Фисун Ю. Ю. Основні тенденції розвитку українського законодавства про свободу совісті та релігійні організації / Ю. Ю. Фисун // Проблеми законності. – 2002. – Вип. 54. – С. 205–209.
270. Флетчер Дж. Основные концепции современного уголовного права / Дж. Флетчер, А. В. Наумов. – М.: Юристъ, 1998. – 512 с.
271. Фоминых В. С. Проблемы в понятийном аппарате при правовой регламентации права человека на свободу мировоззрения и вероисповедания / В. С. Фоминых // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. – 2007. – Спеціальний випуск № 3. – Ч. 1. – С. 168–175.
272. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів вищих навчальних закладів / П. Л. Фріс. – К.: Атіка, 2004. – 488 с.
273. Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е. А. Фролов // Сб. ученых трудов Свердловского юрид. ин-та. – Вып. 10. – Свердловск, 1969. – С. 184–225.
274. Хавронюк М. І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України / М. І. Хавронюк. – К.: НУВС, 2006. – 640 с.
275. Хавронюк М. І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України / М. І. Хавронюк. – К.: Істина, 2004. – 504 с.
276. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. – М.: Юридическая литература, 1974. – 348 с.
277. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_524
278. Харченко В. Б. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части в вопросах и ответах: конспект лекций / В. Б. Харченко. – К.: Атіка, 2006. – 272 с.

279. Хропанюк В. Н. Теория государства и права: учебное пособие для высших учебных заведений / В. Н. Хропанюк / под ред. профессора В. Г. Стрекозова. – М.: «Дабахов, Ткачев, Димов», 1995. – 384 с.

280. Церковные обряды: Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/111977/Церковные

281. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.

282. Черданцев А. Ф. Теория государства и права: учебник для вузов / А. Ф. Черданцев. – М.: Юрайт, 2000. – 432 с.

283. Швидченко І. Г. Кримінально-правовий захист свободи віросповідання в Україні / І. Г. Швидченко // Адвокат. – 2008. – № 3. – С. 26–29.

284. Швидченко І. Г. Свобода віросповідання як об'єкт кримінально-правової охорони: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / І. Г. Швидченко. – К., 2009. – 19 с.

285. Швидченко І. Г. Свобода віросповідання як об'єкт кримінально-правової охорони: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Ірина Георгіївна Швидченко. – К., 2009. – 221 с.

286. Шеховцова Л. І. Емоційний стан особи, яка вчинила злочин, за кримінальним законодавством України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Л. І. Шеховцова. – К., 2007. – 19 с.

287. Шугаєва Л. Витоки і трансформація христовірів: особливості віровчення / Л. Шугаєва // Українське релігієзнавство. – 2005. – № 33. – С. 55–67.

288. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусак. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 304 с.

289. Щедрин Н. В. Организации как субъекты уголовно-правового воздействия / Н. В. Щедрин, А. А. Востоков // Криминологический журнал

Байкальского государственного университета экономики и права. – 2007. – № 1. – С. 30–34.

290. Щедрин Н. В. Уголовная ответственность юридических лиц или иные меры уголовно-правового характера в отношении организаций / Н. В. Щедрин, А. А. Востоков // Уголовное право. – 2009. – № 1. – С. 58–61.

291. Юзікова Н. С. Правове становище дитини та ставлення суспільства до неприйнятних, у тому числі, злочинних проявів у поведінці неповнолітніх у вітчизняних пам'ятках історії / Н. С. Юзікова // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції: зб. наук. пр. / редкол.: О. Л. Соколенко (від. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський університет, 2013. – Вип. 4. – 152 с.

292. Юзікова Н. С. Система кримінальних покарань для неповнолітніх (теоретико-правове дослідження) / Н. С. Юзікова // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Спецвипуск. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – 600 с.

293. Юсупов В. В. Криміналістична характеристика наруги над могилою: аналіз елементів / В. В. Юсупов // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 507–512 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08jvvmae.pdf>

294. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л. В. Ярмол. – О., 2003. – 19 с.

295. Ярмол Л. Проблеми вдосконалення законодавства України про свободу віросповідання та релігійні організації / Л. Ярмол // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2000. – № 35. – С. 21–25.

296. Ярмол Л. Юридичне забезпечення в Україні права людини на віросповідання: загальнотеоретичні підстави удосконалення / Л. Ярмол // Юридична Україна. – 2003. – № 6. – С. 48–54.

ДОДАТКИ

Додаток А

Результати анонімного анкетування щодо дослідження проблем кримінально-правового захисту релігійних прав та свобод людини в Україні

Висновок про результати анонімного анкетування громадян України з неюридичною освітою в м. Києві, присвяченого дослідженню проблеми кримінально-правового захисту релігійних прав та свобод людини в Україні

В результаті проведеного анкетування громадян України з неюридичною освітою в м. Києві щодо захисту релігійних прав та свобод людини за Кримінальним кодексом України (всього роздано 75 анкет, усі анкети повернуті) отримано такі статистичні дані:

1. Чи сповідуєте Ви будь-яку релігію?

- 1 – так – 70 (93,3%);
- 2 – ні – 5 (6,7%);
- 3 – власна відповідь – 0.

2. Чи вважаєте Ви себе віруючою людиною?

- 1 – так – 70 (93,3%);
- 2 – ні – 5 (6,7%);
- 3 – власна відповідь – 0.

3. Чи відвідуєте Ви церкву?

- 1 – так – 50 (66,7%);
- 2 – ні – 25 (33,3%);
- 3 – власна відповідь – 0.

4. Як часто Ви відвідуєте церкву?

- 1 – постійно – 20 (26,7%);
- 2 – часто – 12 (16%);

- 3 – лише на великі свята – 30 (40%);
- 4 – рідко – 8 (10,7%);
- 5 – декілька разів за життя – 5 (6,7%).

5. Чи розумієте Ви зміст поняття «релігійні права людини»?

- 1 – так – 60 (80%);
- 2 – ні – 15 (20%);
- 3 – власна відповідь – 0.

6. Чи вважаєте Ви, що держава повинна захищати релігійні права людини?

- 1 – так – 72 (96%);
- 2 – ні – 2 (2,7%);
- 3 – власна відповідь – 1 (1,3%).

7. Чи були хоч колись, на Вашу думку, порушені Ваші релігійні права?

- 1 – так – 57 (76%);
- 2 – ні – 18 (24%);
- 3 – власна відповідь – 0.

8. Чи зверталися Ви до правоохоронних органів за захистом своїх релігійних прав?

- 1 – так – 0;
- 2 – ні – 75 (100%);
- 3 – власна відповідь – 0.

9. Чи отримують Ваші діти релігійне виховання (в сім'ї, в школі, в церкві)?

- 1 – так – 20 (26,7%);
- 2 – ні – 55 (73,3%);
- 3 – власна відповідь – 0.

10. Чи знаєте Ви, що в Кримінальному кодексі України передбачена кримінальна відповідальність за порушення релігійних прав людини?

- 1 – так – 12 (16%);
- 2 – ні – 63 (84%).

Висновок про результати анонімного анкетування суддів та правоохоронців в м. Києві та Київської області, присвяченого дослідженню проблеми кримінально-правового захисту релігійних прав та свобод людини в Україні

В результаті проведеного анкетування суддів та правоохоронців в м. Києві та Київської області щодо захисту релігійних прав та свобод людини за Кримінальним кодексом України (всього роздано 75 анкет, усі анкети повернуті) отримано такі статистичні дані:

1. Чи є Ви віруючою людиною (чи сповідуєте будь-яку релігію)?

- 1 – ні – 50 (66,7%);
- 2 – так – 20 (26,7%);
- 3 – я є атеїстом – 5 (6,7);
- 4 – взагалі не задумувався над цим питанням – 0.

2. Чи доводилося Вам розслідувати або розглядати справи про злочини проти релігійних прав людини (ст. ст. 178, 179, 180, 181 КК України)?

- 1 – часто – 5 (6,7%);
- 2 – практично такі справи не зустрічалися – 60 (80%);
- 3 – взагалі такі справи не зустрічалися – 10 (13,3%);
- 4 – власна відповідь – 0.

3. Чи вважаєте Ви, що суспільно небезпечні діяння проти релігійних прав людини слід віднести до категорії кримінальних проступків?

- 1 – так – 30 (40%);
- 2 – ні – 45 (60%).

4. Чи можна, на Вашу думку, вважати ці норми «мертвими» (ст. ст. 178, 179, 180, 181 КК України)?

- 1 – так – 55 (73,3%);

2 – ні – 20 (26,7%).

5. Чи вважаєте Ви, що за ці злочини слід встановити лише адміністративну відповідальність?

1 – так – 50 (66,7%);

2 – ні – 25 (33,3%).

6. Чи вважаєте Ви, що доцільно зберегти кримінальну відповідальність за вчинення цих злочинів (ст. ст. 178, 179, 180, 181 КК України)?

1 – так – 30 (40%);

2 – ні – 45 (60%).

7. Які, на Вашу думку, заходи є найбільш ефективними для протидії посяганням на релігійні права людини?

1 – притягнення до кримінальної відповідальності – 30 (40%);

2 – притягнення до адміністративної відповідальності – 25 (33,3%);

3 – організаційні заходи – 20 (26,7%);

4 – власна відповідь – 0.

8. Які, на Вашу думку, причини того, що справи про злочини проти релігійних прав людини не часто зустрічаються у судовій практиці?

1 – недосконалість чинного законодавства – 20 (26,7%);

2 – складності із збиранням доказів – 25 (33,3%);

3 – латентний характер таких діянь – 30 (40%).

9. Чи вважаєте Ви, що потрібно встановити кримінальну відповідальність за порушення таємниці сповіді?

1 – так – 30 (40%);

2 – ні – 45 (60%);

3 – власна відповідь – 0.

10. Чи вважаєте Ви, що потрібно встановити адміністративну відповідальність за порушення таємниці сповіді?

1 – так – 45 (60%);

2 – ні – 30 (40%);

3 – власна відповідь – 0.

11. Чи вважаєте Ви, що держава взагалі повинна втручатися у справи віруючих і церкви?

1 – так – 45 (60%);

2 – ні – 30 (40%);

3 – власна відповідь – 0.

12. В чому Ви вбачаєте недоліки статей КК України, які передбачають кримінальну відповідальність за порушення релігійних прав людини (ст. ст. 178, 179, 180, 181 КК України)?

1 – складні диспозиції – 20 (26,7%);

2 – незрозумілий зміст окремих компонентів юридичних складів злочинів – 20 (26,7%);

3 – оціночні поняття – 10 (13,3%);

4 – високий ступінь бланкетності – 25 (33,3%);

5 – власна відповідь – 0.

13. Які, на Вашу думку, конституційні права людини і громадянина в Україні захищаються найкраще?

1 – політичні – 50 (66,7%);

2 – трудові – 5 (6,7%);

3 – громадянські (особисті), в т.ч. релігійні – 20 (26,7%);

4 – власна відповідь – 0.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АвіАЦІЙНИЙ Університет
ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ

03058, м. Київ, просп. Космонавта Комарова, 1. Тел. (044) 406-70-35

12.03.2014 № 39
на
№ від

В спеціалізовану вчену раду Д 35.725.02
у Львівському державному університеті
внутрішніх справ

АКТ

впровадження результатів дисертаційної роботи Островського О.С.

Основні положення дисертації Островського Олександра Станіславовича «Кримінальна відповідальність за порушення права людини на свободу віросповідання за кримінальним правом України», поданої на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право використовуються у навчальному процесі в Юридичному інституті Національного авіаційного університету під час викладання курсів «Кримінальне право України. Загальна частина», «Кримінальне право України. Особлива частина», «Порівняльне кримінальне право», «Актуальні проблеми кваліфікації злочинів».

Директор ЮІ НАУ

І.М. Сопілко